

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ
ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

ATATÜRK DERGİSİ
JOURNAL OF ATATURK

“Ey kahraman Türk kadını,
sen omuzlar üzerinde göklere yükselmeye layıksın”

M. Atatürk

ATATÜRK DERGİSİ

(Journal of Atatürk)

ISSN: 1302-7549

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

2018 (Aralık)

CİLT: VII

SAYI:2

ATATÜRK DERGİSİ

(Journal of Atatürk)

2018 (Aralık)	CİLT: VII	SAYI: 2
---------------	-----------	---------

Yılda iki kez yayınlanan Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü Uluslararası Hakemli Dergisi

(Ataturk University, Directorate of the Principles of Ataturk and History of Reforms And Internationally Recognised Refereed Journal Published Biannually)

Atatürk Dergisi, Sosyal Bilimler Atıf Dizini (SOBİAD) ve Akademia Sosyal Bilimler İndeksi (ASOS INDEX) tarafından taranmaktadır.

Journal of Atatürk Scanned by SOBİAD and ASOS INDEX.

Atatürk Dergisi'nin Yayın Dili Türkçedir.

SAHİBİ / OWNER

Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü Adına Atatürk Üniversitesi Rektörü

Prof.Dr. Ömer ÇOMAKLI

(In the name of Ataturk University, Ataturk's Principles and Revolution History Institution, Rector of Ataturk University)

Prof.Dr. Ömer ÇOMAKLI

Danışma Kurulu/Advisory Board

Prof.Dr. S. Esin DAYI (Atatürk Üniversitesi)

Prof.Dr. İbrahim Ethem ATNUR (Atatürk Üniversitesi)

Prof.Dr. Yavuz ASLAN (Atatürk Üniversitesi)

Prof.Dr. İhsan Sabri BALKAYA (Atatürk Üniversitesi)

Doç.Dr. İsmail EYYUPOĞLU (Atatürk Üniversitesi)

Doç.Dr. Tolga BAŞAK (Atatürk Üniversitesi)

Doç.Dr. Erkan CEVİZLİLER (Atatürk Üniversitesi)

Doç.Dr. Asaf ÖZKAN (Atatürk Üniversitesi)

Dr.Öğr.Üyesi Yavuz ÖZDEMİR (Atatürk Üniversitesi)

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Prof. Dr. S. Esin DAYI (Atatürk Üniversitesi)

Doç. Dr. İsmail EYYÜPOĞLU (Atatürk Üniversitesi)

Doç. Dr. Tolga BAŞAK (Atatürk Üniversitesi)

Doç. Dr. Erkan CEVİZLİLER (Atatürk Üniversitesi)

Doç. Dr. Asaf ÖZKAN (Atatürk Üniversitesi)

Dr.Öğr.Üyesi Asuman DEMİRCİOĞLU (Atatürk Üniversitesi)

Editör / Editor in Chief

Prof. Dr. Prof. Dr. S. Esin DAYI (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)

İngilizce Dil Editörü/English Language Editor

Öğr. Gör. Tevfik DARIYEMEZ (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)

Hakem Kurulu/Referees Board

Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT (Ondokuz Mayıs Üniversitesi-Samsun)

Prof. Dr. Gen Stoyan ANDREEV (Bulgaristan)

Prof. Dr. Mesut ÇAPA (Ankara Üniversitesi-Ankara)

Prof. Dr. Habibbeyli İsa EKBEROĞLU (Azerbaycan)

Prof. Dr. Cezmi ERASLAN (İstanbul Üniversitesi-İstanbul)

Prof. Dr. Selami KILIÇ (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)

Prof. Dr. İhsan GÜNEŞ (Yeditepe Üniversitesi-İstanbul) (E)

Prof. Dr. Cengiz HAKOV (Bulgaristan)

Prof. Dr. Cemil HASANLI (Azerbaycan)

Prof. Dr. Hajı Muhammed HUZHENHUA (Çin)

Prof. Dr. Şakir İLBAY (Kazakistan)

Prof. Dr. Musa QASIMLI (Azerbaycan)

Prof. Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ (Necmettin Erbakan Üniversitesi-Konya)

Prof. Dr. Osman AKANDERE (Necmettin Erbakan Üniversitesi-Konya)

Prof. Dr. Mihail MAXİM (Romanya)

Prof. Dr. Justin McCARHTY (Amerika Birleşik Devletleri)

Prof. Dr. Muhammed NUREDDİN (Lübnan)

Prof. Dr. Asan ORMUŞEV (Kırgızistan)

Prof. Dr. Ali SARIKOYUNCU (Dumlupınar Üniversitesi-Kütahya)

Prof. Dr. Cemalettin TAŞKIRAN (Gazi Üniversitesi-Ankara)

Prof. Dr. Mehmet Akif TURAL (Gazi Üniversitesi-Ankara)

Prof. Dr. Mustafa YILMAZ (Hacettepe Üniversitesi-Ankara)

Prof. Dr. Yavuz ASLAN (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)

Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)

Prof. Dr. Serpil SÜRMEİLİ (Ondokuz Mayıs Üniversitesi-Samsun)

Prof. Dr. Enis ŞAHİN (Sakarya Üniversitesi-Sakarya)

Prof. Dr. Betül ASLAN (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)

Prof. Dr. Haluk SELVİ (Sakarya Üniversitesi-Sakarya)

Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ (Karadeniz Teknik Üniversitesi-Trabzon)

Prof. Dr. Mehmet OKUR (Karadeniz Teknik Üniversitesi-Trabzon)

Prof. Dr. Bünyamin KOCAOĞLU (Ondokuz Mayıs Üniversitesi-Samsun)

Prof. Dr. Mustafa ORAL (Giresun Üniversitesi-Giresun)

Prof. Dr. Erdal AYDOĞAN (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)

Prof. Dr. Salim GÖKÇEN (Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi-Erzincan)

Prof. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN (Ahi Evran Üniversitesi-Kırşehir)

Prof. Dr. Necmi UYANIK (Selçuk Üniversitesi-Konya)

Prof. Dr. İhsan BALKAYA (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)

Prof. Dr. Mithat AYDIN (Pamukkale Üniversitesi-Denizli)

Prof. Dr. Mehmet KÖÇER (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi-Nevşehir)

Prof. Dr. Zafer ÇAKMAK (Fırat Üniversitesi-Elazığ)

Prof. Dr. Tahir KODAL (Pamukkale Üniversitesi-Denizli)

Doç. Dr. Firdovsiye AHMADOVA (Azerbaycan)

Doç.Dr. Dilaver AZİMLİ (Milli Bilimler Akademisi – Azerbaycan)

Doç.Dr. Faik ELEKBERLİ (Milli Bilimler Akademisi – Azerbaycan)

Doç. Dr. Hayat ŞAMIYEVA (Azerbaycan)

Doç. Dr. İsmail EYYÜPOĞLU (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)

Doç. Dr. Ahmet ÖZCAN (Çankırı Karatekin Üniversitesi-Çankırı)

Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA (Azerbaycan)

Doç. Dr. Erkan CEVİZLİLER (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)

Doç. Dr. Tolga BAŞAK (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)

Doç. Dr. Asaf ÖZKAN (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)

Doç. Dr. Ali Servet ÖNCÜ (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)

Doç. Dr. Ömer ERDEN (Ordu Üniversitesi-Ordu)

Doç. Dr. Yüksel ÖZGEN (Çankırı Karatekin Üniversitesi-Çankırı)

Dr. Öğr. Üyesi Asuman DEMİRCİOĞLU (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)

Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin KALEMLİ (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi-Nevşehir)

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet İLYAS (Batman Üniversitesi-Batman)

Dr. Öğr. Üyesi Elif AKTAŞ (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)

Dr. Öğr. Üyesi Yavuz ÖZDEMİR (Atatürk Üniversitesi-Erzurum)

Dr. Öğr. Üyesi Ufuk ERDEM (Ardahan Üniversitesi-Ardahan)

NOT: Dergide yayınlanan makalelerin içeriğinden yazarlar sorumludur.

(The articles expressed in the journal are the responsibility of the individual authors)

Yazışma Adresi / Corresponding Adress:

Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü

25240 / Yakutiye-Erzurum

Eposta: atailens@atauni.edu.tr

Belgegeçer: (0442) 231 58 82

Tlf. : (0442) 2314463-64-65

ATATÜRK DERGİSİ

(JOURNAL OF ATATÜRK)

İÇİNDEKİLER

Erdal AYDOĞAN

(Makale Türü: Araştırma-İnceleme)

Varlık Vergisi ve Erzurum'da Uygulanması

Wealth Tax And Its Application In Erzurum

1-16

Hayat ŞAMIYEVA

(Makale Türü: Araştırma-İnceleme)

Milli Mücadele Dönemi Mustafa Kemal Paşa ve Kâzım Karabekir

Paşa'nın Azerbaycan ve Bolşeviklik Hakkındaki Görüşleri

Mustafa Kemal Pasha And Kâzım Karabekir Pasha's Opinions

About Azerbaijan And Bolshevism In The Period Of National

Struggle

17-30

İsmail EYYUPOĞLU

(Makale Türü: Araştırma-İnceleme)

Tarihsel Süreçte Ankara Antlaşması (12 Eylül 1963) ve Türk Basımına Yansıması

Treaty Of Ankara (12 September 1963) In Historical Period And Its Reflection In
Turkish Press

31-53

Asaf ÖZKAN

(Makale Türü: Araştırma-İnceleme)

Eskişehir’de Islâh-ı Ahvâl ve Ahlak Komisyonu Kurma Çabası ve Sonucu (1919)
In Eskisehir Improvement Of Status And Ethics Comission The Effort Of Installation
And The Result (1919)

55-69

Mehmed Gökhan POLATOĞLU - Selçuk SİNCAR

(Makale Türü: Araştırma-İnceleme)

Avrupa’da İş Sağlığı ve Güvenliği’nin Ortaya Çıkması ve Türkiye’deki Uygulamaları
The Emergency of Occupational Health And Safety In Europa And Its Implementations
In Turkey

71-95

Doğan KOÇAK

(Makale Türü: Araştırma- İnceleme)

Türk Sinema Tarihine Bir Katkı: Tarihsel Süreç İçerisinde Milli Mücadele Konulu Üç
Film
A Contribution To The History of Turkish Cinema: The Three Films Related To National
Struggle In Historical Period

97-118

Makalenin Geliş Tarihi: 23.12.2018
Kabul Tarihi: 24.12.2018
Makalenin Türü: Araştırma-İnceleme

VARLIK VERGİSİ VE ERZURUM'DA UYGULANMASI

WEALTH TAX AND ITS APPLICATION IN ERZURUM

Erdal AYDOĞAN*

ÖZ

Tarihte çeşitli ülkelerde uygulanan servet vergilerinin bir benzeri, II. Dünya Savaşı esnasında Türkiye’de de tatbik edildi. Savaş yıllarında fırsatçılık yaparak zengin olanlara karşı yapıldığı iddiasıyla çıkarılan “*Varlık Vergisi*”, uygulamada büyük problemlerin yaşanmasına sebep oldu. Bütün ülkede olduğu gibi eşzamanlı olarak Erzurum’da da uygulanan Varlık Vergisi, beklentileri karşılamadığı gibi toplumsal hafızada derin izler bıraktı.

Anahtar Kelimeler: Fiyat artışı, Enflasyon, Karaborsacılık, Sermaye, Fırsatçılık

ABSTRACT

Wealth tax was applied in Turkey during World War II in a similar way as it was applied in the various countries through history. During the war, there were big problems in the application of the wealth tax which was applied against the war profiteers. As in the whole country, the wealth tax applied in Erzurum at the same time did not meet the expectations and left deep traces in the social memory.

Keywords: Price-rise, Inflation, Black-marketeering, Capital, Profiteering

GİRİŞ

Mustafa Kemal Atatürk döneminde sosyal, siyasal, kültürel, ekonomik, eğitim vb. alanlarda kayda değer reformlar hayata geçirildi. Buna karşılık çok partili hayata geçişte ise bütün denemelere rağmen beklentiler karşılanamadı.

Sınırı belli olmayan siyasi iktidarın varlığı toplumda çokça tartışıldı. İdeolojik devamlılık hassasiyeti tek partili siyasal oluşuma ortam hazırladı. 1930'larda bir taraftan

* Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Öğretim Üyesi: erdalaydogan@atauni.edu.tr.

iç sorunlarla uğraş verilirken, diğer taraftan da dünyanın içinde bulunduğu siyasi atmosfer var olan problemleri ve çözümsüzlükleri derinden etkilemekteydi.

Atatürk döneminde Lozan'dan arta kalan sorunların çözümü için atılan ustaca adımlar kısmî de olsa başarılı sonuçlar veriyordu. Atatürk'ün vefatı yakalanan ivmeyi aksatsa da toparlamak çok uzun sürmedi. Türkiye Büyük Millet Meclisi kısa sürede toplanarak İsmet İnönü'yü Cumhurbaşkanı seçti. Şerafettin Turan'ın ifadesi ile yeni Cumhurbaşkanının ilk icraatı “*çevre düzenlemesi*” diye nitelenebilecek üst düzey bürokrat ve siyasilerin arasında değişiklikler yapmak oldu.¹ 1938-1950 yılları arasında da Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ülkeyi “*Milli Şef*” olarak yönetti.

A- ATATÜRK'ÜN VEFATINDAN SONRA ÜLKEDE EKONOMİK DURUM VE UYGULAMALAR

Türkiye Cumhuriyeti'nin II. Cumhurbaşkanı İnönü döneminde dünya yeni bir savaşla karşı karşıya kaldı. İnönü'nün siyasi öngörüsüyle ülkede birlik beraberlik sağlanarak ülke büyük savaşın dışında tutulmaya çalışıldı. Ancak bu dönemde Türkiye çok ciddi ekonomik sorunlar yaşamakla karşı karşıya kaldı. Genç nüfus, üretken olması gereken bu dönemde askere alındı. İki milyona yakın askerin silahaltına alınması ülkede malî dengeleri altüst ederken en temel ihtiyaçlar karşılanamaz oldu. Vazgeçilmez ihtiyaçlar dahi karneye bağlandı. Metin Toker bu gerçeği şöyle ifade ediyordu: “*Türkiye bir yandan İsmet İnönü'nün elinde, dünyayı kavuran harp ateşinden uzak kalmaya çalışıyordu ama diğer taraftan da gündelik hayatını yaşıyordu. Bu yaşantıyı başlıca iki karakteristik damgalıyordu. Yiyecek ve giyecek mallarındaki sıkıntı ile karaborsa. Savaşa bulaşmamamız iyi ise de vatandaş eline verilen bir parça ekmekle karnını doyurmaya bakıyordu, karne sistemi çeşitli sahalara yayılıyordu ve pek çok ihtiyaç maddesini bulmak mesele oluyordu ve bunlar halkta derin infial yaratıyordu.*

Sıkıntı şüphesiz ki Avrupa'da devam eden savaşın bir sonucuydu. Fakat hükümetin istikrarlı bir ekonomik politikasının olmaması, kontrollerin gereği gibi yapılamaması kararların bir gün alınıp ertesi gün bozulması bir olacak sıkıntıyı on yapıyordu. Karaborsacı tipi de Hacıağa tipi de o günlerin icadıdır... Karaborsa ile mücadele hoş fakat boş bir laftan başka bir şey değildi.”²

¹ Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi**, Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (10 Kasım 1938-14 Mayıs 1950), Ankara, 1999, s. 18.

² Metin Toker, **Tek Parti'den Çok Partiye**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1970, s. 26-28.

Bütün dünyayı derinden etkileyen II. Büyük Savaş tıpkı I. Büyük Savaş gibi Avrupa'da çıktı. Savaş başlar başlamaz piyasada bulunan birçok mal piyasadan çekilerek fiyatların anormal bir şekilde yükselmesine sebep olundu. *“Türkiye’de 1933’ten 1939’a dek önemli fiyat artışları olmamıştı. Fakat bu tarihten başlayarak sürekli bir turmanış kendisini göstermiş bulunmaktaydı. Bu dönemde fiyat artışı her yıl ortalama % 200-300 dolayındadır. Örneğin ekmek fiyatlarındaki artış şöyledir: 1939’da ekmek Ankara’da 10.09, İstanbul’da 9.01, İzmir’de 9.91 kuruş iken, 1943’e gelindiğinde ise ekmek fiyatları; Ankara’da 40.90, İstanbul’da 39.08 İzmir’de 39.44 kuruşa kadar yükselmişti.”*³

Atilla İlhan’ın aktardığına göre İsmet İnönü kendisini ve Mustafa Kemal’i şöyle tanımlar: *“Bir işin yapılması gerekiyorsa gerçekleşme ihtimali % 5 bile olsa Mustafa Kemal yapar; ben gerçekleşme ihtimali % 95 olan bir şeye başlamak için bile düşünürüm. Bu fark, bir lider ile bir kurmay arasındaki farktır. Birincisi sorumluluk ve risk alır, ikincisi kararı oluşturursa da başka biri sorumluluğu almadan uygulamaya başlayamaz.”*⁴

Yukarıda ifade edilen müteredit haller Atatürk’ün ölümünden sonra ülkeyi yönetmeye talip olan başta Cumhurbaşkanı İnönü olmak üzere Saydam ve Saraçoğlu hükümetlerinin ekonomik politikaları ve uygulamaları, yerli, varlıklı çevrelerin tedirgin olmalarına sebep oluyordu. Tezel’e göre, *“Devletçilik, bürokrat kökenli yönetici kadronun bir ürünüydü. Bu kadro elinde tuttuğu siyasi iktidarı yerli tacirler, sanayiciler ve büyük arazi sahiplerinin çıkarlarına karşı da kullanabilir.”* Bu tespiti doğrularcasına ileride buna dönük denemelerin olduğu görülecektir daha da önemlisi savaş şartlarında zenginliklerine zenginlik katanlar olduğu gibi bu sınıflarla hükümetler arasında da çatışma düzeyinde girişimlerin olması kaçınılmaz hale geldi.⁵

Hükümetleri savaş ortamında Atatürklü yıllarda büyük bir ciddiyetle uygulanan denk bütçe ilkesine bağlı kalmaya özen gösterecekler de hatta ihracat hacminde artışlar yakalasalarda bütçe rakamlarındaki artışlar dikkat çekmekteydi. Piyasada para arzının önemli oranda artması enflasyonist eğilimlerin yukarılara doğru tırmandığının işareti ve bu da kaygıların artmasına sebep olmaktaydı. Türkiye’nin savaş dışında kalma gayretlerine rağmen tehditler karşısında savunma harcamaları artıyordu. Mesela 1938’de savunma giderleri %30.31 iken 1939’da %43.32’ye 1941’de ise %55.44’e kadar artması bu kaygılardan kaynaklanmaktaydı Ayrıca tarıma dayalı Türkiye ekonomisi gençlerin

³ Çetin Yetkin, *Türkiye’de Tek Parti Yönetimi (1930-1945)*, İstanbul, 1983, s. 183.

⁴ N. İlder Ertuğrul, *Cumhuriyet Tarihi El Kitabı (1923-2008)*, Ankara, 2008, s. 60.

⁵ Yahya Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, İstanbul, 2015, s. 307.

silahaltına alınmasından dolayı üretim ve tüketim arasında dengeyi bozduğundan, fiyatlar hızla yükseldi.⁶

Savaş yıllarında yüksek enflasyondan ziyadesiyle istifade edenler; tacirler ve dış ticaretle uğraşanlar oldu. Sermaye ve ara malların ithalatında yaşanan sıkıntılara rağmen üretimini devam ettiren sanayiciler ve devlet fabrikaları büyük kazançlar elde ederken, en büyük zararı işçiler, bürokratlar, tarımla uğraşanlar ve köylüler yani nüfusun en önemli kesimi oldu. Bu süreçte adı geçen kesimlerin yaşam kalitesinin düştüğünü, servet kayıpları yaşadıkları görülürken, servet dağılımında da önemli değişiklikler dikkat çekmekteydi. Bunların bir kısmı paralarını taşınmazlara, altına ve stoklara yatırarak büyük kazançlar elde ederken, bir kısmı da paralarını ülke dışına kaçırmakla meşgul oldular.⁷

*“Türkiye’nin savaşın dışında tutulabilmiş olması, İsmet İnönü’nün ve öteki CHP yöneticilerinin her zaman övgü ve saygıyla anılması gereken büyük başarılarıdır. Ne var ki, II. Dünya Savaşı boyunca ülke içinde uygulanan siyasetin olumsuz sonuçları da olmuştur. Öyle ki bir dönem için ihtikâr (vurgunculuk) harp zengini, yoksulluk sözcükleri denilince akla gelen şey CHP idi.”*⁸ Çetin Yetkin’in yukarıda ifade ettiği düşüncelerine paralel olarak II. Dünya Savaşı ile büyük sıkıntılar çeken Türkiye’de fiyatlar hızla artmış, karaborsacılar çoğalmış, enflasyon beklentileri artmış, halk ciddi sıkıntılara girmişti. Tüccar ve sanayicilerinin tutumundan kaynaklandığı düşünülen bu gelişmelere karşı Refik Saydam Hükümeti, bazı tedbirler alma gereği duymuştu. Savaş sürecinde ekonominin planlanması ve yönetimi üzerine proaktif bir çalışma yapılmadığından bu bağlamda bulunan çözüm 18 Ocak 1940’da 3780 Sayılı “*Millî Korunma Kanunu*” hayata geçirilmesi oldu.⁹

⁶ “Özellikle 1942’den sonra artışın daha büyük oranda olduğu görülmektedir. Nitekim 1941’de dolaşımdaki kâğıt para miktarı 512473000 TL iken 1944’te 96083800’e yükselmişti.” Ş. Turan, **Türk Devrim Tarihi**, s.154-155.

⁷ Y. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, s. 308-310.

⁸ Ç. Yetkin, **Türkiye’de Tek Parti Yönetimi**, s.182.

⁹ Ş. Turan, **Türk Devrim Tarihi**, s.155-156; Milli korunma kanunu ile getirilen düzenlemeler özetle şu şekilde sıralanabilir:

1.Hükümet özel kişilere ait sanayi ve madencilik tesislerinin üretim çeşit cins ve miktarını belirleyebilecektir. Hükümet vatandaşlara madenlerde ve yol yapımında mecburi çalışma yükümlülüğü uygulayacaktır.

2.Hükümet lüzumlu gördüğü hallerde bazı kuruluşlara, tazminat ödeyerek el koyabilecektir

3.Tarımda ne ekleneceğini devlet tayin edecek ve 5000 dönümün üstündeki arazi gerekirse tazminat ödeyerek bizzat devlet işletebilecektir.

4.Özel kişilere ait taşıt araçları devletçe belirlenecek fiyatlarla istenilen yerlerde çalıştırılabilir, gerek görüldüğünde de bu araçlar devletçe satın alınabilecektir.

5.Özel teşebbüsün yatırımları izin alma şartına bağlanmış, hükümetin kontrolüne tabi tutulmuştur. Ayrıca hükümet özel kişilere ait üretim birimlerine atıl halde tutulmasını önlemek gayesiyle el koyma, çalıştırmaya zorlama yetkisine sahipti.

Bu kanuna göre olağanüstü şartlarda hükümete önemli yetkiler veriliyordu. Bunlar; üretimin denetimi, çalışma şartlarını düzenleme, ihtiyaç hâsıl olunca bazı malların stoklanması, tüketimi engelleyici tedbirler alma gibi çok önemli yetkileri kapsıyordu. Kanunun uygulanması için bir koordinasyon heyeti kurulu teşekkül ettirildi ve 19 Şubat 1940'tan itibaren de uygulamaya geçirildi.

Milli Koruma Kanunu'ndan beklenti büyüktü. Kanunun uygulanmasından doğabilecek aksaklıklara fırsat vermemek için çeşitli para ve hapis cezaları getirildi ise de bu tedbirler uygulamada işe yaramadı. Özellikle de dar gelirli emekçilerin aleyhine gelişmeler yaşandı. Temel ihtiyaçlar üzerinde fırsatçılık hareketleri daha da arttı. Fiyatlar önemli oranda yükseldi. Hükümet yaşanan bu gibi sıkıntıları önlemek üzere 1941'de Ticaret Ofisi, Petrol Ofisi ve İaşe Müsteşarlıklarını kurdu. Başta buğday olmak üzere köylünün ürünleri düşük fiyatlarla devlet tarafından alınca, üreticiler ve köylüler daha da fakirleşti. Bütün iyi niyetli çabalara rağmen uygulamalar toplumsal tepkiyi doğurdu, akabinde de başta temel gıdalar olmak üzere diğer ürünlerde karne dönemi başladı.¹⁰

Bu durum öyle bir içinden çıkılmaz hale geldi ki yalnız halk değil bu işten sorumlu olan ya da kendini sorumlu hisseden birçok bürokratı, siyasetçiyi de derinden etkiledi. Dönemin Ticaret Bakanı Mümtaz Ökmen ile İaşe Müsteşar Yardımcılığı vazifesini deruhte eden Şevket Süreyya Aydemir arasında geçen bir konuşma çok dikkat çekiciydi. Bu ruh halini şöyle bir anekdotla anlatmaktaydı: “Şevket, bu gece hiç uyumadım. Bu salonun içinde bir uçtan bir uca dolaştım durdum. Biliyor musun ve düşündüm. Düşündüm ki şu balkona çıkayım ve oradan kendimi sokağın taşları üzerine atayım. Yalnız üzerimize aldığımız şu yükten kurtulmak için değil millet dediğimiz, ordu dediğimiz son varlıklarımıza karşı şu ülkede ve hele bu asırda bu kadar aciz ve çaresiz kaldığımız için!..”¹¹

6. İç ve dış ticarete fiyat kontrolü sistemi getirilmiştir. (Ramazan Kurtoğlu, **Türkiye Ekonomisi (1938-2010), Milli Bağımlılık, Büyüme Krizler ve Siyasi Sonuçları**, İstanbul, 2017, s. 446-447.

¹⁰ Ş. Turan, **Türk Devrim Tarihi**, s.155-157; R. Kurtoğlu, **Türkiye Ekonomisi (1938-2010)**, s.447.

¹¹ Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam 1938-1950**, II, İstanbul, 1999, s. 204.

B- İSMET İNÖNÜ DÖNEMİNDE HÜKÜMETLERİN EKONOMİK SORUNLARIN ÇÖZÜMÜNE YÖNELİK UYGULAMALARI: SERVET VERGİSİ

Türkiye gibi henüz gelişmesinin ilk evrelerini yaşayan ve ne tam kapitalist ne de tam devletçilik düzenini benimsemiş ülkelerde karma ekonomik düzenin tercih edildiği görülür. Dolayısıyla bu sistemi kalkınma modeli olarak benimseyen ülkelerin en önemli sorunu da ekonomik büyümede sürekliliğin sağlanması için gerekli tasarrufların yatırımlara kanalize edilebilmesidir. Bu gerçeklik özellikle Atatürk döneminden sonra savaşın ağır şartlarının da etkisiyle 1940'ların Türkiye'sinde ciddi boyutlarda kendini gösterdi. "*Servet vergileri kapitalist ve bunun türevidir olan karma ekonomi düzenlerine özgü vergi türleridir.*" tespitini yapan Fethi Hepar'e göre "*Özel mülkiyet hakkının olmaması ve tüm varlıkların devletin kullanımına ayrılması sonucu servet vergisi türünde bir vergiye gerek yoktur. Kapitalist veya karma ekonomik yapıya sahip olan toplumlarda kamusal harcamalar ve bu harcamaların finansmanı için gerekli olan vergi gelirlerinin miktarı ve biçimi toplumsal tercihler doğrultusunda politik süreç kanalıyla belirlenir.*"¹²

Ülke içinde ve dışında yaşanan büyük sıkıntılar da CHP hükümetlerinin ekonomi politikalarının belirlenmesinde de temel etken oldu. Refik Saydam Hükümeti'nin ekonomi politikaları, sorunlar karşısında yetersiz kaldı. 1942'de Refik Saydam'ın vefatı üzerine yeni hükümeti bu kez Şükrü Saraçoğlu kurdu.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Kasım 1942'deki açılış toplantısında Cumhurbaşkanı İnönü, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılardan bahsederek bu durumun sorumlularını da açıklama ihtiyacı duydu. Konuşmasının akabinde de "*üç, beş yüz kişiyi geçmeyen bu insanların vatana karşı aşikâr olan zararlarını gidermek yolu elbette vardır.*" dedi. Cumhurbaşkanı'nın altını önemli çizdiği yeni yol kısa bir süre sonra bulunacaktı.¹³ Bu yol servetin vergilendirilmesiydi, yani Varlık Vergisi'ydi.

Varlık Vergisi tasarısı 9 Kasım 1942'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne sunulurken; "*Devlet bu vergi ile savaş ekonomisi şartlarından yararlanarak aşırı kazançlara ve servet birikimlerine kavuşan savaş zenginlerini vergilendirmeyi ve böylece onların aşırı ölçüde sahip oldukları haksız kazançların bir bölümünü geri almayı amaçlamıştır.*"¹⁴ Tasarı CHP grubunda görüşülürken de Saraçoğlu yeni verginin amacını

¹² Fethi Hepar, *Türkiye'de Servetlerin Vergilendirilmesi*, Eskişehir, 1982, s.69-70.

¹³ Ş. Turan, *Türk Devrim Tarihi*, s.158.

¹⁴ Osman Akandere, *Milli Şef Dönemi Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç ve Dış Tesirler (1938-1945)*, İstanbul, 1998, s. 173; Bu konuda daha geniş bilgi için bakınız: <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d06/c028/tbmm06028003.pdf>

net bir şekilde şöyle ifade ediyor: “*Bu kanun aynı zamanda bir devrim kanunudur. Bize ekonomik bağımsızlığımızı kazandıracak bir fırsat karşındayız. Piyasamıza egemen olan yabancılar böylece ortadan kaldırılarak Türk piyasasını Türklerin eline vereceğiz!*”¹⁵ Bu konuşmadan sonra görüşmeleri geçirmiş ve birçok CHP milletvekili tasarıya destek anlamına gelen konuşmaları yapmıştır. Tasarıya bir destek de Türk basınının bir kısım önemli yazarlarından geldi. Bunlar; yeni vergiyi haklı, meşru ve gecikmiş bir karar olarak değerlendiriyordu.¹⁶

Varlık Vergisi tasarısı Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yeterince tartışılmadı. Buna rağmen tasarı 11 Kasım 1942 tarihinde Meclis'te hazır bulunan 429 milletvekilinin 350'sinin kabul oyuyla kanunlaştı. Kanuna göre, servet sahiplerinin tespiti ve bunlardan ne kadar vergi alınacağını mülki amir ve maliyecilerden oluşturulacak takdir komisyonları belirleyecekti. Vergi bir defaya mahsus olarak alınacaktı. Komisyonca belirlenen vergi miktarlarına itiraz yolu kapalıydı. Belirlenen miktar 15 gün içinde tahsil edilecekti. Vergisini ödeyemeyenlerin mallarına el konulabilecek, aksi halde ödeyemeyenlerin bedenlen çalıştırılmak üzere uygun görülen yerlere gönderilmesi mümkün olacaktı. Kanunda yer almamasına rağmen uygulamada değişik harflerle ifade edilen dört grup vergi mükellefi belirlendi. Bunlar: M. (Müslüman), G. (Gayrimüslim), D. (Dönme), E. (Ecnebi) olarak belirlendi. Takdir komisyonları; çok ağır, keyfi, hatta ödenmesi imkânsız denecek düzeyde vergi tarhları belirledi.¹⁷ Bu tarhlar özellikle Gayrimüslimler için daha farklı ölçeklerle belirlendi. Öyle ki bu oranlar ve uygulamalar sıkı CHP'lileri bile rahatsız etti. Bu konuda Nadir Nadi: “*Kanunun uygulanış tarzı ne yazık ki ne hak, ne hukuk, ne sosyal adalet, hatta ne de ırkçılık ilkeleriyle bağdaşmayacak derecede keyfi ve totaliter bir zihniyeti açığa vurmuş oldu.*” diyecektir.¹⁸ Yakup Kadri Karaosmanoğlu ise vergi hakkındaki görüşlerini şöyle ifade ediyordu: “*İtiraf ederim ki ruhu itibariyle ben bu kanunun aleyhinde değilimdir. Lakin tatbik şeklini ne medeni, ne hukuki ne de insani bulmuşumdur.*”¹⁹

¹⁵ Tasarıya destek veren Yusuf Kemal Tengirşek şöyle diyordu: “*Servet toplumsal bir olaydır. Buna göre toplum yoksul olunca serveti onun emrine vermek yerindedir.*” (Ş. Turan, **Türk Devrim Tarihi**, s.158-159); Ayrıca bakınız: Mahmut Goloğlu, **Milli Şef Dönemi (1939-1945)**, Ankara 1974, s. 173.

¹⁶ Cemil Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938 -1945)**, II, İstanbul, 1996, s. 486.

¹⁷ Ahmet Demirel, **Tek Partinin İktidarı Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, İstanbul, 2014, s. 270-271.

¹⁸ Celaleddin Vatandaş, **Cumhuriyetin Tarihi**, İstanbul, 2016, s. 333-334; “*Varlık Vergisi hiçbir ölçü tanıymıyordu. Belli ki Nazi usullerini taklit yoluyla azınlıkları ezme, siyasi düşmanlara meydan okumak ve siyasi dostları korumak maksadıyla meydana getirilmişti.*” (Carter V. Findley, **Modern Türkiye'nin Tarihi, İslam, Milliyetçilik ve Modernlik (1789-2007)**, (Çev. Güneş Ayas), İstanbul, 2011, s.266.)

¹⁹ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Politikada 45 Yıl**, Ankara 1968, s. 172.

Bu kadar büyük tartışmalara zemin hazırlayan Varlık Vergisi uygulamaları on altı ay devam edebildi. 1942 yılında tarh edilen vergi 463 milyon TL idi. Bunun ancak 318 milyonu tahsil edilebildi. İstanbul'daki mükelleflerin payı ise %70 idi.²⁰ Tarihe başarısız bir vergi uygulaması olarak geçen Varlık Vergisi, 1944 yılının Mart ayında da tamamen kaldırıldı.

C- VARLIK VERGİSİ'NİN ERZURUM'DA UYGULANMASI

Varlık Vergisi 11 Kasım 1942'de kanunlaştıktan sonra bütün ülkede kanunun amir hükümlerinin hemen uygulamaya konulduğu görülmektedir. Buna göre verginin şahıslara göre miktarını altışar kişilik komisyonların tespit edeceği, komisyonlara vali ve kaymakamların riyaset edeceği, maliyeyi defterdar ve mal müdürlerinin temsil edileceği, diğer 4 üyenin halk tarafından seçilen belediye, ticaret odası veya ziraat odalarından teşekkül ettirileceği ifade edilmekteydi.²¹ Kanunun bu amir hükmü diğer vilayetlerde olduğu gibi Erzurum ve ilçelerinde de teşekkül ettirildi. Komisyonlar hızlı bir şekilde çalışmalarını tamamladı. Buna göre Erzurum vilayetinde tahakkuk ettirilen vergi miktarı, 511.150 lirası merkeze 476.158 lirası da kazalara ait olmak üzere toplamda 987.308 TL olarak tespit edilerek tutanak altına alındı.

Bu yeni gelişmeler basınla da paylaşıldı. "*Varlık Vergisi mükelleflerinin isimlerini ihtiva eden listeler komisyonun devamlı çalışması ile dün ikmal edilmiş ve bugün resmen ilan edilmiştir.*" tarzında ki gelişmeler Erzurum vilayet gazetesinde ilk sayfalardan verildi.²² Gazetenin haberine göre 6000 liradan yukarı vergi ödeyecek üç vatandaş vardı. Buna göre Erzurum vergi mükelleflerinin tam listesi ilk sayfadan verildi. Buna göre:²³

10000 lira Memiş kardeşler.

7500 lira Müteahhit Hüseyin Yücel.

6650 lira Fabrikacı İbrahim Gezer.

6000 lira Müteahhit Halit İnal, Şaban Dilaver ve ortakları.

5000 lira verecekler: Müteahhit Sami Zarban, Mehmet ve İsmail Efendioğlu, Remzi Temelli Kardeşler Limited Şirketi, Koyunca Hafız Mikdat, Müteahhit Kemal Ergene.

4500 lira Dabak Yusuf Gülap

²⁰ Y. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, s. 314; Ahmet Emin Yalman ise "*Bu kanunun memleketin şeref ve itibarına karşı büyük bir tehlike halini aldı.*" ifadesini kullanmaktadır. (Ahmet Emin Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim (1922-1944)**, III, İstanbul, 1970, s. 375.)

²¹ <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d06/c028/tbmm06028003.pdf>

²² Muammer Çakur, **Erzurum Gazetesi'nin Erzurum Basın ve Yayın Tarihindeki Yeri ve Önemi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2011, s. 124

²³ **Erzurum**, 31 Birincikanun/Aralık 1942, S: 3774.

4000 lira verecekler: Bahri ve Lütfü Silahtar, Lütfi Önder ve Ömer Boybey, Münir Alpagut, Kulaç Şevketoğulları, Ali Bayramoğlu, İbrahim ve Mustafa Çele, Mustafa Akal, İbrahim Kara, Ali, Fazıl Hamutçu, Mehmet Sağmanlı, Mehmet ve Recep Gençal, Hulusi Korukcu, Müteahhit Naci Torun, İbrahim Kazancı, Mustafa Çomoğlu, Kamil Özhancı, Tüccar Şaban Kurtoğlu vere sesi, Koyun Tüccarı Cemal Şen, Müteahhit Fikri Akgün.

3000 lira verecekler: Hasan ve Aziz Türkoğlu, Hüseyin Akçay kardeşler, Münip Alpağut, Ömer Gencal ve Dursun Tiryaki, Mustafa Balaban, Pastırmacı Sabri Etlik, Hüseyin ve Gafur Ferhendi.

2750 lira verecekler: Derici Halil Fırıncı, Kasap Necmettin.

2500 lira verecekler: Nazim ve Fevzi Aktaş, Abdulmuttalip Egriçayır, Göncü Mehmet Kayserili, Tahsin Alyanak, İdris Karaziybek, Mustafa Berberoğlu, Osman Alemdar, Şahin Köşklü ve kardeşleri, Rifat Karşlı ve kardeşi İsmail, Necip ve Nafiz Kotan, Hınıs'ın Karmış köyünden Abdurrezzak ve ortağı Zeki, Mehmet Diçle, Şükrü Serdar, Maraşlı Salman Zulkadiroğlu, Celal ve İbrahim Pirinççioğlu, Elbiseci Nazım Yeltekin, Elbiseci Talip, Enver Kopan, Cafer Yıldırım, Hacı Mehmet ve oğlu Vahap, Faruk Celepli, Fethullah Kapıcı, Şükrü ve kardeşi Ömer Ari, Yahya Şatıroğlu, Mustafa Ütav, Yavuz Situ, Hacı İbrahim Kayserili, Mahmut ve Osman Kal, Yağcı Osman oğlu Ahmet Özonur, Aziz Gölbakan Karaköse, Mustafa Koç Ankaralı.

2250 lira verecekler: İshak Narmanlı, Gani Güllabi, Mustafa Keskiner ve ortakları, Mustafa Şahin, Şakir Dedeoğlu ve kardeşi Akif, Abbas Dura ve oğulları Halis Servet, Ahmet Göncü ve kardeşi Nurettin, Ömer Yücel.

2000 lira verecekler: Şefik Elmalı, Mehmet Karagöz, Hüseyin Eren, Mustafa Karakaya, Rıza Topçuoğlu kardeşler, İdris Şentürk, Neşet Solakoğlu ve ortağı, Abdullah İspirli, İbrahim Çehreli, Mustafa ve Hakkı Gezer, Mehmet Elmalı, Halit Narmanlı, Feyruz Yurtkuran, Selman oğlu Bakkal Ahmet, Ahmet Nazikoğlu, Koyuncu Hacı Cemal, Mehmet Kömürcü, Ömer Güllük, Salih Göksel, Nafiz ve Cemil Ilıcalı, Seymen Aksu, Şoför Mehmet Ergin, Leblebici Hakkı Eğriboyun, Akif ve Paşa Çınar, Cazim Özer, Hüseyin Kaçtıoğlu, Tüccardan Eyüp Ülkü, Pastırmacı İhsan Kadakçı, Dursun Cinisli, Ali Kömürcü ve Mehmet Bayraktar, Ömer Sönmez, Ahmet Keleşoğlu, Cemal kızı patron Kadriye Tebiz, Bahri kızı patron Mevriye Yanaraltın, Ilıca'da Ali Yılmaz ve Halit Bekir, Lokantacı Yakup, Fahrettin Oto Bitlis, Mehmet Koç Ankaralı, Emin ve Mevlüt Çolak, Keskin Madeninden Arslan Dağıstanlı.

1750 lira verecekler: İsmail Saatçioğlu, İbrahim Ari, Muhsin Özoltu, Agah ve Şakir Özgündoğdu, Farak Güzeldere, Ağa Güliüm, Sivas Kayseri ambarı, Halıcı Ahmet, Rifat

Merdal, Fazıl ve Bahri Sağsöz, Rifat ve Müştak Kahvecioğlu, Dursun Akal, Fehim Üçyıldız, Salim ve Abdülaziz Kızılçubuk, Sadullah Kuyumcu, Şükrü Gül.

1300 lira verecekler: Halis Sütbeyaz, Neşet ve Recep Gemalmaz, Şükrü Atmaca, Asaf Derviş, Ömer ve ortağı İhsan Özoltu, Hacı Kaya Bezzaz,²⁴ Seyfullah Kapucu, Rıza Sönmez ve Tayyar Güvelen, Zariif ve Ali Rıza Bayburtlu, Muharrem Kırall, Dursun Güngör, Hivekli Ali Bayramoğlu, Mustafa Murtezaoğlu, Hüseyin Kurşunoğlu.

1200 lira verecekler: Mustafa Tuğcu, İsmail Aksoy, Adil Sağlam, Ömer Şevki, Muharrem Limoncu, Memet Kayalar, Fırıncı Rıza ve Saim Akgök, Kemal ve Selahattin Uysal kardeşler, Batpazarında Kemal Alper, Nail Toparlak, Kunduracı Sıbkat ve Salih, Tüccardan Celil ve Şehzat, Resul ve Samet, Tüccardan Şevket ve Fehmi Saruhan, Nakliyeci Ziya, İskender, Şeyh İbrahim oğlu Osman Karayığit, Yeni mağaza yanında Yakup, Arslan kızı Hanım Şengözler, Hüseyin Ahlatlı ve ortağı, Sütçü Kazım ve Refik, Müteahhit Galip Feşel, Diyarbakırlı Mustafa Kalender, Yavili Hafız Arslan.

1000 lira verecekler: Kasap Aziz Şalçı, Bezzaz Fazıl Orğun, Kasap Osman ve Zakir, Hamdi Taylan Sobacı, İshak Dözel Derici, Halil Ayrancı, Rifat Evyap, İbrahim Konkli, Kazım Tekeş, Ahmet Tarakçı, Demirci Hakkı ve İbrahim, Hayrettin Ahıskalı, İbrahim Balçı Fırıncı, Müştak oğlu Ali ve kardeşi, Sait Çağlar, Rasim Dağlargülü Mutağ²⁵, Yaşar Yazıcı.

650 lira verecekler: Çilingir Memet Moktal, Köprübaşı'nda Ali Servet, Mehmet ve Miklat Bayramoğlu, Tahtacı Halil Çiftçi, İbrahim Çelikel, Nusret Mete, Lütfi Alyap, Kuyumcu Ömer Altın, Tufan Özaltın, Sabri Ünsal, Cafer Şakuri, Ahmet Aydaş, Mehmet Özdoğan, Batpazarında Manifaturacı Köse Ali, Hamza Polat, Necati Çelebi, İsmail ve Halil, Hasan Bezer, Tahtacı Abdullah ve Hüseyin Tüzmet, Ali Aladağ, Sırrı Altmışdört, Zakir Önal, Mustafa Özbaylar, Ömer Çehreli, Mehmet Ali ve İsmail Sergüç, Terzioğlu Hasan ve kardeşi Mustafa, Mamil Yıldırım, Mehmet Kubaza, Mustafa Şaşilar, Fuat İhsan Araslı, Hamit Küçük, Hamit Hivekli, Ali Kıran, Tahsin Gezer, Sadık Akbaş, Musa Dağıstan, Salih Köşklü, Karşeyh köylü Ziya Aktaş, Ruhi Mutibaş, Nizamettin Daldaban, Mehmet Kurt Adapazarlı, Fikri Kırbaş, Kunduracı Mevlüt Kayalar, Salih Hivekli.

500 lira verecekler: Kasap Salih Lavar, Vehbi Turaman, Mehmet Bayraktar, Hacı Taftalı ve Necati, Yusuf Alemdar, Fevzi Yazıcı Konklu, Kasap Osman Mirhilli, Zekeriya Öztürk, Hancıgazlı Neşet ve Memiş, Abdullah Çolak, Servet Bayraktar, Osman Çilingir, Avni Gömrükçü, Mehmet Alkan, Haşim Atasoy ve Tayyar, Cemil Arıcı, Münir Özışık, Türbe

²⁴ Bezzâz: Bez vs. mensucat satan adam.

²⁵ Mutağ: Kıldan çul vs. dokuyan veya satan adam.

civarında Seyid, Teyfik Turanlı, Mehmet Halıcı, Sefer Karaca, Mehmet Kaşo, Münir Kapucu, Sarraf Ali Paşa, Hacı Hayri Balıkçioğlu, Cihan Oteli sahibi Münir, Müteahhit Haver Denizcek, Müteahhit Cemil Camcı ve Faik Pirim, Müteahhit Mazhar, Ahmet Maraşlı, Samsunlu Hamit Turhan, Koyuncu Mehmet Ungan, Nazim Akın, Sabri Ertuğrul, Cemal Esenkaya, Halim Genç ve İsmail Kaya, Ahmet Arslankaya, Süleyman Dereci, Otomobilci Bekir, Hafaf²⁶ Şevki Nusret Polat, Haydar Tortumlu.

Büyük Çiftçiler:

1500 lira verecekler: Münip Korukçu, İzzet Alyanak veresesi, Zivans köyünden Mustafa Karadağ, Geyik köylü Hüseyin ve Hamza kardeşler.

800 lira verecekler: Künbet köylü Asim Abuş ve Hurşut Ilıca, Karaz köylü Cazim Bektaş, Ümidin köylü Sabit Ertuğrul, Kân köylü Ramazan Kân, Muallim Faik Bilge, Kân köylü Hakkı Karaoğlu, Titkir köylü Rıza Akalın,

500 lira verecekler: Evrenili Rasim ve Hurşit kardeşler, Evrenili Kerim Canpulat, Teyfik Ilıcalı, Badişin köylü Memduh Işık, Haşkevank köylü Ziyaettin Çolak, Kevahor köylü Sayım ve kardeşi Mehmet Çavuş, Lalapaşa Mahallesinde Münir Çavuşoğlu, Öznülü Hüsnü Uzun, Sitavuk köylü Medet, Ümidim köylü Seyit Ağaoğlu Kamil, Müdürge köylü Pehlül oğlu Mevlüt, Müdürge köylü Nuri Tortumlu, Tufanç'ta Münip, Terkini Köyü'nden Veysel Apel ve kardeşleri, Tivnik köylü Mehmet oğlu Faruk, Dumlu köylü Mustafa Kaya, Güllü köylü Mehmet Çetinkaya, Aşağı Hins köylü Murat oğlu İbrahim ve biraderleri, Tebrizcik köylü Abid oğlu Halil, Baş Ovacıktan Halil Koçan, Müdürge Köyü Kürt Silo”.

“Erzurum” gazetesinin haberine bakılacak olursa yukarıda verilen ve askıya çıkarılan vergi mükelleflerinin tam listesinin tespitinde, titiz çalışılmasına rağmen, yine de bazı aksaklıklar olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumun sebebi ise, ilk tahakkukta bir kısmı unutulduğundan bir kısmı da gelirleri tespit edilemediğinden sonraya bırakıldığı anlaşılmaktadır. Erzurum vilayet gazetesinin haberine göre, Varlık Vergisi'nin müddeti 15 İkincikanun/Ocak1943 Perşembe günü sona erecektir. Gazete, “Şehrimizde 11 Vatandaş Daha Varlık Vergisi Verecek” haberi ile daha önce tespit edilen vergi mükelleflerine yeni eklemeler yapılmaktadır. Haberin devamında bu tarihe kadar Erzurum'da 202.675 TL vergi toplandığına dikkat çekilerek, mükelleflere verilen on beş günlük müddetin 15 İkincikanun/Ocak 1943 Cuma günü sona ereceği duyurulmaktadır. Bu müddet zarfında vergisini ödeyemeyenler için kanunun 12 maddesi gereğince birinci hafta %1, 2 hafta %2 fazlasıyla tahsil edilecektir.

²⁶ Haffaf: Halk dilinde kavaf, ayakkabı çeşitleri satan adam.

Yeni tespit edilen mükelleflerinin isimleri ve vergi miktarları ise aşağıdaki gibidir:

“5000 lira: *Ömer ve Bekir Baltacıoğlu kunduracı ve müteahhit.*

1500 lira: *Cemal Kelgiri Erzincan Çarşısı'nda attar.*²⁷

650 lira: *Elbise Asım Balkar Batpazarı'nda.*

650 lira: *Sait Temelli ve şeriki Sefer Emir Arslan kantariye.*

650 lira: *Samih Kobal avukat.*

500 lira *Abdurrazak Aydoğdu Tebrizkapısı'nda tuhafiyeci.*

500 lira *Mehmet oğlu İbrahim bezzaz Kongre Caddesi.*

500 lira *Rıza Kavcı bezzaz Tebrizkapısı'nda.*

500 lira *Tevfik Özkavcı bezzaz taş mağazalarda.*

500 lira *Ömer Olgun avukat.*

500 lira *İbrahim Şenbark.”*²⁸

Erzurum'da Varlık Vergisi Kanunu'na göre yapılması gereken işlemler komisyonların çalışmaları sonunda kısa sürede tamamlandı. Bu yeni durumu Erzurum vilayet gazetesi kamuoyuna şu haber başlığıyla paylaşımında bulundu: “*Varlık Vergisi Şehrimizde %80 Tahsil Edildi.*” Bu haberin içeriği ise şöyle ifade edilmekteydi: “*Şehrimizde Varlık Vergisi ödeme müjdesi Şubat'ın 1. günü bitmiş ve verginin %80'i yatırılmıştır. Geri kalan kısmı ise bazı tüccarların maliyece malum olan resmi dairelerde ki alacaklarından tahsil edilecek ve bu suretle vergi tamamen ödenmiş olacaktır.*”²⁹ Bu haber şu anlam gelmekteydi. Daha önce komisyonlarca Erzurum vilayetinde tahakkuk ettirilen vergi miktarı olan; 511.150 lirası merkeze 476.158 lirası da kazalara ait olmak üzere toplamda 987.308 TL tahsil edilmiş olacaktı.

²⁷ Attâr: Güzel kokulu ruhlar ve yağlar vs. satan adam. Güzel kokular taciri. Halk ağzında aktar.

²⁸ **Erzurum**, 14 İkincikanun/Ocak 1943, S.: 3776.

²⁹ **Erzurum**, 4 Şubat 1943, S.: 3779.

SONUÇ

Atatürk'ün vefatından sonra Türkiye Cumhuriyeti'nde hayata dair birçok alanda yeni politikalar ve uygulamalar dikkatlerden kaçmadı. Nüfusun önemli kesimini oluşturan köylüler çok büyük ekonomik sıkıntılar içinde yaşamaktaydı. En temel ihtiyaçlar bile karşılanamıyordu. II. Büyük Savaş şartları gerekçesiyle uygulanan yeni Servet Vergisi de halkın ızdırabını bir iken ona katlamaktaydı.

Bütün Anadolu'da ve abartılı bir şekilde uygulanan vergilerden Erzurum da payına düşeni aldı. Ayrıca Erzurum'da tahakkuk ettirilen vergilerde kazalardan çok az vatandaşın olması da oldukça dikkat çekicidir.

Toplanan vergiler ülkenin ihtiyaçlarına ne kadar çare oldu bilinmez ancak vergi aracılığıyla Türkiye'de sermayenin önemli oranda el değiştirdiğini söylemek mümkündür. İttihat ve Terakki ile başlayan millileştirme hareketinin önemli bir halkasını oluşturduğu muhakkaktır.

KAYNAKÇA

1- Süreli Yayınlar

a) Gazeteler

Erzurum

2- Kitaplar

AKANDERE, Osman, **Milli Şef Dönemi Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç ve Dış Tesirler (1938-1945)**, İstanbul, 1998.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, **İkinci Adam 1938-1950**, II, İstanbul, 1999.

ÇAKUR, Muammer, **Erzurum Gazetesi'nin Erzurum Basın ve Yayın Tarihindeki Yeri ve Önemi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2011.

DEMİREL, Ahmet, **Tek Partinin İktidarı Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, İstanbul, 2014.

ERTUĞRUL, N. İlder, **Cumhuriyet Tarihi El Kitabı (1923-2008)**, Ankara, 2008.

FİNDLEY, Carter V., **Modern Türkiye'nin Tarihi, İslam, Milliyetçilik ve Modernlik (1789-2007)**, (Çev. Güneş Ayas), İstanbul, 2011.

GOLOĞLU, Mahmut, **Milli Şef Dönemi (1939-1945)**, Ankara 1974.

HEPER, Fethi, **Türkiye'de Servetlerin Vergilendirilmesi**, Eskişehir, 1982.

KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri, **Politikada 45 Yıl**, Ankara 1968, s. 172.

KOÇAK, Cemil, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938 -1945)**, II, İstanbul, 1996.

KURTOĞLU, Ramazan, **Türkiye Ekonomisi (1938-2010), Milli Bağımlılık, Büyüme Krizler ve Siyasi Sonuçları**, İstanbul, 2017.

TEZEL, Yahya, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, İstanbul, 2015.

TOKER, Metin, **Tek Parti'den Çok Partiye**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1970.

TURAN, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi, Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (10 Kasım 1938-14 Mayıs 1950)**, Ankara, 1999.

YALMAN, Ahmet Emin, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim (1922-1944)**, III, İstanbul, 1970.

YETKİN, Çetin, **Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930-1945)**, İstanbul, 1983.

3- Elektronik Kaynaklar

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d06/c028/tbmm06028003.pdf>

IDARE YERİ: Erzurum Vilâyet Matbaası Gazeteye ait yazılar ve diğer işler için Matbaa müdürlüğüne müracaat edilir. Basılmayan yazılar geri verilmaz.	SAYI 3774 YIL 75	<h1 style="font-size: 2em; margin: 0;">Erzurum</h1>	ABONA: Seneligi: 150. Aylığı 75 kuruştur. Sayısı: Her yıl 100 paradır. Günü geçmiş nüfuslar 10 kuruştur. FİYAT: Santimi 20 kr. Birden fazla nehrinde 15. Ondan fazla nehrinde 10 kuruş alınır.
---	---	---	--

HAFTALIK GAZETE

Tesis Tarihi: 1866

VARLIK VERGİSİ LİSTELERİ BUGÜN İLÂN EDİLDİ

Şehrimizin ödeyeceği Varlık vergisi yekûnu 511150 liradır

6000 liradan yukarı vergi ödeyecek 3 vatandaş vardır

Vilâyetimize bağlı kazalar da 476158 lira Varlık vergisi ödeyeceklerdir

Varlık vergisi mükelleflerinin isimlerini ihtiva eden listeler komisyonun devamlı çalışması ile dün ikmal edilmiş ve bugün resmen ilân edilmiştir. Bu ilândan alınan rakamlara göre vilâyet merkezi 511150 ve vilâyetimize bağlı kazalar 476158 lira varlık vergisi ödeyeceklerdir.

Şehrimizde 3 vatandaş 6000 liradan yukarı varlık vergisi vereceklerdir.

Bütün mükelleflere ait listeyi aynen neşre-

Büyük Çiftçiler

1500 lira verecekler
Münip Korucu, İzzet Akyarın veresi, Zivans köyünden Mustafa Karadağ, Geyik köyü Hüseyin ve Hamza kardeşler.

800 lira verecekler
Künbet köyü Asım Abuş ve Huzut İlica, Karaz köyü Ca- zım Bektaş, Ümidim köyü Sa- bit Ertugrul, Kân köyü Rama- zan Kân, Muallim Faik Bilge,

Sovyetler ilerliyor

Amerikalılara göre Almanlar askeri tarihte gör- rülmemiş felâket karşısında

Moskova, 30 (A. A.) — Sovyet tebliği ekinde orta Don cephesinde büyük bir çehrin kenarında şiddetli bir muharebe olduğu kaydediliyor. Kotelnikovo önünde duzağa düşen Almanlara yardım için gönderilen kuvvetler dağıtılmıştır. Bu kuvvetler Krasno-

(Devamı S. 2 de)

Alman Denizaltıları

Atlantikte 15 gemi batırılmışlar

Berlin, 30 (A. A.) — bir katile 2 gündenberi deniz- altılarımız tarafından takip

(Sonu S. 2 de)

ABONA
 Senehi: 150 Altı ayığı 15 kuruştur.
 Sayısı: Her yerde 100 paradır.
 Gündü gümüş meşalesi 10 kuruştur.
İLANAT
 Sattımı 20 kuruş, birden fazla saygında 15
 Ondan fazla saygında 10 kuruş alıdır.

Erzurum

Yardımlı Sevanler Cemiyetinden
 Cemiyetimiz altınmevceler göre yıllık kongresini
 1-2-1943-Cumartesi günü saat 15 de Halkevini salı-
 şında toplanacaktır.
 Bu arzuların teqrifleri rica olunur.
 Yardım Sevanler Cemiyeti
 Erzurum Şubesi Raisi
 Sadıya Ergin

14 İkincikdunun 1943 Perşembe

HAFTALIK GAZETE
 Tesis tarihi: 1866

Yıl : 76 - Sayı : 3776

Sonatkör Hayatı Yaşayan Garip Bir Kafile

Sami N. ÖZERDİM
 Lise Öğretmenlerinden

Genç Cumhuriyet nehi, bereketlerle ve eserlerle doğu bir yolun yolcusudur. Bütünlüklerin ümitle beklediği ve bütünlüklerin sabırsızlıkla beklediği bir neslin arasında daha doğrusu dışında yolunu sapmış, hiden olmsıya ve hiden olmayı unuttuğundan gafil bulmuş bir kafile var ki, hakikatte hiç bir şey ifade etmediği halde hasan mide bulandırıyor.

Birkaç yıl önceydi. Gençlik büyük ve kutsal bir güneşli bir gazeteyi günlerce araştıktan sonra bulmuş ve sevinmişim. Elimde gazete, serinle gideceğim yere doğru ilerlerken bunlardan birine rastladım. Elimdeki gazeteyi gösterdim:

— Bu ne? Dedi.

Birinci İnönü zaferinin 22 inci yıldönümü

Türk tarihinin most bir dönüm noktası olan birinci İnönü zaferi bundan 22 yıl evvel 19 Son Kânunda tahakkuk etmiş, "Türkün makûs talii, bugünden itibaren dönmeğe yür tutmuştu. Bu kutlu ve mutlu günün yirmi ikinci yıldönümü 19 Son Kânun Pazar günü yurdun her tarafında kutlanmış, Halkevlerinde yapılan toplantılarda söylenen hatipler bu büyük günün manasını belirten nutuklar söylemişler, İnönü zaferi hak-

Varlık Vergisi

Müddet yarın hitama eriyor

Şehrimizde 11 Vatandaş daha Varlık vergisi verecek

Şehrimizde Varlık vergisinin ödenmesine devam edilmektedir. Bugüne kadar 202675 lira Varlık vergisi ödenmiştir. On beş günlük müddet yarınki 15-1-1943 Cuma günü hitama erecektir. Bu müddet içinde vergilerini yatırmayan mükelleflerden kanunun 12 inci maddesine göre birinci hafta % 1, ikinci hafta % 2 faisle tahsil edilecektir.

Meclise vaki müracaatlar verginin tahsiline mani olamayacak

Ankara, 13. (a. a.) — Ben gazeteler varlık vergisi terhiyatında yanlış yapıldığı hakkında B. M. Meclisi arzual encümenine verilen 3000 kadar arzualın tetkik etmek üzere Maliye Vekâletine tevdi edildiğini yazmışlardır. Gazetelerde intihar eden bu haberden bazı kimselerin Encümence Maliye Vekâleti ne tevdi olunan arzuaların sahipleri hakkındaki vergi tahkikatının durdurulacağı manasını çıkardıkları öğrenilmiştir. Bunun üzerine salâhiyetli makamlardan yapılan tahkikat neticesinde şu malûmatı aldık. B. M. Meclisi arzual encümenin üyelerini (Soma S. 3 de)

Makalenin Geliş Tarihi: 24.12.2018
Kabul Tarihi: 27.12.2018
Makalenin Türü: Araştırma-İnceleme

**MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİ MUSTAFA KEMAL PAŞA VE KÂZİM
KARABEKİR PAŞA'NIN AZERBAJCAN VE BOLŞEVİKLİK
HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ**

**MUSTAFA KEMAL PASHA AND KÂZİM KARABEKİR PASHA'S
OPINIONS ABOUT AZERBAIJAN AND BOLSHEVISM IN THE
PERIOD OF NATIONAL STRUGGLE**

Doç. Dr. Hayat ŞAMIYEVA*

ÖZ

Mustafa Kemal Paşa ile Kazım Karabekir Paşa Milli Mücadele döneminin iki önemli ismidir. Bunun en önemli sebebi, Milli Mücadele'nin bu iki önder sayesinde başarılı olmasıdır. Bu iki büyük komutan Milli Mücadele döneminde sadece Türkiye Türklüğü ile ilgilenmemişlerdir. Aynı zamanda Azerbaycan'a da ilgi göstermişler ve burada yaşayan Türklerle de iletişim haline geçmişlerdir. Onların ilgisini çeken diğer bir konu da Bolşeviklik olmuştur. Bu bakımdan Mustafa Kemal Paşa ve Kazım Karabekir Paşa'nın da Azerbaycan ve Bolşeviklik hakkındaki görüşleri önemlidir. Bu amaçla makalede bu iki önemli şahsiyetin gözüyle Azerbaycan ve Bolşeviklik konusu araştırılmaya çalışıldı.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Bolşevizm, Mustafa Kemal Paşa, Kazım Karabekir Paşa

ABSTRACT

Mustafa Kemal Pasha and Kazim Karabekir Pasha are two important names of the National Struggle period. The most important reason for this is that the National Struggle is successful thanks to these two leaders. These two great commanders just haven't to deal with Turkey Turkishness during the National Struggle. At the same time,

* Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi A. Bakıhanov Tarih Enstitüsü Öğretim Üyesi ve Azerbaycan Radyo-Televizyon Üst Kurulunda Başuzman; hayatsemi@rambler.ru

they have shown interest in Azerbaijan and have also been in contact with the Turks living here. Another issue that attracted them was Bolshevism. In this respect, Mustafa Kemal Pasha and Kazım Karabekir Pasha's views on Azerbaijan and Bolshevism are important. In this regard, we tried to investigate this matter in our research “*Azerbaijan and Bolshevism with the eyes of Mustafa Kemal Pasha and Kazım Karabekir Pasha*”.

Keywords: Azerbaijan, Bolshevism, Mustafa Kemal Pasha, Kazım Karabekir Pasha

GİRİŞ

Mondros Mütarekesi'nin 7. Maddesi'ni uygulamaya başlayan İtilaf Devletleri Anadolu'da işgallere başladı. . Bu doğrultuda 15 Mayıs 1919'da İzmir işgal edildi. Bu işgal sonrası Türklerin bu işgale karşılık Rumlara saldırdığı söylentisi iddia edildi. Bu durum İtilaf Devletlerinin Padişah'a ve İstanbul Hükümeti'ne baskısına sebep oldu. Bu doğrultuda Mustafa Kemal Paşa sözde “*Pontus'çu*” *Rumlara*” karşı Türkler tarafından girişilen saldırıyı durdurmak için IX. Ordu Müfettişi¹ olarak görevlendirildi².

IX. Ordu Müfettişi olarak 16 Mayıs 1919'da Bandırma vapuru ile İstanbul'dan hareket eden Mustafa Kemal Paşa yirmi üçü subay yirmi beşi de personel olmak üzere kırk sekiz kişiyle 19 Mayıs 1919'da Samsun'a geldi. O'nun önceden belirlediği iki amaç vardı. Bu amaçlardan ilki Anadolu'ya geçtikten sonra Milli Mücadele hareketini başlatmak ve bu hareketi teşkilatlandırmak idi. Diğeri ise yapılan işgallerin tüm Anadolu'ya duyurulmasını ve işgallerin durdurulmasını sağlamaktır³.

Mustafa Kemal Paşa Samsun'a geldiğinde Samsun İngilizlerin kontrolü altındaydı. Diğeri taraftan burada İtilaf Devletlerince desteklenen Pontus'çu çeteler de vardı⁴. 22 Mayıs'ta buradaki olaylarla ilgili bir rapor hazırlayan Mustafa Kemal Paşa raporda, “*İzmir'in haksız işgalinin ordu ve milleti içten yaraladığını, bu tecavüzü kabul edemeyeceklerini, İngilizlerin bu bölgeye haksız olarak asker çıkarmış olduklarını*”

¹ Birinci Dünya Savaşı'ndan önce 7 Haziran 1918'de kuruldu. IX. Ordu Müfettişliği başlangıçta “*IX. Ordu Kıt'aatı Müfettişliği*” adı ile kuruldu. Daha sonra Haziran 1919'da III. Ordu Müfettişliği olarak adı değiştirildi. IX. Ordu Müfettişliği diğer ordu müfettişliklerine nazaran farklılık arz etmektedir. Bu özelliğini barıştan ziyade bir Harp Karargâhı görünümünde olmasına borçludur. Ayrıca belirli bir merkezinin olmaması ve seyyar bir konumda olması da diğer bir farklılığı idi. IX. Ordu Kıt'aatı Müfettişliği'ne önceki tecrübelerinden dolayı, Mustafa Kemal Paşa tayin edildi. 3 Nisan 1919'da lağvedildi. (Zekeriya Türkmen, **Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)**, Ankara, 2001, s.111.)

² Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, İstanbul, 1988, s.673.

³ Eric Jan Zürcher, **Milli Mücadele'de İttihatçılık**, İstanbul, 1987, s.217.

⁴ Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, I**, Ankara, 1977, s.236.

belirtmekteydi. Ayrıca Samsun bölgesindeki Rumların siyasi emellerinden vazgeçmeleri halinde, kargaşa ortamının kendiliğinden son bulacağını vurgulamaktaydı. Yunanlıların İzmir'i işgalinin haksız olduğunu ifade eden Mustafa Kemal Paşa, Samsun'unda İngiliz işgali altında olduğunu biliyordu. Bu şehrin kıyı şehri olması her türlü saldırıya açık hale gelmesine sebep oluyordu. Bu durumu İngilizler fırsata çevirdi. Bundan başka Samsun ve çevresindeki Rum çetelerinin faaliyetleri de III. Ordu Karargâhı'nı Anadolu'nun iç bölgelerine taşımak için bir sebep teşkil ediyordu. Bu doğrultuda Mustafa Kemal Paşa 25 Mayıs'ta Havza'ya hareket etti⁵.

Mustafa Kemal Paşa Havza'da 28 Mayıs 1919'da bir genelge yayınladı. Askeri ve mülki amirler ile Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerine gönderdiği yazıda; İzmir'in Yunanlılarca işgalinin protesto ve mitinglerle kınanmasını, İtilaf Devletlerine bu işgali kınayan telgrafların çekilmesini, yapılacak mitinglerde azınlıklara kötü davranılmamasını ve Anadolu'nun her tarafında milli cemiyetlerin kurulmasını istemekteydi⁶.

Mustafa Kemal Paşa'nın bu faaliyetleri başta İngilizlerin dikkatini çekti. Bu yüzden de Havza'daki faaliyetlerini yürüttükten sonra İstanbul'a çağrıldı. Ancak O, bu çağrıya uymayarak, 12 Haziran 1919'da Amasya'ya hareket etti. Burada hazırladığı genelgeyi 22 Haziran'da yayınladı. Buradaki çalışmalarını tamamladıktan sonra Erzurum'a geçerek 23 Temmuz 1919'da Erzurum Kongresi'ni düzenledi. Erzurum Kongresi'nde alınan kararlar gereği Sivas'a geçti. 4 Eylül'de açılan Sivas Kongresi'nde Erzurum Kongresi'nde alınan kararlar genişletildi. Bu kongrede Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti kurulduktan sonra cemiyetlerin tek elden kontrolü sağlanmış oldu. Erzurum Kongresi'nde oluşturulan Heyet-i Temsiliye⁷ sadece Doğu Anadolu için oluşturulmuştu. Sivas Kongresi'nde ise bu kurul tüm Anadolu'yu temsil edecekti. Kongrede Mustafa Kemal Paşa Heyet-i Temsiliye Başkanı seçildi. Bu kongre ile İstanbul Hükümeti ve İtilaf Devletlerine karşı da bir tavır alınmış oluyordu⁸.

A- MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN GÖRÜŞLERİ

Heyet-i Temsiliye Başkanı Mustafa Kemal Paşa'nın Bolşevikler, Kafkaslar ve Azerbaycan hakkındaki düşünceleri, Anadolu'da ve Kafkaslarda incelemeler yapmak

⁵<http://www.ait.hacettepe.edu.tr/egitim/ait203204/18.pdf> Erişim Tarihi: 11.11.2018

⁶**Milli Egemenlik Belgeleri**, Ankara, 2015, s.8.

⁷İstanbul Hükümetleri'nin teslimiyetçi politikasına karşılık, millet iradesinin sözcüsü olacak olan Heyet-i Temsiliye'nin ortaya çıkarılma fikri, 21/22 Haziran 1919 gecesi yayınlanan Amasya Genelgesi ile idi. (Kemal Arıburnu, **Sivas Kongresi**, Ankara, 1997, s. 27.)

⁸ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, I, Ankara, 1995, s.61-66.

üzere ABD tarafından gönderilen General Harbord⁹ ile yaptığı bir mülakattan öğrenilmektedir¹⁰.

22 Eylül 1919'da gerçekleşen bu görüşme sırasında Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Orbay, Bekir Sami Bey ve Rüstem (Bilinski) Beyler¹¹ de bulunmaktaydı. General Harbord ile yapılan bu görüşme Heyet-i Temsiliye'nin Kafkasya siyasetinde izleyeceği politikayı da ortaya koymaktaydı. Belirlenen bu politika son derece önemliydi. Bu görüşmede General Harbord, Mustafa Kemal Paşa'ya Kuvay-ı Milliye'nin gücü ve etkinliğini, gayrimüslimler ve Ermeniler hakkındaki düşüncelerini ve yardım hakkındaki fikirlerini sordu¹².

Bu olayı Mustafa Kemal Paşa Nutuk'unda şöyle anlatmaktadır: “İki gün önce yanında iki General ve on beş kadar subaydan oluşan bir grupla Amerika Araştırma Kurulu Başkanı General Harbord Sivas'a gelerek, Milli Hareketin haklı olduğunu ve gerekli bulunduğunu, İstanbul Hükümeti'nin güçsüz ve yasaya aykırı olduğunu bildirerek, bütün amaçlarımızı ve güçlü olduğumuzu ve haklı olan isteklerimizi kabul etmekten başka çıkar yol olmadığını hemen İstanbul'a bildirmiş”.¹³ Mustafa Kemal Paşa bundan ayrı olmak üzere görüş ve düşüncelerini içeren bir rapor hazırlayıp, Karadeniz'de bulunan General Harbord'a ulaştırmıştı.

Bu raporda, Mustafa Kemal Paşa'nın Bolşevikler ve Azerbaycan hakkındaki görüşlerini içeren düşünceleri şöyle idi: “*Bolşeviklere gelince, bizim Memleketimizde bu*

⁹General James G. Harbord, 21 Mart 1866'da ABD'nin Illinois eyaletinde bir çiftçinin oğlu olarak dünyaya geldi. Kansas Ziraat Koleji'nden mezun olduktan sonra 1899'da 23 yaşında ABD KaraKuvvetlerine er olarak katıldı. Kara Kuvvetlerinde gösterdiği başarı sonucu kısa sürede yükseldi. Filipinlerde Güvenlik Kuvvetleri Başkanlığı, Soissons ve Chateau-Thierry'de Amerikan Birlikleri Kumandanlığı ile Küba ve Filistin'de çeşitli görevlerde bulundu. 1917-1918 yıllarında Genel Kurmay Başkanlığı yapmış, 26 Mayıs 1919'da ise bu görevine tekrar atanmıştır. General Harbord, 1922'de ordudan ayrıldıktan sonra Amerikan Radyo Şirketi'nin (Radio Corporation of America) Başkanı olmuş ve 1947'de ölümüne kadar bu şirketin yönetim kurulu başkanlığını yürütmüştür. (Muammer Özçelik, Milli Mücadele'de Amerikan Mandası Meselesi ve General Harbord Heyeti, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı**, Kayseri (Haziran-2011), s.168-169.)

¹⁰ M. K. Atatürk, **Nutuk**, I, s.171.; K. Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.114, 169, 210.

¹¹Alfred Bilinski olarak bilinen Ahmet Rüstem Bey'in babası, 1848'de Macaristan'da Avusturya'ya karşı başarısızlıkla sonuçlanana ayaklanma ve devrimin ardından Osmanlı Devleti'ne sığınıp, devletin hizmetine giren Polonya asıllı Seweryn Bielinski'dir. Seweryn Bielinski, Osmanlı tabiiyetine geçtikten sonra Sadettin NihâdPaşa ismini almıştır. Alfred Bielinski ise 18 Nisan 1862'de Midilli'de doğmuştur. Annesi İngiliz'dir. Müslüman olduktan sonra Ahmet Rüstem adını almıştır. Avusturya Lümburg'de Siyasal Bilgiler Fakültesinde eğitimini tamamlayan Ahmet Rüstem Bey, Fransızca, İngilizce, Almanca, Lehçe, Rumca, İtalyanca, Arapça ve Farsça bilmektedir. 1914'te Osmanlı Devleti tarafından Washington'a elçi olarak atanmıştır. Ayrıca Sivas Kongresi Heyet-i Temsiliye Danışman Üyeliği yapmıştır. Osmanlı Meclis- Mebusan IV. Dönem Ankara Mebusu, I. Dönem Ankara Milletvekiliği yapmıştır. 1935'te Viyana'da öldü. (https://www.tbmm.gov.tr/TBMM_Album/Cilt1/index.html Erişim Tarihi: 11.11.2018)

¹² Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, I, s.171.

¹³ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, III, s.991.

fikirler hiçbir suretle bir yer bulamaz. Dinimiz, adetlerimiz ve aynı zamanda içtimai durumumuz tamamı ile böyle bir fikrin yerleşmesine uygun değildir. Türkiye'de ne böyle kapitalistler ne de milyonlarca sanatçı ve işçi vardır. Diğer taraftan zirai bir problemimiz yoktur. Son olarak içtimai bakımdan dini prensipleriniz Bolşevizm'i benimsemekten bizi uzak tutmaktadır. Türk Milletinin meşgul prensiplerine karşı hiçbir temel olmadığını ve hatta Ferit Paşa'nın Bolşevizm'in memleketi istila ettiği veya etmek üzere olduğu yolundaki aslı olmayan söylentilere karşı milletin duyduğu dehşet hissi bunun kuvvetli delilidir”¹⁴.

Mustafa Kemal Paşa'nın raporda vurguladığı konulardan biri de yapılan bütün faaliyet ve hedeflerin Anadolu'nun güvenliğini sağlamak olduğunu ve şimdilik bunu yapmanın zorunlu bulunduğunu ifade etmekteydi: “Ermenistan'daki bahtsız Müslüman halkın yardımına gitmekten ve Azerbaycan Müslümanlar ile teşriki mesai etmekten çekinerek bütün faaliyet ve hedeflerinizi ana vatanın ve milletin şimdi çizilen hudutlar içinde hasretmeyi zaruri görüyoruz. Hakikaten de bize ishad olunan dört maddelik hareketlerin zararlı olduğuna kaniiz. Sınırlarımızın dışındaki maksatlar için maddi ve manevi kuvvetlerimizi dağıtmakla sadece anavatanın kalbi ve varlığımızın düğümü olan Hilafet ve Saltanat makamının müdafaası için ihtiyacımız olan kuvveti zayıflatmış olacağımızı düşünüyoruz...”¹⁵.

Mustafa Kemal Paşa konuşmasının devamında şunları da vurgulamaktaydı: “...Yakın zamanlarda gözlerimizin önünde cereyan eden hadiseler bize mutedil telakkilere bağlı kalmayı öğretti. Henüz sulhla neticelenmiş olan Umumi Harp esnasında hükümetimizin başında olan zat, Osmanlı kuvvetlerini Kafkasya'nın zaptı, Azerbaycan Hükümeti'nin kuvvetlendirilmesi ve Mısır'ın geri alınması gayeleri uğrunda kullandı. Bu siyasetin sonucu olarak bizim hakiki vatanımızın can damarı olan halk epey kayba uğradı. Birçok verimli topraklar bizden zorla sökülüp alındı. Hatta kendimize en son sığınak olarak ayırdığımız yerlerden başkentimiz ve memleketimizin İzmir, Antalya ve Adana gibi eşsiz bölgeleri yabancı işgali altındadır. Hâlbuki eğer harbe iştirak etmemiş olsaydık veya hiç değilse iştirak ettiğimiz halde kuvvetlerimizi haris emeller uğrunda harcayacağımıza akıllıca hâlihazırdaki sınırlarda topraklarımızı müdafa etmek üzere kullanmış olsaydık, durumumuz hala mağlup insanlarınki olmakla beraber şimdiki vaziyetten farklı olacaktı”¹⁶.

¹⁴ Hüseyin Baykara, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi**, İstanbul, 1975, s.288,289.

¹⁵ H. Baykara, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi**, s.284,290.

¹⁶ H. Baykara, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi**, s.284,290.

Mustafa Kemal Paşa'nın ifade ettiği bu düşüncelerine benzer bir konuşma daha önce 26 Mayıs 1919'da Saltanat Şurası'nda yapılmıştı. Konuşmayı yapan Ahmet Rıza Bey¹⁷ idi. O, konuyla ilgili şunları aktarmaktaydı: “*Bir takım ham hayaller uğrunda, Mısır'ın ve Kafkasya'nın fethi uğruna verdiğimiz kurbanlar kâfidir. Hakkını müdafaa ve istihsal arzusunda bulunan milletin her şeyden kuvvetli olması lâzım gelir. Hükümetin elinde silâhı olduğunu biliyoruz. O halde milletin bugünkü kuvveti birlik halinde, ittifak halinde bulunmasındadır. Kuvvetini milletin ruhundan almayan, umumun zarar ve faydasına taallük eden işlerde, milletin müsavere ihtiyacını hissetmeyen bir hükümet zaaf ve acizlikten kurtulamaz*”¹⁸.

Mustafa Kemal Paşa yaptığı çalışmalarının amacının Anadolu'nun kurtuluşu olduğunu ifade etmekteydi. Ancak bu dönemde O'nun başlattığı Milli Mücadele hareketine ittihatçıların tamamen kayıtsız kaldığını söylemek doğru değildir. İttihatçılar da bu dönemde Mustafa Kemal Paşa ile birlikte çalışmışlardır. Bu nedenle de Mustafa Kemal Paşa'nın ittihatçılar ile yaptığı bu işbirliği onun da ittihatçı olarak değerlendirilmesine sebep olmaktaydı. Ancak bir süre sonra Mustafa Kemal Paşa ile ittihatçılar arasındaki bu işbirliğinin sonlandırılması, böyle bir düşüncenin doğru olmadığını göstermekteydi¹⁹.

Mustafa Kemal Paşa'nın Milli Mücadele hareketini başlatması sadece Türkiye'nin değil, aynı zamanda tüm Türklüğün kurtuluş yolunda attığı önemli bir adım idi. Bu anlamda Atatürk'ün başlattığı bu harekete yalnız Anadolu Türklerinin değil, tüm Türk halklarından desteğin olması doğal idi. Bu nedenledir ki, özellikle Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti daima Atatürk'e destek vermişlerdir. Tabii ki, o dönemde Azerbaycan Cumhuriyeti bir müddet İngilizlerin, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ise Sovyet Rusya'sının kontrolü altında

¹⁷1859'da İstanbul'da doğdu. Babası çok İngilizce bilmesinden dolayı İngiliz lakabıyla tanınan Şurayı Devlet ve Ayan Meclisi üyelerinden Ali Bey'dir. Annesi ise Avusturya asıllı bir ailenin kızı Naile Hanım'dır. Ahmet Rıza Bey Galatasaray Lisesi'ni bitirdikten sonra Babıâli Tercüme odasında memur olarak göreve başladı. Daha sonra istifa ederek babasının yanına Anadolu'ya geçti. Anadolu'daki ziraat şartlarının kötü olması ve bunun halka yansımından dolayı 1883'te ziraat eğitimi almak üzere Fransa'ya gitti. Burada uzman bir ziraatçı olduktan sonra yurda geri döndü. Bu alanda istediğini elde edemeyince Paris'e gitmiş ve 1889'dan 1908'e kadar burada kalmıştır. Kendisi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen kurucularındandır. Auguste Comte'un Pozitivizm felsefesini Türkiye'ye getiren kişidir. Yaptığı görevler arasında; Mebusan Meclisi Başkanlığı, Ayan Meclisi Üyeliği bulunmaktadır. Ayrıca “*Meşveret*” gazetesini çıkarmış 26 Şubat 1930'da bir kaza sonucu kalçasını kırdıktan sonra tedavi gördüğü Şişli Etfal Hastanesi'nde öldü. (Eminalp Malkoç, “*Doğu-Batı Ekseninde Bir Osmanlı Aydını: Ahmet Rıza, Yaşamı ve Düşünce Dünyası*”, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi**, VI/11, 2007, s.95-98. **93-162**)

¹⁸ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler, II**, İstanbul, 1999, s. 443-444.; M. Tayyip Gökbilgin, **Milli Mücadele Başlarken, I**, Ankara, 1959, s.97.

¹⁹ E. J. Zürcher, **Milli Mücadele'de İttihatçılık**, s.157-160.; Şevket Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa, III**, İstanbul, 1985, s.362-366.

olduğu için bu çok da kolay olmamıştır. Fakat tüm bunlara rağmen Azerbaycan Türkleri Milli Mücadele Hareketi'nde Atatürk'ü desteklemiş ve onu Türklerin kurtarıcısı olarak nitelendirmişlerdir.

B- KAZIM KARABEKİR PAŞA'NIN GÖRÜŞLERİ

Milli Mücadele'nin diğer önemli bir lideri ise Kazım Karabekir Paşa²⁰dır. Kendisi Mondros Mütarekesi sırasında I. Kafkas Ordusu Komutanı görevinde bulunmuştu. Mondros Mütarekesi'nin 30 Ekim 1918'de imzalanmasından sonra Ahmet İzzet Paşa'nın²¹ isteği üzerine İstanbul'a 28 Kasım'da gelmişti²².

Bu sırada IX. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa'nın²³ mütareke şartları gereğince görevini yerine getirmedeği öğrenilince ve Ermenilerin Paşa aleyhine yaptıkları başvurular sonucunda İngiliz Generali Milne²⁴, Yakup Şevki Paşa'nın geri çağırılmasını

²⁰1882'de İstanbul'da doğdu. Anne adı Havva, baba adı Mehmet idi. Erkan-ı Harbiye mezunudur. Fransızca, Almanca, Rusça bilmektedir. Bulduğu görevlerden bazıları şunlardır; I. Ordu ve Irak VI. Ordu Kurmay Başkanı, I. Kafkas ve Erzurum XV. Kolordu Komutanı, Doğu Cephesi Komutanı, I. Dönem Edirne Milletvekili, Kars Konferansı Türk Heyeti Başkanı. Kendisi Kırmızı-Yeşil şeritli İstiklal Madalyası sahibi, evli ve üç çocuk babasıdır. 26 Ocak 1948'de geçirdiği kalp krizi sonucu Ankara'da öldü. (https://www.tbmm.gov.tr/TBMM_Album/Cilt1/index.html Erişim Tarihi: 11.11.2018)

²¹Ahmet İzzet Furgaç, Manastır'a bağlı Görice Sancağı'nın Naslic kasabasında doğdu. Babası Arnavutluk'un tanınmış ailelerinden birine mensup olan Naslic Ayanı Timur Bey'in oğlu eski mutasavvıflardan Haydar Bey idi. Ahmet İzzet Paşa, 1881'de Kuleli Askeri Lisesi'ni, 1884'te Harp Okulu'nu ve 1887'de ise Erkan'ı Harbiye'yi bitirdikten sonra Kurmay Yüzbaşı olarak orduya katıldı. 1889'da Yüzbaşı oldu. İki yıl sonra staj için Almanya'ya gitti. 1894'te yurda geri dönmek için İstanbul, Suriye-Filistin ve Sofya'da çeşitli görevlerde bulundu. 2. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'a çağrılan Ahmet İzzet Paşa, Erkân-ı Harbiye-İ Umumiye Reisliğine tayin edildi. 1911'de Mahmut Şevket ve Goltz Paşalarla aralarındaki görüş ayrılığından dolayı 1911'de Yemen'e gönderildi. Yemen isyanını bastırdı. Birinci Dünya Savaşı sırasında II. Ordu ve Kafkas Orduları Grup Kumandanlığı'na getirilen Ahmet İzzet Paşa, Rus ordularının ilerlemesini durdurdu. Talat Paşa ile birlikte Brest-Litovsk ve Bükreş konferanslarına askeri delege olarak katıldı. Ahmet İzzet Paşa 19 Mayıs 1919'da Damat Ferit Paşa'nın ikinci kabinesinde Vükela Meclisi'ne memur edilerek sandalyesiz nazır oldu. Ancak Kuva-yi Milliye'ye karşı baskıların giderek artmasına Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının tutuklanma kararına karşı çıkarak istifa etti. Ahmet Tevfik Paşa'nın üçüncü kabinesinde 22 Ekim 1920'de Dâhiliye Nezareti'ne getirildi. Milli Hareket'in savunucularından biridir. Ahmet İzzet Paşa askerlik, felsefe, edebiyat, tarih, fen bilimleri gibi pek çok sahada bilgi sahibiydi. Almanca, Fransızca, Arapça ve Farsça biliyordu. Cumhuriyet'in ilanından sonra emekli maaşıyla geçindi. 1937'de Moda'daki evinde ölünce Karacaahmet Mezarlığı'na defnedildi. (Metin Ayışığı, "Ahmet İzzet Paşa", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, XXIII, Ankara, 2013, s.563-564.)

²² K. Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.1-6.

²³1876'da Harput'ta doğdu. İlköğrenimini Elaziz Askeri Rüştüyesi ve Erzurum Askeri İdadisi'nde tamamladı. 1896'da Mektebi Harbiye'yi bitirdi. 1900 yılında Erkan-ı Harbiye'den Kurmay Yüzbaşı olarak mezun oldu. Balkan, Birinci Dünya Savaşları ve Milli Mücadele dönemlerinde görev aldı. 16 Mart 1920'de İstanbul'un İngilizlerce işgali sonrası Malta'ya sürgün edildi. Sakarya Meydan Muharebesi sonrası 31 Ekim 1921'de Ankara'ya gelerek Milli Mücadele'ye katıldı. Milli Mücadele'nin başarıyla sonuçlanması sonucu 1924'te Yüksek Askeri Şura Üyeliği'ne atandı. 20 Aralık 1939'da bu görevi deva ederken öldü. (T.C. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, **Türk İstiklâl Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri**, Ankara, 1972, s. 66.)

²⁴George Francis Milne, 5 Kasım 1866'da İskoçya-Aberdeenshire'da doğdu. Mondros Mütarekesi sonrası İşgal Kuvvetleri Komutanı olarak 1919'da İstanbul'a girdi. 26 Nisan 1920'de Generalliğe terfi etti. İzmir'in Yunanlılarca işgal edilmesini kolaylaştıran Milne Hattı'nı belirledi. Milli Mücadele'nin başarıyla sonuçlanması sonrası İngiltere'ye döndü ve 1926-1933 yılları arasında Genelkurmay Başkanlığı

istedi. Harbiye Nazırı Şakir Paşa'da 3 Nisan 1919'da IX. Ordu'nun feshedildiği emrini verdi²⁵. Bunun üzerine feshedilen ordu XV. Kolordu haline getirilerek Kazım Karabekir'in komutasına verildi. Yeni görevini alan Kazım Karabekir Paşa 13 Mayıs 1919'da Erzurum'a geldi²⁶.

Kazım Karabekir Paşa'nın Azerbaycan hakkındaki görüşleri dikkate değerdi. O, konuyla ilgili Ankara'ya 2 Eylül 1919'da çektiği telde şunları ifade etmekteydi: *“Bakü'ye gönderdiğimiz Ömer Lütfi Bey 2 Eylül 1919'da Erzurum'a avdet etti. Verdiği malumat; Kafkasya'ya Bolşevik kıtaları henüz girmemiş olmakla beraber, Bolşevik cereyanları ve teşkilatı var. Fakat bu iş gizli yapılmaktadır. Bakü'de Azerbaycan Müsavat Hükümeti İngilizlerin kontrolünde. Bize karşı lakayt bir tavır takınmaktadır. Bizi ölmüş olarak görüyorlar ve muavenet-i nakdiyeye (parasal yardım) yanaşmıyorlar. Bolşevikliğin yakında mahvolacağına inanıyorlar. Gürcü Menşevik Hükümeti de İngilizlerin elinde bulunuyor. Bakü ve Tiflis'te büyük İngiliz kuvvetleri görülmüyor. İngilizlerin bütün Kafkasları tahliye edeceği şaiyaları var. Bolşevik Ruslarla irtibata memur Doktor Fuat Bey²⁷ Moskova'ya geçmiştir”²⁸.*

Kazım Karabekir Paşa'nın 18 Şubat 1920'de Heyet-i Temsiliye'ye çektiği telde ise Azerbaycan Müsavat Fırkası'nın İstanbul Hükümeti'nden bir farkının olmadığını şu değerlendirme ile vurgulamaktaydı: *“Azerbaycan'da Müsavat Fırkası hâkimdi. Bu da İngiliz nüfusu altında bulunuyordu. Bunlar bu tesirle Bolşeviklerle harbe cüret edebilecekler miydi? Henüz zabıt ve küçük zabıt heyetleri pek iptidai bir haldedir. Ermeni milislerine karşı dahi bir kudret gösteremeyen ve Azeriler Deniken ve Kolçak gibi Çar Ordusu'nun heyet-i zabitanı ve itilafın nihayetsiz mühimmat ve eslah muavenetine mazhar yüz binlerce kuvvetindeki orduları ezmiş bitirmişken, nihayet yirmi bin kadar bir kuvvet çıkarabilecek zabıtsız kumandasız Azeriler ne yapacaktı. Meseleyi siyasi halletmek için daha vakit varken Bolşeviklerle anlaşmak cihetine gidecekler miydi? Bizim Ferit Paşa Hükümeti İstanbul'da ne halde idiyse Müsavat Hükümeti de*

görevinde bulundu. 23 Mart 198'de Londra'da öldü. (<https://www.geni.com/people/Field-Marshal-George-Francis-Milne-1st-Baron-Milne-GCB-GCMG-DSO/6000000016548186349> Erişim Tarihi: 11.10.2018)

²⁵ **Türk İstiklal Harbi, I**, Genelkurmay, Ankara, 1967, s.169.

²⁶ K. Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.14.

²⁷ Fuat Umay, 1885 yılında Kırklareli'nde doğdu. Baba adı Mehmet Nuri, anne adı Saniye Hanım idi. İstanbul Tıbbiye-i Mülkiye mezunudur. Fransızca bilmektedir. Yaptığı görevler şöyledir: Bolu Merkez Hükümet Doktorluğu, Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti Bolu Merkez Başkanı I. Dönem Bolu Milletvekili, Sıhhiye ve Muavenet-İ İçtimaiye Encümeni Reisi, Himaye-İ Etfal Cemiyeti Kurucusu ve Başkanı. Kırmızı-Yeşil Şeritli İstiklal Madalyası sahibidir. Evli ve dört çocuk babasıydı. 1 Temmuz 1963'te öldü. (https://www.tbmm.gov.tr/TBMM_Album/Cilt1/index.html Erişim Tarihi: 11.10.2018)

²⁸ K. Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.167.

daha zebun (güçsüz) bir haldedir. Herhalde durumu kendilerine açıkladığım şifrem Azerbaycanlı kardeşlerimizi ikaz eder ümidindeyim”²⁹.

Kazım Karabekir Paşa'nın aynı tarihlerde III. Fırka Kumandanlığı'na gönderdiği bir başka telde ise İngilizlerin Azerbaycan'a silah yardımıyla bulunduğunu, bir İngiliz birliğinin buraya sevk edileceğini, İngilizlerin Bolşeviklere karşı olduğunu ifade etmekteydi: “İngilizlerin Azerbaycan Hükümeti ile ittifak ettikleri ve Azerbaycan'a İngilizler tarafından verilecek silah ve cephane ile birlikte şimdilik ilk kabile olarak beş bin İngiliz askerinin Azerbaycan'a sevk edileceği ve Gürcistan ile Ermenistan'ın da aynı şekilde silahlandırılacakları haber alınmıştır. Mezkur cumhuriyetlerin istiklallerinin Bolşeviklere karşı akdedilen bir ittifak mukabilinde tasdik edilmiş olması pek muhtemeldir. İngilizlerin verdikleri silah ve mühimmat ile birlikte Bolşeviklere mukabele vesilesiyle Azerbaycan toprağına İngiliz kıtaatının girmesine ve yerleşmesine müsaade edilirse, vaziyet genç Azerbaycan Hükümeti için tek başına elim bir hal olacaktır. Azerbaycan toprağına İngilizler girdikten sonra şüphesiz ki senelerden beri bu genç hükümetlerin istiklallerini imha ve eski Çarlık Rusyasını ihyaya çalışan Denikin³⁰ ve bunun müttefiki olan İngilizlerin bulunacakları topraklarda nihayet Bolşevikler için hasımbir mahiyet alacaktır”³¹.

Kazım Karabekir Paşa'nın Azerbaycan ile ilgili dile getirdiği konulardan biri de Azerbaycan'ın Türkiye'ye yardımı ile ilgiliydi. Nitekim Heyet-i Temsiliye ile Azerbaycan arasında siyasi ilişkilerin geliştirebilmesi için buraya Heyet-i Temsiliye tarafından Halil Paşa³² ile Dr. Fuat Sabit Bey görevlendirildi. Amaç Bolşeviklerle işbirliğini sağlayabilmektir. Bolşeviklerle Anadolu arasındaki Kafkas engeli kaldırmak için Bolşeviklerle işbirliği yaparak Kızıl Ordu'nun 27 Nisan 1920'de Bakü'ye girmesini

²⁹ K. Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.457.

³⁰ 16 Aralık 1872'de Polonya'da doğan Anton İvanoviç Denikin, Rus İç Savaşı boyunca Güney Cephesi'nde Beyaz Ordu adlı Bolşevik karşıtı güçleri yöneten generaldir. 8 Ağustos 1947'de ölmüştür. (<https://www.britannica.com/biography/Anton-Ivanovich-Denikin> Erişim Tarihi: 11.10.2018)

³¹ K. Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.456.

³² Alptekin Müderrisoğlu Halil Paşa ile ilgili şunları aktarmaktadır: “I. Dünya Savaşı'nın tanınan komutanlarından Halil Paşa İngilizler tarafından İstanbul'da hapsedildiği yerden kaçarak Sivas'a gelmiş ve Mustafa Kemal Paşa ile buluşmuştu. I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Kafkasya'da bazı askeri hareketleri yönettiğinden o bölgeleri ve Rusları yakından tanımaktaydı. Bu durumu göz önünde tutan Mustafa Kemal Paşa Sovyetlerle aramızdaki yolu açmak ve bağlantı kurulduktan sonra silah, cephane ve para yardımı sağlamak üzere Sivas Kongresi'nden hemen sonra Halil Paşa'yı Rusya'ya gönderdi. O günlerde Türkiye ile Rusya arasında İngilizlerin desteği ile kurulmuş Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan Devletleri yer alıyordu”. (Alptekin Müderrisoğlu, Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları, Ankara, 2013, s.506)

kolaylaştıran Halil Paşa ve Dr. Fuat Sabit, Türkiye'ye yapılacak yardımları temin etmek amacıyla Mayıs ayı başında Moskova'ya gönderildi³³.

Dr. Fuat Sabit Bey'in Rauf Bey aracılığıyla 19 Ekim 1919'da gönderdiği telde, Azerbaycan'ın Türkiye'ye yardım etmek istediği ancak şu anda bunun mümkün olmadığı belirtilmekteydi³⁴.

19 Ekim'de Dr. Fuat Sabit Bey'in gönderdiği bu tele 21 Ekim 1919'da Kazım Karabekir Paşa tarafından Rauf Bey'e konuyla ilgili verdiği cevabı şaşırtıcıydı. Kazım Karabekir Paşa 1. Madde'de belirtilen ve muhabere ile ilgili yaşanan bilginin doğru olmadığını ifade etmekteydi. O'na göre bu durum İtilaf Devletlerinin bir dedikodusuydu. Değerlendirdiği diğer bir konu ise Azerbaycan'dan Türkiye'ye yapılacak yardım ile ilgiliydi: “...Bundan başka Azerbaycan Hükümeti veya adamları zabitanımızı bol para vadi ile kendilerine celp ederek, firar ettiriyorlar. Nitekim Nahçıvanlı Büyükhân böyle güzide birkaç zabitemizi ayartmış ve götürmüştür. Bu hal zaten kaçmaya hazır olan efrada suitesir yaptığı ve bu yüzden firarlar çoğaldığı için Azerbaycanlıların bu tarz hareketlerine karşı şedid davranıyorum”³⁵.

Kazım Karabekir Paşa'nın bu değerlendirmesine karşı iç çatışmaların olduğu bir dönemde Azerbaycan'ın Türkiye'ye yardım niyetinde olması bir iyi niyet göstergesi ve aramızdaki kan bağının ne kadar güçlü olduğunun bir göstergesiydi. Nitekim bu yardım yapıldı. Azerbaycan Hükümeti Eski Başvekili Nasip Bey, Ankara Hükümeti'ne verilmek üzere Mehmet Ali Ahmetzade aracılığıyla bu yardımı göndermişti. Bu yardım 2 Ekim 1920'de Ankara Hükümeti Dışişleri Bakanı Ahmet Muhtar Bey'e 19.000 Osmanlı altını ile 1.000.000 Fransız Frankı ve sekiz parça petrol poliçesi olmak üzere imza karşılığı teslim edildi³⁶. Azerbaycan'ın Milli Mücadele'de yaptığı yardımlardan dolayı Hükümet adına teşekkür edilmiştir.

Azerbaycan Cumhuriyeti, Sovyet Rusya tarafından işgal edildikten sonra Moskova'nın kontrolünde oluşturulan Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin devlet Başkanı Neriman Nerimanov da Atatürk'ün yıkılan Osmanlı İmparatorluğu'nun

³³ Emel Akal, **Milli Mücadele Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm**, İstanbul, 2012, s.282-288.; K. Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.788-792.

³⁴ Dr. Fuat Sabit Bey, gönderdiği telde şunları aktarmaktaydı: “Bakü'de bulunan makine kuvvetsiz olduğundan telsiz muhaberesi mümkün olamadı. Azerbaycan Hükümeti istikraza muvafakat ediyor. Bolşeviklerle görüştim. Bolşevizm'in memleketimizde tesisi için içtimai, iktisadi hiçbir esas olmadığı gibi halkın irfan ve an'nesi de buna muhalif olduğundan hiçbir ıslahat-ı içtimaiye davetine girişmeden ne suretle yardım edeceklerini sordum. Her suretle yardım edeceklerini ve şimdi yol olmadığından yalnız paraca yardım mümkün olduğu ve ne miktara ihtiyaç hâsıl olursa derhal vereceğini temin ettiler”. (K. Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.358.)

³⁵ K. Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.359.

³⁶ Mirza Bala Mehmetzade, **Milli Azerbaycan Hareketi**, Ankara, 1991, s.120.

üzerine kurmak istediği Türkiye Cumhuriyeti'ne birçok yardımlar yapmıştır. Böylece Mustafa Kemal Paşa, 1921 yılında Azerbaycan Başkanı N.Nerimanov'a bir mektup göndererek borç para talebinde bulunmuş, mektup 17 Mart 1921 tarihinde TBMM Bakü Büyükelçisi olan Memduh Şevket Bey tarafından Nerimanova ulaştırılmıştır. Nerimanov Azerbaycan Hükümeti içinde bazı bakanların karşı çıkmalarına rağmen, Mustafa Kemal Paşa'nın isteğine olumlu cevap vererek, 500 kilo altını Ankara'ya ulaştırmıştır. Daha sonra Azerbaycan Hükümeti tarafından Rusya'dan alınan 10 milyon altın ruble, yine Nerimanov tarafından Ankara'ya gönderilmiştir.

Nerimanov, 23 Mart 1921 tarihinde, Atatürke yazdığı cevap mektubunda, birbiri ardınca kazanılan savaşlar ile Türk halkının emperyalizmden kurtulma günlerinin yaklaştığının, bu yüzden bu başarıları kazanan TBMM Hükümetini, onun başkanını ve kahraman Türk ordusunu kutladığını bildirdikten sonra, *“Paşam, Türk Milletinde bir an`ane vardır; kardeş kardeşe borç vermez, kardeş her durumda kardeşinin elinden tutar. Biz kardeş halklarız, her zaman ve her şartta birbirimizin elinden tutacağız, bugün yaptığımız bir kardeşin yaptığından başka bir şey değildir”*.

Ayrıca Azerbaycan Hükümeti'nin 2 Ekim 1922'de Anadolu fakirlerine yardım teşkili ile uğraşacak özel bir komisyon kurması, aynı zamanda Azerbaycan Türk basınında savaş halinde olan Türkiye'ye mali ve silah yardımını hızlandırmakla *“Misak-ı Milli”* ilkelerinin katiyetle desteklenmesi, o devir için çok önemliydi. Anadolu Türklerinin geçirdiği sıkıntılı döneme kayıtsız kalmayarak, Türkiye halkı ile ilgili haberlere sütunlarında sık sık yer veren, Bakü'de Latin harfleri ile yayın yapan *“Yeni Yol”* gazetesi, Azerbaycan halkına yaptığı bir çağrıda şöyle yazıyordu: *“Mustafa Kemal'in askerlerinin tek başlarına mücadele ettiği bir dönemde Anadolu'da ki Türk kardeşlerimize yardım etmeli, iaşe toplamalı ve gerekirse gidip orada canımızı feda etmeliyiz”*.

SONUÇ

Azerbaycan Türklüğünün varlığı için Türkiye Türklüğünün varlığı önemli olmasına şüphe duymayan Azerbaycan Türkleri, Türk Milletinin kurtarıcısı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Osmanlı Devleti'nin tenezzülü döneminde başlattığı Millî Mücadele Hareketi'nde önemli yer almıştır. Azerbaycan Türkleri, bu dönemde İslam-Türk halklarının kalkınmasının temeli olarak görülen Osmanlı-Türk Devleti'nin 1. Dünya Savaşı'nda yenilmesine çok üzülmüş, ama Atatürk'ün Samsun'da Millî Mücadele Hareketi'ne başlaması ile Anadoludaki kardeşleri üzüldükleri kadar da umutlanmışlardır.

Böylece Çarlık Rusyası'nın yıkılmasıyla 1918-1920 yıllarda Azerbaycan'ın kuzeyinde bağımsızlığını kazanmış Azerbaycan Cumhuriyeti devleti başta kurucusu Mehmet Emin Rezulzade, Türk Millî Mücadele Hareketi'ne her türlü destek vermişlerdir. Doğrudur, o zamanın koşulları altında Büyük Britanya'nın baskısı altında olan Azerbaycan Hükümeti ilk dönemlerde yeterince Atatürk'e ve silahdaşlarına yardımda bulunamamıştır. Ama zamanla Büyük Britanya'nın baskısından kurtulmayı başaran Azerbaycan Devleti Nasib Bey Yusifbeyli'nin Başbakan olduğu hükümetleri devrinde Milli Mücadele Hareketi'ne mali yardımlarda bulunmuşlardır. Aynı zamanda Azerbaycan Türk aydınlarından Ahmet Cevat, Cefer Cabbarlı, Abdulla Şaiq, Umgülsüm, Hüseyin Cavid ve başkaları bu hareketi destekleyen şiirler yazmışlardır.

Bu anlamda Atatürk'ün ve Kazım Karabekir Paşa'nın da Azerbaycan'la ilgili düşüncelerini bir bütün olarak idrak etmeliyiz. Çünkü her iki büyük devlet adamı aslında Azerbaycan'a daima sevgi beslemiş ve onun bağımsızlığını savunmuşlardır. Sadece, bu dönemde Milli Mücadele Hareketi'nin içinde bulunan Türkiye Türklüğü bazı meselelerde Sovyet Rusya ile anlaşmak zorunda kalmıştır. Böyle bir durumda Atatürk'ün Azerbaycan ile ilgili politikasında ciddiye alınabilecek meseleler, aslında dönemin koşulları altında değerlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

1-Kitaplar

- AKAL, Emel, **Milli Mücadele Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm**, İstanbul, 2012.
- ARIBURNU, Kemal, **Sivas Kongresi**, Ankara, 1997.
- ATATÜRK, Mustafa Kemal, **Nutuk**, I, Ankara, 1995.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa**, III, İstanbul, 1985.
- BAYKARA, Hüseyin, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi**, İstanbul, 1975.
- KARABEKİR, Kazım, **İstiklal Harbimiz**, İstanbul, 1988.
- M. Tayyip Gökbilgin, **Milli Mücadele Başlarken**, I, Ankara, 1959.
- MEHMETZADE, Mirza Bala, **Milli Azerbaycan Hareketi**, Ankara, 1991.
- Milli Egemenlik Belgeleri**, Ankara, 2015, s.8.
- MÜDERRİSOĞLU, Alptekin, **Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları**, Ankara, 2013.
- ÖZÇELİK Muammer, **Milli Mücadele'de Amerikan Mandası Meselesi ve General Harbord Heyeti**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı**, Kayseri (Haziran-2011).
- T.C. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, **Türk İstiklâl Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri**, Ankara, 1972.
- TANSEL, Selahattin, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, I, Ankara, 1977.
- TUNAYA, Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, II, İstanbul, 1999.
- Türk İstiklal Harbi**, I, Genelkurmay, Ankara, 1967.
- TÜRKMEN, Zekeriya, **Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)**, Ankara, 2001.
- ZÜRCHER, Eric Jan, **Milli Mücadele'de İttihatçılık**, İstanbul, 1987.

2- Makaleler

- AYIŞIĞI, Metin, **"Ahmet İzzet Paşa"**, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, XXIII, Ankara, 2013, s.563-564.

MALKOÇ, Eminalp, “Doğu-Batı Ekseninde Bir Osmanlı Aydını: Ahmet Rıza, Yaşamı ve Düşünce Dünyası”, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi**, VI/11, 2007, s. 93-162.

3- Elektronik Kaynaklar

<http://www.ait.hacettepe.edu.tr/egitim/ait203204/I8.pdf> Erişim Tarihi:
11.11.2018

https://www.tbmm.gov.tr/TBMM_Album/Cilt1/index.html Erişim Tarihi:
11.11.2018

https://www.tbmm.gov.tr/TBMM_Album/Cilt1/index.html Erişim Tarihi:
11.11.2018

<https://www.geni.com/people/Field-Marshal-George-Francis-Milne-1st-Baron-Milne-GCB-GCMG-DSO/6000000016548186349> Erişim Tarihi: 11.10.2018

https://www.tbmm.gov.tr/TBMM_Album/Cilt1/index.html Erişim Tarihi:
11.10.2018

<https://www.britannica.com/biography/Anton-Ivanovich-Denikin> Erişim Tarihi:
11.10.2018

Makalenin Geliş Tarihi: 25.12.2018
Kabul Tarihi: 27.12.2018
Makalenin Türü: Araştırma-İnceleme

TARİHSEL SÜREÇTE ANKARA ANTLAŞMASI (12 EYLÜL 1963) VE TÜRK BASININA YANSIMASI

TREATY OF ANKARA (12 SEPTEMBER 1963) IN HISTORICAL PERIOD AND ITS REFLECTION IN TURKISH PRESS

Doç. Dr. İsmail EYYUPOĞLU*

ÖZ

Avrupa Ekonomik Topluluğunun 1958’de kurulmasından bir yıl sonra Türkiye, bu oluşuma üye olmak için girişimde bulundu. Ancak istenilen sonuç alınamadı. Bu tarihten 1963’e kadar geçen dört yıllık süreçte iki taraf arasında dokuz defa müzakere yapıldı. Sonuçta 12 Eylül 1963’te Ankara Antlaşması imzalandı. Böylece Türkiye-AET ilişkilerinde belirli seviyeye gelindi. Türk Basını bu konuya başından beri büyük ilgi gösterdi. Gazetelerde Ortak Pazar’a katılımın ülkeye sağlayacağı faydalar üzerinde duruldu. Antlaşma öncesi Türkiye’ye gelen heyetlerin resmi programları ayrıntılı olarak okurlarla paylaşıldı. İmza töreni sırasında yaşananlar da bir sonraki gün yayımlanan gazetelerin ana konusu olacaktı. Bununla birlikte gerek Türk ve gerekse yabancı heyetlere mensup yetkililerin görüşlerine de yer verildi.

Anahtar Kelimeler: Avrupa Ekonomik Topluluğu, AET, Ankara Antlaşması, Basın.

ABSTRACT

One year later then the establishment of the European Economic Community in 1958, Turkey attempted to become a member of this community. But, the desired result could not be obtained. During the four-year period from 1958 to 1963, there were nine negotiations between the sides. As a result, the Ankara Agreement was signed on 12 September 1963. Thus, a certain level has been reached in Turkey-EEC relations. The

*Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Öğretim Üyesi; eyupoglu@atauni.edu.tr

Turkish press showed great interest from the beginning. On the newspapers, the benefits of participation to the Common Market were discussed. The official program of the delegation came to Turkey before the Treaty was shared with the readers in detail. What happened during the signing ceremony was also the main subject of the newspapers. At the same time, the opinions of officials from both Turkish and foreign delegations were included.

Keywords: European Economic Community, EEC, Treaty of Ankara, Press

GİRİŞ

II. Dünya Savaşı'ndan sonraki süreçte; serbest ticaretin geliştirilmesi, ekonomik işbirliğinin artırılması ve uluslararası ekonomik ilişkilerin iyileştirilmesi için birçok örgüt oluşturuldu. Bunlardan birisi 1947'de imzalanan “*Uluslararası Ticaret ve Gümrük Tarifeleri Antlaşması*” (GATT) idi¹. Yirmi üç ülke arasında kurulan GATT'ın amacı; gümrük geçişlerini serbestleştirmek ve taşınacak mal miktarı kısıtlamalarını kaldırarak uluslararası mal taşımacılığını genişletmekti. Bu örgüt daha sonra birçok yeni ülkenin de katılımıyla Avrupa'da uluslararası bir kuruluş niteliği kazanacaktı².

Yukarıda ifade edilen iki amacı bölgesel bazda gerçekleştirmek için kurulmuş örgütler de vardı. Böylesine bir yapılanmayı oluşturma fikri İngiltere Başbakanı Winston Churchill tarafından ileri sürüldü. Uluslararası sorunların çözümü için Birleşmiş Milletlere bir alternatif olacağı görüşünde idi³. Bu tarz yapılanmalardan birisi; 1958'de kurulan Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) idi⁴. Bir diğeri ise 1960'da

¹ 22 Ağustos 1947'de “*Uluslararası Ticaret Odası*” adıyla bir ön sözleşme hazırlanmış ve 30 Ekim 1947'de ise kısa adıyla GATT imzalanmış ve 10 Ocak 1948'de de işlevsellik kazanmıştır. Türkiye bu antlaşmaya 1953'te dâhil olacaktı. Adı geçen antlaşma 1995'te Dünya Ticaret Örgütü'nün kurulmasına kadar uluslararası ticareti düzenleyen yegâne çok taraflı bağit olma özelliğine sahipti. Antlaşmanın amacı ticaretin önündeki engelleri mümkün olduğunca kaldırmaktı. Bu sayede II. Dünya Savaşı'nın bitişinden sonraki süreçte dünya ticareti on beş kat artacaktı. (Mehmet Hasgüler-Mehmet B. Uludağ, **Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler**, İstanbul, 2018, s.188)

² Gülten Kazgan, **100 Soruda Ortak Pazar ve Türkiye**, İstanbul, 1970, s.5-7.

³ **Avrupa Konseyi**, (Hazırlayan: Avrupa Konseyi Basın ve Enformasyon Müdürlüğü), Strazburg, 1986, s.7.

⁴ Avrupa'da nüfusça az ancak gelişmişlik bakımından ileri seviyede olan ülkeleri, Avrupa devletlerinin her alanda birlikteliği için çaba göstermekteydi. Bunlar hem ekonomik hem de siyasi istikrar açısından Avrupa'da birlik içinde yaşama isteğinde bulunmakta idi. Belçika, Hollanda ve Lüksemburg'dan oluşan bu ülkeler topluluğu 1950'den itibaren bir araya gelerek “*Benelux*” adı verilen bir gümrük birliği oluşturdu. Bu birliktelik AET'nin de kuruluş amacına uygundu. Adı geçen ülkeler AET içinde de yer aldı. (İbrahim S. Canbolat, “*Avrupa Birliği ve Türkiye*”, **Türk Dış Politikası**, (Editör: İdris Bal), Ankara, 2004, s.190); G. Kazgan, **100 Soruda Ortak Pazar ve Türkiye**, s.7; Oral Sander, **Siyasi Tarih**, Birinci Dünya Savaşı'nın Sonundan 1980'e Kadar, Ankara, 1989, s.273-278); İsmail Eyyupoğlu, “*Yunanistan'ın Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatı'na Kabulü Ve Türkiye'nin Reddinin Basındaki Yansımaları (1959-1961)*”, **Atatürk Dergisi**, VI, S.2, (Aralık-2017), s.21.

İngiltere'nin önderliğinde oluşturulan; İsveç, Norveç, Danimarka, İsviçre, Avusturya ve Portekiz'in de katıldığı Avrupa Serbest Ticaret Bölgesi (EFTA) idi⁵.

AET, ekonomik ve parasal işbirliğinin oluşturulması amacıyla şu devletler tarafından kurulmuştu: Batı Almanya, İtalya, Fransa, Hollanda, Belçika ve Lüksemburg. Örgütün kuruluşunu sağlayan antlaşma Roma Antlaşması⁶ idi. Bu antlaşmaya göre kurucu ülkeler dışında herhangi bir Avrupa ülkesi de topluluğa katılmak için başvuruda edebilecekti. Topluluğun bunun için bazı şartları vardı. AET'nin istediği ilkeleri yerine getirebilen her Avrupa devleti kurucu üyelerin isteği üzerine, topluluğa üye edilebilirdi. Bu altı devlet dışında, Türkiye ve Yunanistan da “*ortak üye*” statüsüyle AET'ye katılmışlardı⁷.

1 Ocak 1958'de topluluğu oluşturan Roma Antlaşması imzalandıktan bir yıl sonra Demokrat Parti (DP) Hükümeti de Mustafa Kemal Atatürk'ün kalkınma ve çağdaşlaşma hedeflerini kendine örnek alarak harekete geçti⁸. Bu doğrultuda 1959'da

⁵ Avrupa'nın merkezinde bulunan devletlerin AET olarak çok yönlü bir ekonomik birlikteliğe doğru gitmeleri, bazı Avrupa devletlerinde rekabet endişesine sebep oluyordu. Bu devletler kendi aralarında ticareti serbestleştirerek ekonomilerinin pazar sorununu bir ölçüde aşmak istediler. Bu doğrultuda 4 Ocak 1960'ta İsveç'in başkenti Stockholm'de dönemin AET'siyle rekabet edebilecek bir örgüt kurmak için İngiltere'nin öncülüğünde bir araya geldiler ve Stockholm Sözleşmesi'yle bu örgütü kurdular. Amaç, üyeler arasında bir serbest ticaret birliği oluşturmaktı. Bu sözleşmeyi imzalayanlar; Avusturya, Danimarka, Finlandiya, İngiltere, İsveç, İsviçre İzlanda, Norveç ve Portekiz idi. (M. Hasgüler-M. B. Uludağ, **Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler**, s.418); EFTA'nın günümüzde dört üyesi bulunmaktadır. Bunlar; Norveç, İsviçre, İzlanda ve Liechtenstein'dir. (<http://www.efta.int/about-efta/the-efta-states> Erişim Tarihi: 11.10.2018)

⁶ 25 Mart 1957'de “*Batı Avrupa'nın altıları*” olarak bilinen; Almanya, Fransa, İtalya ve Benelüks ülkesi olan Belçika, Hollanda, Lüksemburg arasında imzalanan ve AET'yi oluşturan antlaşmadır. (Murat Metinsoy-Mustafa Eroğlu, **Değişen Dünya ve Türkiye'nin Dış Politika Gündemi**, İstanbul, 2003, s.109-110)

⁷ G. Kazgan, **100 Soruda Ortak Pazar ve Türkiye**, s.45.

⁸ Mustafa Kemal Paşa'nın çağdaşlaşma ve batılılaşma ile ilgili olarak Fransız Muhabiri Maurice Pernot'a 29 Ekim 1923'te verdiği demeç oldukça dikkat çekicidir: “*Türklerin asırlardan beri takip ettiği hareket devamlı bir istikameti korudu. Biz daima doğudan batıya doğru yürüdük. Eğer bu son senelerde yolumuzu değiştirdik ise itiraf etmelisiniz ki bu bizim hatamız değildir. Bizi siz mecbur ettiniz. Bu değişiklik gelip geçici ve istemeksizin oldu. Takdir etmelisiniz ki, doğuda ikametgâh seçimine mecbur olduğumuz için, ırkımızın beşiği ile alakadar olması nedeniyle mümkün olduğu kadar yakın batıda bir ikametgâh seçtik. Fakat vücutlarımız doğuda ise fikirlerimiz Batı'ya doğru yönelik kalmıştır. Memleketimizi çağdaşlaştırmak istiyoruz. Bütün çalışmalarımız Türkiye'de çağdaş, dolayısıyla batılı bir hükümet meydana getirmektir. Medeniyete girmek arzu edip de, batıya yönelmemiş millet hangisidir?*” (Daniel Dumoulin, **Atatürk'ten Düşünceler**, Ankara, 2000, s.12); Çağdaşlaşma ve Batılılaşma kavramlarının neyi çağrıştırdığı konusu ilerleyen süreçte akademik çevrelerde de gündemi meşgul edecekti. Atatürk'ün konuyu kendi özeli içerisinde ele aldığı ve bağımsızlığı ön planda tuttuğuna değinilecekti. Özellikle Avrupa Birliği üyeliği tartışmalarının zirve yaptığı 2000'li yıllarda yapılan akademik çalışmalarda da bu konu ağırlıklı olarak işlenecekti. (M. Murat Hatipoğlu, “*Avrupa Birliği Üyeliği Atatürk'ün Gösterdiği Çağdaş Uygarlığın Yolu mu?*”, **Avrupa Birliği: Çağdaş Uygarlığın Yolu mu, Ulusal Egemenliğin Sonu mu? 8-9 Kasım 2004**, (Editör: Mustafa Yılmaz, Yonca Anzerlioğlu, Yasemin Doğaner), Ankara, 2005, s.65.; Adnan Sofuoğlu, “*Avrupa Birliği: Bağımsızlık ve Egemenlik*”, **Avrupa Birliği: Çağdaş Uygarlığın Yolu mu, Ulusal Egemenliğin Sonu mu? 8-9 Kasım 2004**, (Editör: Mustafa Yılmaz, Yonca Anzerlioğlu, Yasemin Doğaner), Ankara, 2005, s.74-80); Temuçin Faik Ertan, “*Avrupa Birliği Üyeliği Atatürk'ün Kurduğu Ulus-Devlet'in Sonu mu?*”, **Avrupa Birliği: Çağdaş Uygarlığın Yolu mu, Ulusal Egemenliğin Sonu mu? 8-9 Kasım 2004**, (Editör: Mustafa Yılmaz, Yonca Anzerlioğlu, Yasemin

AET ile bir ortaklık kurmak için girişimde bulundu⁹. Ancak bu müracaat olumlu bir sonuç vermedi. 1959-1963 yılları arasında yapılan görüşme adedi dokuz idi. Dört yıl süren müzakerelerin sonunda 12 Eylül 1963'te “Ankara Antlaşması” olarak adlandırılan bir ortaklık antlaşması imzalandı¹⁰.

Türkiye ile AET arasında oldukça uzun bir zaman dilimini kapsayan bu süreç ve sonunda imzalanan Ankara Antlaşması Türk basınında da geniş yer edindi. Ankara Antlaşması'na giden süreçte Türkiye-AET arasında yaşanan ilişkilerin basınındaki yansımaları konumuzun özünü teşkil edecektir.

A- ANKARA ANTLAŞMASI'NA GİDEN SÜREÇTE BASINA YANSIYANLAR (1961-1963)

27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi'nden sonra AET ile ilişkiler kesintiye uğramıştı¹¹. Buna rağmen gazetelerde Ortak Pazar'a girilmesinin gerekliliğini içeren yazılar yayınlanmaktaydı. “Ulus” gazetesinin 2 Ağustos 1961'deki nüshasında Ayçetin Turgut tarafından “Müşterek Pazara Mutlaka Gireceğiz” başlıklı bir makale yayımlandı. Burada Maliye Bakanı Kemal Kurdaş'ın¹² Ortak Pazar hakkındaki görüşlerine yer verilmekteydi. Maliye Bakanlığı'nda 1 Ağustos'ta yapılan Ortak Pazar'la ilgili toplantıda Kemal Kurdaş amaçlarının Türkiye'yi Ortak Pazar'a sokmak olduğunu şu cümlelerle ifade etmekteydi: “Arkadaşım Müşterek Pazar'a mutlaka katılacağız. Gayemiz Türkiye'ye en fazla menfaat sağlayacak bir şekilde Müşterek

Doğaner), Ankara, 2005, s.230-236); Konuyla ilgili olarak Türk Devrimi'nin Türk toplumu ve Türk Devleti üzerindeki etkileri ile bunun AB üyeliği üzerindeki yansıması açısından kapsamlı bir değerlendirme yapılmadan üyelik kararının belirginleşmesi konusunda aceleci davranılmamasını tavsiye eden uzmanlar da bulunmaktadır. Onlara göre “AB üyeliğinin getireceklerinin götüreceklarinin Atatürkçü yapımızla bağdaşmaması; kültürümüzde, kamusal düzenimizde, güvenliğimizde derin yaralar” açabilirdi. Kimlik problemi yaşanabilirdi. Avrupa ile bütünleşme olursa, “kendi ülkemizde bir üst kimliğin egemenliğinde bir alt kimlikle yaşayacaktık. Atatürkçü düşüncenin ölçütlerinin yerini Kopenhag ölçütleri, Türk Devrim ilkelerinin yerini Kapitalist ve Emperyalist dünya ilkeleri alacaktı”. (Suat İlhan, **Avrupa Birliği Üyeliği Atatürkçülüğün Sonudur**, Ankara, 2002, s.11-12)

⁹ Erol Manisalı, **Türkiye-Avrupa İlişkilerinde “Sessiz Darbe”**, İstanbul, 2003, s.75.

¹⁰ İleride de ifade edileceği üzere 1 Aralık 1964'te yürürlüğe giren bu antlaşma; otuz üç madde, on bir geçici protokol, dokuz mali protokol, son senet ve işgücü konusunda taraflar arasında verilen mektuplardan oluşmaktaydı. Bu antlaşma ile Türkiye için topluluğa üye olarak katılabilme imkânı elde ediliyordu. Antlaşmanın herhangi bir fesih hükmü yoktu. Bu nedenle antlaşma, taraflardan biri aksi tutum sergilemediği sürece amaçları gerçekleşene kadar yürürlükte kalacaktı. (E. Manisalı, **Türkiye-Avrupa İlişkilerinde “Sessiz Darbe”**, s.75)

¹¹ https://www.ab.gov.tr/siteimages/2017_08/kronoloji.pdf Erişim Tarihi: 11.11.2018

¹² Mustafa Kemal Kurdaş, 1920'de Bursa'da doğdu. İktisat Profesörü, 1943'te Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden mezun oldu. İyi derecede İngilizce bilmekteydi. Yaptığı görevler şunlardır: Maliye Müfettiş Yardımcılığı (1944-1947), Maliye Müfettişliği (1947-1953), Hazine Genel Müdür Yardımcılığı (1953-1956), Maliye Bakanı (20.12.1960-20.11.1961), Kurucu Meclis Bakanlar Kurulu Üyeliği (1961), ODTÜ Rektörlüğü (1961-1969). 1950'de Ayfer Oyal ile evlendi. 1951'de İngiltere'ye giderek maliye alanında araştırma ve incelemelerde bulundu. Üç çocuk babası olan Kemal Kurdaş 19 Nisan 2011'de öldü. (1920'den 2017'ye Maliye Bakanlığı Albümü, Ankara, 2017, s.49)

Pazar'a girmektir". Kemal Kurdaş Ortak Pazar üyesi devletlerle Türkiye arasındaki ilişkilere de değinerek; *"Türkiye'nin Müşterek Pazar'a girmesinde karşılıklı faydalar vardır ve bu faydalar çok yönlüdür. Müşterek Pazar üyeleriyle 15 Eylül'de bir toplantı yapacağız. Bu toplantıya en iyi şartlarla ve hazırlıklı olarak katılabilmek için sık sık toplantılar yapıyoruz"*¹³ diyecekti.

"Milliyet" gazetesinin 9 Şubat 1962 tarihli nüshasında Sedat Ağralı'nın kaleme aldığı *"Ortak Pazar'a Yunanistan gibi girmek istiyoruz"* başlıklı yazıda ise şu değerlendirmede bulunulmaktaydı: *"Müşterek Pazar'a Yunanistan ile aynı şartlarla kabulümüz hususunda tetkikler yapılmaktadır. Antlaşmaya varıldığı takdirde Müşterek Pazar'a üye devletler yıllık ihracatının %40'ını teşkil eden tütün ve kuru üzümümüzü 1 Ocak 1957 gümrük resimlerini esas almak suretiyle %50'lik bir indirimle ithal edeceklerdir"*. Ayrıca Türkiye'nin Ortak Pazar'a girmesiyle ilgili yapılan çalışmalarda üzerinde durulan iki önemli konunun olduğuna dikkat çekti. Birincisi yerli sanayiye korumak için Türkiye'de üretilen malların ithalinde uygulanan gümrük indiriminin % 5 oranında ve otuz ayda bir yapılması gerektiği idi. Bu uygulamaya geçiş süreci yirmi iki yıl olarak kabul edilmeliydi. İkincisi ise Ortak Pazar'a üye devletlerin Türkiye'den ithal edecekleri mallar ile ilgiliydi. Buna göre antlaşmanın imzalandığı tarihten itibaren her on sekiz ayda bir % 10'dan az olmamak üzere gümrük vergisi indirimi yapılmalıydı. On iki ayda bir yapılması planlanan bu uygulamayla ilgili *"intikal devri"* ise on iki yıldır¹⁴.

Konuyla ilgili olarak Milliyet gazetesinin 30 Nisan 1962 tarihli nüshasında geçiş süreci hakkında açıklamalı bir haber yer almaktaydı: *"Müşterek Pazar için intikal devri zaruri"* adlı bu yazıda 29 Nisan'da Ortak Pazar ve sendikalar hakkında yapılan seminerde konuşan dönemin Çalışma Bakanı Bülent Ecevit'in¹⁵ görüşlerine atıfta bulunulmaktaydı. Bülent Ecevit'e göre Ortak Pazar'a girmek batı dünyasında eşit haklara sahip olup olmamakla ilgiliydi. O, konu ile ilgili olarak, *"Bizim için ortak pazara girip girmemek bir iktisadi tercih meselesi olduğu kadar hatta onun da üstünde Batı dünyasının eşit haklara sahip bir üyesi olarak kalıp kalmamak meselesidir"*

¹³ **Ulus**, 2 Ağustos 1961.

¹⁴ **Milliyet**, 9 Şubat 1962.

¹⁵ 28 Mayıs 1925'te İstanbul'da doğdu. Baba adı Mehmet Fahrettin, anne adı Fatma Nazlı'dır. Robert Koleji mezunudur. İyi derecede İngilizce bilmekteydi. Gazeteci, şair, yazar ve siyasetçi olan Bülent Ecevit'in yaptığı görevlerden bazıları şunlardı: Pazar Postası dergileri Yazarı, Londra Basın Ateşeliği Mütercimi ve Memuru, "Ulus" gazetesi Yazı İşleri Müdürü, Türk Dil Kurumu Yönetim Kurulu Üyesi, İdari Bilimler Derneği Yönetim Kurulu Üyesi, Milletlerarası Sanat Tenkitçileri Cemiyeti ve Ankara Gazeteciler Cemiyeti Üyesi, XI. ve XII. Dönem CHP Ankara Dönem Ankara Milletvekili, Kurucu Meclis Cumhuriyet Halk Partisi Temsilcisi (06.01.1961-15.10.1961), Avrupa Konseyi Üyesi, 26. 27. ve 28. Hükümet Çalışma Bakanı. Evliydi. 5 Kasım 2006'da öldü. (https://www.tbmm.gov.tr/TBMM_Album/Cilt2/index.html Erişim Tarihi: 11.11.2018)

demektedir. Seminere katılanlar arasında Ortak Pazar ülkeleri Sendika Temsilcisi Belçikalı Sendikacı H. G. Bulper de konuyla ilgili olarak şu yorumda bulunacaktı: “Türkiye bugünkü imkânlarıyla Müşterek Pazar’a girerse iktisaden yok olur. Onun için Türkiye'nin bir intikal devresine ihtiyacı vardır”. Ayrıca Türkiye'nin önce sanayinin geliştirilmesi ve daha sonra Ortak Pazar’a girmesinin uygun olacağını ifade etti. Toplantıda hazır bulunanlar arasında Prof. Dr. Besim Üstünel¹⁶ de vardı. Kendisi Türkiye'nin Ortak Pazar'a girmesi durumunda tekstil sanayinin gelişeceğini belirtti. Ona göre bu sektör için gerekli olan hammadde Türkiye'de mevcuttu. Bunun dışındaki konularda büyük eksikliklerin olduğu ve sektörün geliştirilmemesi halinde Türk sanayisinin tasfiye olacağını vurguladı. Üstünel'in üzerinde durduğu diğer bir konu ise Yunanistan gibi Türkiye'nin de bir geçiş sürecine ihtiyacı olduğu idi¹⁷.

“Cumhuriyet” gazetesinin 12 Eylül 1963'deki nüshasında ise yazdığı makale ile Feridun Cemal Erkin¹⁸ konuya başka bir açıdan bakmaktaydı. Makalenin başlığı “Müşterek Pazar'ın Ruhu ve Felsefesi” idi. Ortak Pazar konusunun belli bir tarihi geçmişinin olduğunu belirtmekteydi. Ayrıca bunun Avrupalı devletler için geçici ve askeri bir özellik taşıdığını da şöyle ifade etmekteydi: “Devletler hukuku, harbi, milletlerarası münasebetlerde başvurulması meşru bir çare olarak kabul ettiği müddetçe siyasi tarihinin kaydedildiği yegâne birleşme hareketi, askeri gayelerle devletlerin geçici müddetler için akdettikleri ittifaklardır. Bunların dahi diplomatik hayatın mutad tezahürlerinden telakki edilmeye başlanması Napolyon harpleri ile yaşıttır”. Feridun Cemal Erkin, Avrupa Ekonomik Topluluğu fikrinin oluşma sebeplerini II. Dünya Savaşı'na dayandırıldığı bilgisini de vurgulamaktaydı. Ona göre

¹⁶ 1927'de Gaziantep'te doğdu. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi ve Londra Üniversitesi İktisat Fakültesi mezunudur. Yaptığı görevler şunlardı: İstanbul Teknik Üniversitesi Asistanlığı (1947-1954); İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinde Doçent (1954-1961); Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde Profesör (1961-1975); Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı İktisadi Planlama Dairesi Başkanı (1962-1965); Cumhuriyet Senatosu İstanbul Üyeliği (12 Ekim 1975-3 Eylül 1980); Maliye Bakanı (1977). İyi derecede İngilizce ve Fransızca bilmekteydi. 2 Haziran 2015'te İstanbul'da öldü. (1920'den 2017'ye Maliye Bakanlığı Albümü, s.61)

¹⁷ **Milliyet**, 30 Nisan 1962.

¹⁸ 1899'da İstanbul'da doğdu. Baba adı Mehmet Çınar, anne adı Rukiye Nesibe'dir. 1920'de Galatasaray Lisesi'nden ve 1925'te Paris Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu. İyi derecede Fransızca, İngilizce ve Almanca az düzeyde de İspanyolca bilmekteydi. Yaptığı görevler şunlardı: Düyun-ı Umumiye İdaresi Muhasebe Memurluğu (1920), Muhtelit Mübadele Komisyonu Türk Delegasyonu Başkâtipliği (1926), Londra Büyükelçiliği Başkâtipliği (1928), Berlin Büyükelçiliği Müsteşarı ve Maslahatgüzarı, Beyrut ve Berlin Başkonsoloslukları (1938), Dışişleri Bakanlığı Ticaret, İktisat ve Siyasi Daireler Umum Müdürlüğü, Umumi Katip Siyasi Müşavirliği, Umumi Katipliği (1945), Roma (1947), Washington (1948), Madrid (1955), Paris (1957), Yüksek Müşavir ve Londra Büyükelçisi (1960), Birleşmiş Milletler San Francisco Konferansı Başdelegesi, Ereğli Demir Çelik Fabrikaları İdare Kurulu Üyesi, XIII. Dönem Ordu Milletvekili, 26., 27. ve 28. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti Dışişleri Bakanı. Besteci Ulvi Cemal Erkin'in kardeşidir. 21 Haziran 1980'de öldü. (http://www.mfa.gov.tr/sayin-feridun-cemal-erkin_in-ozgecmisi.tr.mfa Erişim Tarihi: 11.11.2018)

savaşın “yıkıcı etkisi” sadece mağlup devletler için geçerli değildi. Aynı zamanda galip devletler de bundan etkilenmişti¹⁹.

Feridun Cemal Erkin yazısında “birleşmiş bir Avrupa fikrinin ilk müdafileri” olarak adlandırdığı liderlerle ilgili şu değerlendirmede bulunmaktaydı: “Bu zaruretin en şiddetli şekilde kendisini gösterdiği yer şüphesiz harpten en ağır kayıplarla çıkmış bulunan Batı Avrupa olmuş ve tarihte isimleri daima hürmet ve takdirle anılacak iki büyük devlet adamı Sir Winston Churchill ile birkaç gün evvel kendisini kaybetmiş bulunmanın acısını içimizde hissettiğimiz M. Robert Schumann²⁰ birleşmiş bir Avrupa fikrinin ilk müdafileri olarak ileri atılmışlardı”. Ayrıca birleşmiş Avrupa fikrinin kısa sürede ve zor süreçlerden geçilerek oluşturulduğunu belirtmekteydi. O, bu fikrin gerçekleşmesinde Ortak Pazar’ı; gelinen son aşama olarak değerlendirmekteydi. Ortak Pazar’ın sadece bir “gümrük birliği” ve “ekonomik bir topluluk” olarak ele alınmaması gerektiğini belirtmekteydi²¹.

Bu oluşumun yüzyıllardır savaş halinde bulunan ve sonunda ortak düşünebilmeyi başaran devletlerin birlikteliğinin bir sonucu olduğunu ise Feridun Cemal Erkin şöyle ifade etmekteydi: “Müşterek Pazar her şeyden evvel müşterek bir zihniyettir. Asırlar boyu karşı karşıya gelmiş zihniyetlerin aynı istikamette yan yana gelmesiyle vücut bulmuş bir müşterek zihniyet. Müşterek Pazar karşılıklı tavizler ile karşılıklı menfaatler kazanılmasını sağlayan bir tertip değil, müşterek fedakârlıklarla müşterek bir refahın teminini hedef alan bir oluşumdur”. Ona göre Ortak Pazar, “bencillik”, “muhafazakârlık” ve “kıskançlık” barındırmamaktaydı. Buna karşı

¹⁹ Cumhuriyet, 12 Eylül 1963.

²⁰ Fransız politikacı M. Robert Schumann, 29 Haziran 1886’da Lüksemburg’da doğdu. Babası Jean-Pierre Schuman, annesi Eugenie Duren idi. Ortaöğretimini Lüksemburg-Athene’de tamamladı. 1904-1910 yılları arasında Berlin, Münih, Bonn ve Strazburg Üniversitelerinde Hukuk okudu. 1912’de kendi hukuk bürosunu açtı. 1914’te Alman Ordusu’nda Yedek Subay oldu. 1919’da yapılan seçimlerde Milletvekili seçildi ve Strazburg’daki Alsace Lorraine Danışma Konseyi’ne atandı. 1924’te yapılan seçimlerde tekrar Milletvekili oldu. Yaptığı görevlerden bazıları şunlardır: Finans Komisyonu Üyeliği (1929, 1945-1946), Komisyon Sekreteri (1932-1936), Maliye Bakanlığı (1947), Başbakan (1947-1948), Avrupa Parlamentosu Başkanı (1958-1962), Fransa Dışişleri Bakanı. Jean Monnet ile birlikte M. R. Schumann Avrupa Birliği fikrinin öncülerinden biridir. (<https://www.robert-schuman.eu/en/robert-schuman-s-life-history> Erişim Tarihi: 11.10.2018)

²¹ Cumhuriyet, 12 Eylül 1963.; Feridun Cemal Erkin anılarında AET’nin kuruluşunu şöyle ifade etmekteydi: “Fransız-İtalyan Gümrük Birliği müzakereleri Eylül-Aralık 1947 aylarında cereyan etmişti. Antlaşma Mart 1948’de imzalanmıştır. Temmuz 1948’de, Avrupa Birliği’nin hararetli taraftarı olan Robert Schumann’ın Fransa Dışişleri Bakanlığı’na getirilmesini, Sforza, Avrupa Birliği projesinin ilk müjdesi saydı. Ne yazık ki, arada Fransız sanayicileri, Hükümeti, imzalanmış olan Gümrük Antlaşması’nu onaylamaya zorladılar. Bu safhalar Roma’dan ayrılıp Washington’a tayinim zamanına rastladığı için, konu üzerinde burada ayrıntılara girmeye imkân görülmemiştir. Şurasını üzüntü ile belirtelim ki, İtalyanların Marshall Planı’ndan ilham alan Avrupa Ekonomik İşbirliğini, Avrupa Birliği’ne nive teşkil ettirme gayretleri olumlu neticeye varamamıştır”. (Feridun Cemal Erkin, **Dışişlerinde 34 Yıl Anılar-Yorumlar**, I, Ankara, 1987, s.238)

“yardımsever” ve “devrimci” bir kuruluştı. Bu özellikleri Ortak Pazar’ın kısa sürede başarılı olmasını sağlamaktaydı²².

Ortak Pazar için varılacak son hedef ise “Birleşmiş bir Avrupa” idi. Feridun Cemal Erkin makalesinin sonunda Türkiye’nin Ortak Pazar oluşumuna destek verdiğini şu cümlelerle ifade etmekteydi: “Milletlerin sulh ve refah içinde yaşamasını milli politika olarak kabul eden Türkiye’nin bu aynı gayeye müteveccih topluluğun muvaffakiyetini candan temenni etmesi ve o topluluğa bizzat katılmak istemesi kadar tabii bir husus tasavvur edilemez”²³.

B- ANKARA ANTLAŞMASI’NIN İMZALANMASI VE BASINDAKİ DEĞERLENDİRMELER (12 EYLÜL 1963)

Türkiye ile Ortak Pazar ilişkilerinin kamuoyunda sıkça tartışıldığı bu günlerde 27. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti görevdeydi. Başbakan İsmet İnönü idi ve IX. İnönü Hükümeti olarak da adlandırılmaktaydı²⁴.

Hükümet Programında Avrupa ile mevcut ilişkilerin durumu ve bundan sonraki süreci şöyle ifade edilmişti: “Avrupa entegrasyon hareketlerinin, özellikle ekonomik alandakilerin gelişmesinde en önemli rolü ifa eden Avrupa İktisadi Camiasının üye adedinin çoğalması sonucunu verecek teşebbüsler gittikçe kesafet peyda etmektedir. Bu camia çerçevesinde yürütülmekte olan siyasi entegrasyonla ilgili temaslar da artmakta ve her iki amaçla en yüksek seviyede görüşmeler yapılmaktadır. Biz, Avrupa İktisadi Camiası (Müşterek Pazar) memleketleri ile Türkiye’nin iktisadi gerçeklerini ve Batı âlemi ile kader birliğini göz önünde tutan bir ortaklık anlaşması akdini lüzumlu saymaktayız. Avrupa İktisadi Camiasına ortak üye olarak katılmak üzere tarafımızdan yapılmış olan teşebbüsler neticesinde Müşterek Pazar Konseyi memleketimizle bu konuda müzakerelere girmeyi kabul etmiştir. Halen Camia ile aramızda müzakereler cereyan etmektedir. Müzakerelerin, ümit ettiğimiz gibi tarafların menfaatlerini telif edecek bir anlaşma ile sonuçlanmasını temenni etmekteyiz. Kurulduğu günden beri içinde bulunduğumuz Avrupa Konseyinin çalışmalarına yakın bir ilgi ile katılmaktayız”²⁵.

²² Cumhuriyet, 12 Eylül 1963.

²³ Cumhuriyet, 12 Eylül 1963.

²⁴ Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Kuruluşundan Günümüze Hükümetler, (Hazırlayan: Mükremin Kocataşkın), Ankara 1998, s.241.

²⁵ Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri (20 Kasım 1961- 27 Ekim 1965), III, (Hazırlayan: İrfan Neziroğlu-Tuncer Yılmaz), Ankara, 2013, s.1485.

Hükümet Programı anlaşılacağı üzere Avrupa Ortak Pazarı'nı önemsemekte ve başlamış olan ilişkileri daha da geliştirmeyi hedeflemekteydi. Bu Hükümet Programı'nda bir kader birlikteliği olarak değerlendirilmekteydi. İşte Ankara Antlaşması da bu sürecin önemli bir safhasıydı.

Ankara Antlaşması'nın imzalandığı 12 Eylül 1963'de yayımlanan gazeteler antlaşmanın içeriğinden de bahsetmekteydi. Hatta bazıları Dışişleri Bakanlığı'ndan edindikleri imza programını da okurları ile paylaşmaktaydı. “Cumhuriyet” gazetesinin 12 Eylül 1963'deki nüshasında Türkiye ve AET arasında imzalanacak olan antlaşmanın ana hatları hakkında da bilgi verilmekteydi. Antlaşma otuz üç madde, iki protokol ve beş bildiriden oluşmaktaydı²⁶. Bunun “Türkiye'yi ve Türk halkını Avrupa'nın eşiğine” götüreceğine inanılmaktaydı. Toplamda otuz dokuz maddeden oluşan bu antlaşmanın ana hatlarından gazetede bahsedilmekteydi. Antlaşmanın amacı, ikinci maddede şöyle belirtiliyordu: “Türkiye ekonomisinin hızlandırılmış kalkınmasını ve Türk halkının çalıştırılma seviyesinin²⁷ ve yaşama şartlarının yükseltilmesini sağlama gereğini tümüyle göz önünde bulundurarak, taraflar arasındaki ticari ve ekonomik ilişkileri aralıksız ve dengeli olarak güçlendirmeyi teşvik etmektir”²⁸. Bu amaçlar üç dönemde gerçekleştirilecekti: “Hazırlık”, “Geçiş” ve “Son Dönem”²⁹.

Antlaşmanın üçüncü maddesinde “Hazırlık Dönemi” ile ilgili olarak “Bu dönemde Türkiye geçiş ve son dönem boyunca kendisine düşecek hükümleri üstlenebilmek için topluluğun yardımı ile ekonomisini güçlendirir”³⁰ ifadesine yer verilmişti. Bu dönemde AET'nin Türkiye'ye yardımı ve Türkiye'nin yapacaklarını şöyle özetlemek mümkündü: AET'den Türkiye'ye proje kredisi niteliğinde olan yılda 35.000.000 dolarlık kredi desteği, Türkiye'nin tütün, kuru üzüm, incir ve fındık gibi dört belli başlı ürününe AET üyelerinin alması için uygulanan indirimli gümrük vergisi,

²⁶ İsmail Soysal, **Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağlıları (1945-1990)**, II, Ankara, 1991, s.661-682.; E. Manisalı, **Türkiye-Avrupa İlişkilerinde “Sessiz Darbe”**, s.75

²⁷ Danimarka, İsveç, Fransa, Avusturya vb. ülkeler, II. Dünya Savaşı sonunda büyüme ve gelişme gösterince endüstriyel alanda “güçlerine güç katmak” için ucuz işgücü bulma çabası içine girdi. Bunun sonucu olarak da Türkiye, Yugoslavya, İspanya, Yunanistan, Fas, Cezayir ve Mısır gibi ülkelerden işçi talebinde bulunuldu. “İnsan gücünü yeterince değerlendiremeyen, onu işsiz güçsüz bırakıp başkalarına muhtaç eden yeterince gelişmemiş olan ülkelerde” olumlu karşılanmıştı. 1960'tan itibaren bu ülkelerdeki vasıflı ve vasıfsız işçiler adı yukarıda ifade edilen ülkelere çalışmaya gitmeye başladı. Türkiye'deki çalışan kesimin beklentileri de bu süreçte basına yansımaktaydı: “*Ekonomik ve sosyal güven sağlamak, çoluk çocuğu daha iyi yetiştirmek*” bunlar arasında yer almaktaydı. Çalışmaya giden işçiler, gelişmiş ülkelerdeki yüksek hayat standardını görünce, kendi ülkelerine geri dönmekten vazgeçmişlerdi. (Lütfi Sezen, **İşçi Ailelerinin Gözüyle Batı Avrupa'daki Türkiye: Almanya ve Hollanda'da Yaşayan Türk İşçileri (Yaşam Biçimleri-Eğitim Sorunları-Beklentileri)**, Ankara, 2004, s.7)

²⁸ İ. Soysal, **Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağlıları (1945-1990)**, II, s.662.

²⁹ **Cumhuriyet**, 12 Eylül 1963.

³⁰ İ. Soysal, **Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağlıları (1945-1990)**, II, s.663.

AET için pamuktan vergi alınmayacak, bu ürünler dışında kaliteli şaraplar, bazı deniz ürünleri ve sofralık üzüm gibi, birkaç tarımsal ürüne daha bu tarife uygulanacaktı³¹. Hazırlık döneminin süresi ise geçici protokolde en az beş yıl ve maksimum on iki yıl olarak öngörülmekteydi³².

“Geçiş Dönemi”³³ ile ilgili olarak iki taraf arasında bazı konular üzerinde anlaşma sağlanacaktı. Bunlardan ilki; taraflar arasında bir gümrük birliğinin tesisi idi. Diğeri ise Türkiye’nin ekonomik politikalarının Ortak Pazar ülkeleri ile uyum içerisinde olmasıydı. Geçiş süreci on iki yıl olarak kararlaştırılmıştı. Antlaşmada “Son Dönem”³⁴ olarak vurgulanan dönemde ise “Gümrük Birliği” üzerinde durulmaktaydı. Bu dönemin amacı her iki tarafın ekonomi politikalarının uyumunun güçlendirilmesiydi. Antlaşma metni bu üç dönem ile ilgiliydi. Bunların dışında metinde ele alınan diğer konular ise “Gümrük Birliği”, “Tarım”, “İşçiler” “Ulaşım”, “Mevzuatta Birleşme”, “Dengeli Ekonomi”, “Kambiyo Kurları”, “Yardımcı Sermaye Akımı”, “Geçici Protokol ve “Mavi Protokol” idi. Antlaşmanın ikinci Maddesi’nde Gümrük Birliği şu şekilde tanımlanmaktaydı: “Topluluk üyesi devletler ile Türkiye arasında ithalatta olduğu gibi ihracatta da gümrük vergileri ve eşit etkili resimlerin ve miktar kısıtlamalarının, milli üretime anlaşmanın hedeflerine aykırı bir koruma sağlamayı gözeten eşit etkili başka her türlü tedbirin yasaklanmasını ve Türkiye'nin üçüncü memleketler ile ilişkilerinde, topluluğun ortak gümrük tarifelerini kabulünü ve toplulukça dış ticaret konusunda uygulanan sair mevzuata yaklaşmayı kapsar”³⁵.

“Ulus” gazetesinin 12 Eylül 1963 sayılı nüshasında konu hakkında şöyle bir haberden bahsedilmekteydi. Başlık şöyle idi: “Türkiye bugün Ortak Pazar’a üye oluyor ve ortaklık antlaşmasını imzalayacak devletlerin Dışişleri Bakanları bu sabah

³¹ G. Kazgan, **100 Soruda Ortak Pazar ve Türkiye**, s.81-82.

³² **Cumhuriyet**, 12 Eylül 1963.

³³ Türkiye, Geçiş Dönemi’nin başlaması için 5 Şubat 1969’da, AET ile görüşmelere başladı. 22 Temmuz 1970’e kadar süren bu görüşmeler sonucunda antlaşma gereği olarak 23 Kasım 1970’te Brüksel’de Katma Protokol imzalandı. Daha sonra Türkiye ile AET arasında 27 Temmuz 1971’de bir Geçici Antlaşma daha imzalandı. Katma Protokol’ün 1 Ocak 1973’te yürürlüğe girmesi ile Türkiye “Geçiş Dönemi” ne girmiş olacaktı. Böylece Türkiye, II. Dünya Savaşı sonrasında yaptığı ittifak ve antlaşmalarda Batı Bloku devletleriyle ilişkilerini güçlendirme politikası yürüttü. Yapılan girişimler sonucu Batı Bloku’na dâhil oldu. (Rıfat Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-2010)**, İstanbul, 2010, s.948-949; https://www.ab.gov.tr/files/ardb/katma_protokol.pdf Erişim Tarihi: 11.11.2018)

³⁴ Antlaşmanın beşinci Maddesi’nde Son Dönem, gümrük birliğinin esas alınmaktaydı. Ayrıca bu dönemde her iki taraf için ekonomi politikaları arasında bir koordinasyon sağlanması amaçlanmaktaydı. (https://www.ab.gov.tr/files/ardb/ankara_anlasmasi.pdf Erişim Tarihi: 11.11.2018); Türkiye’nin Kasım 1970’ten itibaren girmeye hazırlandığı Geçiş Dönemi’ni, on iki-yirmi iki yıl sonra, “Son Dönem” takip edecekti. Bu dönem gümrük birliğinin gerçekleşeceği ve her iki tarafın ekonomi politikaları arasındaki uyumlaştırmaya geçeceği bir aşama idi. (G. Kazgan, **100 Soruda Ortak Pazar ve Türkiye**, s.104)

³⁵ **Cumhuriyet**, 12 Eylül 1963.

Ankara'ya geliyor". Habere göre Türkiye ile Avrupa Ekonomik Topluluğu arasında ortaklık oluşturulacak antlaşma için Ankara'da bir imza töreni yapılacaktı. Törende Topluluk Konsey Başkanı ile topluluğa üye ülkelerin dışişleri bakanları, Topluluk Komisyonu Başkanı, Konsey ve komisyon ileri gelenleri bulunacaktı. Saat sabah 9.30'da uçakla Esenboğa havaalanına gelecek olan yetkililer şunlardı: Hollanda Murahhas Bakanı ve Ortak Pazar Bakanlar Konseyi Başkanı Joseph M. A. H. Luns, Fransa Dışişleri Bakanı Couve de Murville, İtalya Murahhas Bakanı Emilo Colombo, Lüksemburg Murahhas Bakanı Eugène Schaus, Alman Dışişleri Bakanı Gerhard Schröder, Konsey üyeleri, Komisyon Başkanı Walter Hallstein ve komisyon üyelerinden oluşacak misafirler. Ayrıca törene Türk Konsorsiyumu Başkanı Van Mangold da katılacaktı³⁶.

Haberin devamında imzalanacak antlaşma metni de verilmekteydi. Antlaşmanın amacı şöyle belirtilmekteydi: Türkiye ekonomisinin kalkınmasını hızlandırmak ve Türk halkının yaşam şartlarını iyileştirerek refah seviyesini yükseltmek idi. Ayrıca bu iki amaç göz önünde bulundurularak taraflar arasındaki ticari ve ekonomik ilişkileri aralıksız ve dengeli olarak güçlendirmeyi teşvik etmekteydi. Bu amacı gerçekleştirmek için öncelikle her iki taraf arasında gümrük birliğinin sağlanması gerekmekteydi. Antlaşma metnine göre taraflar arasındaki ilişkiler üç dönemi içine alacaktı. Türkiye; hazırlık, geçiş ve son dönem boyunca kendisine düşecek görevleri yerine getirebilmek için topluluğun yardımı ile ekonomisini güçlendirecekti. Yani topluluktan kredi alacaktı. Bu imkân antlaşmadaki bir Geçici Protokol ve Mali Protokol ile sağlanıyordu. Hazırlık Dönemi'nin süresi geçici protokolde öngörülen usullere uygun uzatmanın dışında beş yıldır³⁷.

"*Milliyet*" gazetesinin 12 Eylül 1963 tarihli nüshasında ise *Ortak Pazar'la Bugün Antlaşma İmzalıyoruz*" başlıklı yazıda Batı Almanya'nın Türkiye'ye 160.000.000 Mark yardım yapacağı belirtilmekteydi. Antlaşma iki taraf arasında sabah saat 11.45'te TBMM tören salonunda, Türk Hükümeti adına Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin ile Ortak Pazar üyesi altı ülke adına da beşini Dışişleri, birini Hazine Bakanı imzalayacaktı. Antlaşma Fransa adına Couve de Murville, Batı Almanya adına Gerhard Schröder, Belçika adına Paul-Henri Charles Spaak, İtalya adına Emilo Colombo, Lüksemburg adına Eugène Schaus ve Hollanda adına Joseph Luns arasında imzalanacaktı. Batı Almanya Dışişleri Bakanı'nın antlaşmanın Hazırlık Dönemi ile

³⁶ **Ulus**, 12 Ağustos 1963.

³⁷ **Ulus**, 12 Ağustos 1963.

ilgili yaptığı bir açıklamaya da yer verilmekteydi. “*Milliyet*” gazetesi haberin devamında ABD ile yapılan bir kredi antlaşması hakkında da bilgi verilmekteydi. Buna göre ABD ve Türkiye arasında 11 Eylül’de 35.000.000 dolarlık bir kredi antlaşması Maliye Bakanlığı tarafından imzalanmıştı³⁸.

Ankara Antlaşması’nın imza töreninde yapılan konuşmalar ve izlenen protokol kuralları ayrı bir öneme sahipti. TBMM tören salonunda yapılan toplantıda ilk sözü Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin’in aldığı vurgulanarak konuşmasına, “*Bugün bu salonda bizi bir araya getiren tören, zaman zaman çetinlik arz eden uzun bir müzakere devresinin sonunu teyit etmektedir*” sözleriyle başladığı belirtilmekteydi. Feridun Cemal Erkin bu antlaşmanın taraflar için yeni bir safha olduğunu; ancak bunun tarafların geleneksel münasebetlerinin özünde bir değişiklik yaratmadığını vurgulamaktaydı. Türkiye’nin Roma Antlaşması’nı başından sonuna kadar izlediğini, imzalanan antlaşmanın bir iktisadi belge olduğunu ifade etmekteydi. O’na göre bu antlaşmanın amacı insanların refah seviyesinin yükseltilmesi, huzur ve barış içinde bir yaşamın sağlanmasıydı. Ayrıca antlaşmanın ekonomik yönünün yanı sıra siyasi yönünün de bulunduğunu, bir buçuk yıl önce taraflar arasındaki müzakerelerin çıkmaza girdiği sırada kendisine karşı gösterilen anlayışın memnuniyet yarattığını söylemekteydi. Feridun Cemal Erkin konuşmasının devamında “*Ekonomik bir entegrasyon ile tamamlanan bir gümrük birliği eşi görülmemiş bir siyasi karardır. Böyle bir kararı almak güç fakat onu tahakkuk ettirmek daha da çetindir. Toplulukça büyük bir kısmı artık yenilmiş olan bu güçlükler bizim için henüz başlamaktadır*” sözleriyle imzalanan bu antlaşmanın önemini vurgulamaktaydı³⁹.

Feridun Cemal Erkin yapılan antlaşmanın Türk Hükümeti olarak kendilerine büyük bir sorumluluk yüklediğini, bunu başarmanın “*büyük fedakârlıklar ve çabalar*” göstermekten başka yolunun olmadığını belirtmekteydi. O’na göre AET’nin yapacağı yardımlar bunu başarmanın tek yolu idi. Konuşmasında; “*Türk milleti bu antlaşma ile kendisine gösterilmiş olan güvenin farkındadır. Türk milleti kendisinden beklediğimiz görevi yerine getirmek için hiçbir çabadan kaçınmayacaktır. Milletlerimizin müşterek gayretleri ile hep beraber daha mesut ve müreffeh bir istikbale doğru ümit ve güven içinde yürüyeceğimize inanıyoruz. Türk milletinin hayatında yepyeni bir devir açılmaktadır. Bu, Türkiye’yi Avrupa’nın bir parçası olmak emel ve hüviyetiyle ile kati*

³⁸ *Milliyet*, 12 Eylül 1963.

³⁹ *Cumhuriyet*, 13 Eylül 1963.

suretle teyit ve tescil eden sulh ve refah yolunda ilerleme vaatleri ile dolu şerefli bir devirdir”⁴⁰.

Konuşmasının ardından sözü Ortak Pazar Bakanlar Konseyi Başkanı Joseph Luns’a bıraktı. O da konuşmasında şu konulara değindi: *Türkiye ile topluluk arasında bir ortaklık yaratan Bu antlaşmanın modern Türkiye'nin merkezi ve Türk milletinin ilerleme yolundaki muazzam gayretlerinin sembolü olan Ankara şehrinde imzalanmasından bilhassa memnuniyet duymaktayız. Almanya, Belçika, Fransa, İtalya, Lüksemburg ve Hollanda'nın Avrupa'da işbirliğini sıklaştırmak ve eski dünyanın yenilenmesini sağlamak için seçmiş oldukları işbirliği metotlarının kıymetini ilk anlayan Avrupa devletlerinden biri Türkiye olmuştur. AET'ye ortak olmaya karar vermekle Türkiye, daha bu sabah manevi huzurunda azimle eğildiğimiz ve Türk milletinin Ata dediği insanın çizmiş olduğu yolda bir adım atmış bulunmaktadır”⁴¹.*

Joseph Luns Türkiye'nin Avrupa ülkeleri ile arasındaki farkın kapatılmasını ümit ettiğini, Hazırlık Dönemi'nin çok uzatılmaması gerektiğini, bu konuda kendilerinin de yardım edeceklerini ve böylece Geçiş Dönemi'ne geçileceğini belirtmekteydi. Bu antlaşmanın bir sonuç değil bir başlangıç olduğunu vurgulamaktaydı. Joseph Luns, Feridun Cemal Erkin'in verdiği mesajlar hakkında da bir yorumda bulundu. O'na göre yapılan bu antlaşma bir başarı idi. Bundan sonraki süreç, Türk milletinin gayretine bağlıydı. Ayrıca antlaşmanın Türk Hükümeti'nin ekonomisini kalkındıracağına ve Türkiye'nin de AET'nin amaçlarını koruyacağına inandığını söylemekteydi. Konuşmasını şu sözlerle sonlandırdı: *“Avrupa'nın özelliği çeşitliliğindedir. Avrupa entegrasyon hareketi de bu çeşitliliğine hürmet ederek doğmuştur ve öyle devam edecektir. Birleşirken bu çeşitliliğe hürmet etmekten vazgeçersek, Avrupa'nın pırlıtsı ve etkisi azalacaktır. Roma ve Atina antlaşmalarından sonra Ankara Antlaşması kıtamızda olacak değişikliklere işaret teşkil etmektedir. Bugün bizim gayretlerimize katılmakta olan yeni devleti selamlıyorum”⁴².*

Ortak Pazar'ın İcra Komisyonu Başkanı Prof. Walter Hallstein Törende son konuşmayı yaptı. O, *“Türkiye Avrupa'nın cüzüdüdür”* tezini açıklamaya çalıştı. Ayrıca bu antlaşmanın başarılmasında Atatürk'ün geçmişte yaptıklarının kendilerinde olumlu bir izlenim bıraktığını söyledi: *“Bu memlekette atılan her adımda hatırlanan Atatürk'ün kuvvetli şahsiyetinin ve Türk devletine her sahada getirmiş olduğu köklü Avrupaî*

⁴⁰ **Cumhuriyet**, 13 Eylül 1963.

⁴¹ **Cumhuriyet**, 13 Eylül 1963.

⁴² **Cumhuriyet**, 13 Eylül 1963.

yeniliklerin bir hatırasıdır. Avrupa'nın siyaset ve kültürlerin yayılması tarihinde bu olayın bir eşi daha görülmemiştir. Hatta burada Avrupa'nın en ileri başarısı olan Avrupa'nın birleştirilmesi ile bir mahiyet yakınlığı hissetmekteyiz. Burada gördüğümüz kendi zihniyetimizin aynısı değil midir?”⁴³.

Walter Hallstein Türkiye'nin sanayileşme konusunda gösterdiği çabaları ısrarla devam ettirmesi gerektiğini, hammadde kaynaklarından azami istifade sağlanmasını, tarımın geliştirilmesini belirtti. Konuşmalar tamamlandıktan sonra Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Fuat Bayramoğlu ve protokol Genel Müdürü Özdemir Bender iki kopya olan antlaşmayı sırasıyla; Komisyon Başkanı Joseph Luns ve Belçika Dışişleri Bakanı Paul-Henri Charles Spaak, Almanya Dışişleri Bakanı Gerhard Schröder, Fransa Dışişleri Bakanı Couve de Murville, İtalya Hazine Bakanı Emilia Colombo, Lüksemburg Dışişleri Bakanı Eugène Schaus ve Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin'e imzalattırılacaktı⁴⁴.

Yine “Cumhuriyet” gazetesinde imza töreninin ayrıntıları şöyle aktarılmaktaydı: “Saat 12.40 idi. Kırmızı kordelalı lacivert kaplı antlaşma metni ve ekleri birer birer Bakanların önünden geçirilerek imza atıldı. Baba tavırlı Spaak imzayı atmadan önce şöyle kalemini başka bir kâğıt üzerinde denedi, sonra imzayı attı. Onlar memnun, bizler memnun... İnönü durmadan alkışlıyor. Hem de gülüyor. Alican gülüyor, Feyzioğlu gülüyor. Ve konsey Başkanı Bay Luns yandaki muhteşem odada sıcağı sıcağına ve ayaküstü düzenlediği basın toplantısında Ortak Pazar'ı Türkiye'nin ortaklığını, vecibelerini, neticeleri anlatıyordu”⁴⁵. İmzadan sonra ortak bir tebliğ yayımlandı. Gazetenin verdiği habere göre Hilton ve Çınar Otel'inde kalan bu temsilciler Boğaz ve Marmara'da bir gezinti yaptıktan sonra ülkelerine geri döndü⁴⁶.

C- ANKARA ANTLAŞMASI SONRASI BASINA YANSIYANLAR

12 Eylül 1963'te Ankara Antlaşması'nın imzalanmasından bir gün sonra antlaşmayla ilgili haberler gazetelere yansımaya başlamıştı. “Cumhuriyet” gazetesinin 13 Eylül'deki nüshası “Ortak Pazar'a Girdik: Dün Antlaşma İmzalandı” başlığı ile çıkmıştı. Bu antlaşmanın Türk ekonomik ve siyasi tarih açısından bir dönüm noktası olduğu ve bu antlaşma ile Türkiye'nin “Avrupa ülkesi” sayılacağı belirtilmekteydi⁴⁷.

⁴³ Cumhuriyet, 13 Eylül 1963.

⁴⁴ Cumhuriyet, 13 Eylül 1963.

⁴⁵ Cumhuriyet, 13 Eylül 1963.

⁴⁶ Cumhuriyet, 13 Eylül 1963.

⁴⁷ Cumhuriyet, 13 Eylül 1963.

“Cumhuriyet” gazetesinin 13 Eylül tarihli nüshasında Kemal Aydar tarafından kaleme alınan “İmza Töreninden Notlar” başlıklı haberde toplantıyla ilgili değerlendirmelerde bulunulmaktaydı. O bu antlaşmayı iki ülke için çok “parlak bir antlaşma” olarak değerlendirmekteydi. Yapılan törenin de oldukça ihtişamlı olduğunu belirtiyordu⁴⁸. Kendisi basın toplantısında yabancı bir gazetecinin Joseph Luns’a sorduğu bir sorudan bahsetmekteydi. Joseph Luns gazetecinin “Halen üzerinde durduğumuz toprak Avrupa mıdır?” sorusuna karşılık “Evet burası Asya’dır. Ancak siyasal ve ekonomik antlaşmalar coğrafya sınırlarını aşar da çok gerilerde bırakır” dediğini vurguluyordu. Kemal Aydar bu cevabın Ortak Pazar için “kestirme” ve “derin” anlamlar içerdiğini ifade etmekteydi⁴⁹.

Yöneltilen bir diğer soru ise Türkiye'nin Hazırlık Dönemi'nin sonunda istenilen seviyeye ulaşamaması halinde ortaya çıkacak zorluklar hakkında idi. Bu soruya Konsey Başkanı şu cevabı verdi: “Böyle sorunlar şimdiden düşünülemez. Türkiye için çok güç durumlar ortaya çıkacak olursa, Türk Hükümeti ile Ortak Pazar Konseyi gereğini müzakere edeceklerdir. Güçlükler için olmaz denemez olabilir. Ancak temennimiz güçlüklerin olmamasıdır. Sürenin uzatılması konusunda bütün üyelerin mutabakatı lazımdır”⁵⁰.

Ankara Antlaşması ile ilgili Başbakan İsmet İnönü temsilcilere Hariciye Köşkü’nde öğle yemeği verdi. Yemekten sonra bir konuşma yaptı. Cumhuriyet gazetesinin 13 Eylül tarihli nüshasında Başbakan İsmet İnönü bu antlaşmayı “Ortak Pazar, nesillere bırakılacak mirastır” olarak değerlendirmekteydi. Konuşmasının devamında “Hakikaten bugün Türkiye’yi ebediyen Avrupa’ya bağlayacak antlaşmayı imzalamış bulunuyorsunuz. Bu antlaşmanın önemi üzerinde durmayacağım. Zira Dışişleri Bakanımız Feridun Erkin bu sabah imzalanan vesikaların mana ve kıymetini uzun uzadıya izah ederken, Türk Hükümeti’nin ve milletin hislerine tercüman olmuştur. Ben sadece gayretlerimizin bu mesut neticeye vasıl olmasından duyduğum memnuniyetin derinliğini belirtmek ve riyaset ettiğim hükümet adına Türkiye'nin Ortak Pazar ile ortaklık tesis etmesi mevzuna devamlı şekilde gösterdiğiniz samimi alakadan dolayı sizlere teşekkür etmek isterim”⁵¹.

Antlaşmadan bir gün sonra yapılan değerlendirmelere “Milliyet” gazetesinin sütunlarında da rastlanılmaktaydı. Gazetenin 13 Eylül tarihli nüshasında “Ortak Pazar

⁴⁸ Cumhuriyet, 13 Eylül 1963.

⁴⁹ Cumhuriyet, 13 Eylül 1963.

⁵⁰ Cumhuriyet, 13 Eylül 1963.

⁵¹ Cumhuriyet, 13 Eylül 1963.

Antlaşması imzalandı, Türkiye'nin Avrupa'nın bir cüz'ü olduğu tescil edildi" başlıklı yazı dikkate değerdı. Bu antlaşma, Türkiye'nin kalkınma isteğine karşı Ortak Pazar ülkeleri tarafından gösterilmiş *"itimadın"* görünür haliydi. Türkiye ile Ortak Pazar ülkeleri arasında yapılan *"ortak üyelik"* olarak adlandırılan antlaşmanın imza töreninde yaşanan gelişmelere yer verilecekti⁵². Gazetede Başbakan İsmet İnönü'nün antlaşmayla ilgili bir yorumunu da aktarıyordu. İsmet İnönü antlaşma için *"Tabii ve mantıkî bir sonuçtur"* ifadesini kullanmaktaydı. Ayrıca bundan sonra Türkiye ve Avrupa arasındaki iktisadi ilişkilerin daha sıkı olacağı onun tarafından vurgulamaktaydı: Ona göre *"bu münasebetler dostane olmuş ve fakat daima birbirlerine karşı duyulan büyük hürmetler temayüz etmiştir. Bu birlik tarihi ve coğrafi icaplardan doğmaktadır. Batı Avrupa ile iktisadi münasebetlerde yeni bir devre açılıyor. Bu münasebetler pek sık olacaktır. Bu hususta emin ve umumi kararlar aldık. Hazırlık Dönemi'ni başarıyla aşacağımızı ümit ediyoruz. Avrupa Ekonomik Topluluğu memleketlerinin sorumlu temsilcilerini hükümet merkezimizde selamlamakla bahtıyarız"*⁵³.

12 Eylül 1963'te Türkiye ile AET arasında yapılan Ankara Antlaşması'nı değerlendiren diğeri bir gazete *"Ulus"* idi. Konuyla ilgili gazetede *"Türkiye dün Ortak Pazar'a girdi: Türkiye cesur bir ekonomik kalkınma hamlesine girmiştir"* başlıklı bir yazı kaleme alınmıştı: 31 Temmuz 1959'dan itibaren AET ile Türkiye arasında devam eden görüşmelerin dört yıl kırk üç gün sonra olumlu şekilde tamamlandığı belirtiliyordu. 12 Eylül'de Türkiye bu topluluk ile ortaklık kurmuştu. Haberin devamında imza töreni için gelen yabancı heyetlerin havaalanında karşılanması ve antlaşmanın maddeleri yukarıda diğeri gazetelerde de kullanılan benzer ifadelerle aktarılmaktaydı⁵⁴.

Antlaşmayı değerlendiren bir diğeri gazete ise *"Hürriyet"* idi. 13 Eylül tarihli nüshasında antlaşma ile ilgili kısa bilgiler veriliyordu: Türkiye'nin ekonomisini güçlendirmek için üye devletlerin beş yıl boyunca Türkiye'ye mali yardım yapacakları belirtilmekteydi. Ayrıca Türkiye, Ortak Pazar'a hemen üye olamıyordu. Türkiye üç dönem olarak belirlenen ve toplamda yirmi iki yıl süreceğeri olan bir izleme döneminden sonra eğer istenilenleri yerine getirebilirse tam üyeliğe kabul edilecekti⁵⁵.

"Hürriyet" gazetesinde yapılan yorumlara göre; Türkiye yıllardan beri diplomatik yollarla verdiği mücadelenin sonuna ulaşmaya çok yaklaşmıştı. Amaç,

⁵² **Milliyet**, 13 Eylül 1963.

⁵³ **Milliyet**, 13 Eylül 1963.

⁵⁴ **Ulus**, 13 Eylül 1963.

⁵⁵ **Hürriyet**, 13 Eylül 1963.

Türkiye'nin Ortak Pazar'a girmesiydi. Ayrıca bu antlaşma Türkiye'nin Batılılaşmasını ve Batı dünyasının eşit haklı üyesi olmasını sağlamada önemli bir adımdı. Yüz elli yıldan beri harcanan bir gayretin olumlu sonucu idi. Çünkü Ortak Pazar Avrupa'yı önce iktisadi sonra da siyasi bakımdan birleştirecek olan teşkilattı. Bu teşkilatın çerçevesi, hedefleri, yakın gelecekteki Avrupa'nın sınırlarını çiziyordu. Türkiye'nin Ortak Pazar'a girmesi, onu hem Avrupa'nın sınırları içine dahil edecek hem de Avrupa'da her alanda gerçekleşecek olan gelişmelerde, Türkiye'yi eşit ve haklı ortağı haline getirecekti⁵⁶.

Yazının devamında *“Eğer Türkiye Ortak Pazar'a girmez, Avrupa'nın üyesi olarak onun geliştirme ve birleştirme gayretlerine katılmazsa ne olur o zaman? Türkiye yalnız kalır, yalnızlığı onun üzerinde türlü emelleri olanların iştahını kabartır. Memlekette gericilerin ve başka bir dünya ile işbirliği yapma taraftarlarının faaliyetleri artar. Demek oluyor ki, dünkü imza töreninde Türkiye'ye sadece çok parlak bir istikbal yolu açılmamış, aynı zamanda yüz elli yıldan beri yapılan Batılılaşma gayretleri de gerçek değerini bulmuştur”*⁵⁷ ifadelerine yer verilecekti.

Türkiye'nin Ortak Pazar'a üye olmasının birçok faydasının olduğunu belirten *“Hürriyet”* gazetesi, bunu farklı örnekler vererek okuyucuya sunmaktaydı: Bir miktar parası olan ve sık sık seyahate çıkmaktan hoşlanan herkes, yakın bir gelecekte aklına estiği zaman canının istediği yere gidebilecekti. Yine başka bir örnekte ise o günlerde *“bu hafta sonu tatilini Atina'da mı geçirsek, Roma'da mı yoksa Paris'te mi”* gibi konuşmaların yadırganmayacağı vurgulanıyordu. Bu yolculuğun İstanbul'dan Adana'ya, İzmir'den Konya'ya, gitmekten hiçbir farkı olmayacağı ve kimsenin soru sormayacağı belirtilmekteydi. Yani kimse bavulları karıştırmayacak, seyahate çıkanlar vitrinlerde görüp beğenecekleri bir otomobili satın alıp, onunla memleketlerine dönebileceklerdi. Edirne'den içeri girerken gümrük vergisi de istenmeyecekti. Bütün bunlar *“hayal”* değildi. Yirmi iki yıllık bir süreçten sonra bunların hepsine ulaşılabilirdi. Ayrıca Türkiye, Fransa, Almanya, İtalya, Belçika, Hollanda, Lüksemburg ve Yunanistan aralarındaki bütün gümrük duvarlarını kaldırmış sosyal münasebetlerini aynı duruma getirmiş olacaktı⁵⁸. Anlaşılacağı üzere serbest dolaşımın getirisi o günlerden itibaren kamuoyunun gündeminde yer edinmeye başlayacaktı.

⁵⁶ **Hürriyet**, 13 Eylül 1963.

⁵⁷ **Hürriyet**, 13 Eylül 1963.

⁵⁸ **Hürriyet**, 13 Eylül 1963.

SONUÇ

1963 Ankara Antlaşması öncesi Türk basınında ortak pazara üye olmanın gerekliliği hususunda yazılar yayımlandı. Bunda 1960 Askeri Darbesi sonrası Türkiye-Avrupa ilişkilerinin izlediği seyir etkili olsa gerekti. Antlaşma öncesindeki iki yıllık süreçte yayımlanan; “*Ulus*”, “*Milliyet*”, “*Hürriyet*” ve “*Cumhuriyet*” gibi basın organların da Ortak Pazar’a üye olmanın sağlayacağı kazançlar üzerinde durulmaktaydı. Dönemin yetkin kalemleri ortak pazarı hem getirileri hem de Türkiye'nin içinde bulunduğu ekonomik durumdan çıkış için bir çare olarak görmekteydi. Hatta bazı yazarlar Türkiye'deki belli başlı sektörlerin isimlerini vererek, bu alanda sağlanacak ilerlemeyi de okurları ile paylaşmaktaydı.

Ekonomik olduğu kadar bu ortaklık, çağdaşlaşma ve gelişmiş dünyanın ortak değerlerini içselleştirme anlamına da gelecekti. Yabancı uzmanlardan alınan değerlendirmeler dikkate değerd: Türk aydınlarının beklentilerinin aksine onlar ortaklık sürecinin belirli safhalardan geçtikten sonra gerçekleşmesini daha akılcı bulmaktaydılar. Aksi takdirde Türkiye ekonomik açıdan bir çıkmazın içerisine sürüklenebilirdi. Gazetelerde dış politikada önemli görevler almış diplomatların da görüşlerine ve yazdığı makalelere de yer verilmekteydi. Onlar, Ortak Pazar’a üye olmayı barış ve refahın temini gayesine hizmet eden bir olgu olarak değerlendirmekteydi. Türkiye'nin de bunu istemesinden doğal bir şey olamazdı.

12 Eylül 1963'te Türkiye Cumhuriyeti açısından önemli bir antlaşma Ankara'da imzalandı. Dönemin Hükümeti açısından bu antlaşma Avrupa ile bütünleşmenin önemli bir safhasıydı. Antlaşma bir kader birlikteliği olarak değerlendirilmekteydi. Bu sebeple bir son değil, bir başlangıçtı. Beklentiler her iki tarafın çıkarlarını karşılama yönündeydi. Ortak hedefler doğrultusunda Türkiye, Avrupa Konseyi içerisinde de etkin bir rol üstlenilmekteydi.

Basın konuyu manşetten girmiş ve açıklamalı bilgileri okurlarıyla paylaşmıştı. Gazetelerde antlaşma Türkiye'yi ve Türk halkını “*Avrupa'nın eşliğine kadar*” götürecektir bir vasıta olarak değerlendirilmekteydi. Antlaşmanın maddeleri ve karşılıklı olarak imzalanan protokollerden ayrıntılı olarak bahsedilmiş ve Türkiye ile AB arasındaki yol haritası şekillendirilmişti. Burada özellikle Gümrük Birliği ile Türkiye'nin ekonomik politikalarının Avrupa ile uyum içerisinde olması ön planda tutulmuştu. Antlaşma sonrası Batı Almanya'nın yapacağı maddi yardım gazetelerin hepsinde yer alan ortak bir haberdi.

Antlaşma imzalanmasından bir gün sonra çıkan haberler ise “*umut*” dolu idi. Basında “*Ortak Pazar’a girdik*” başlığına yer verilmişti. Bu da kamuoyundaki iyimserliğin bir diğer yansımasıydı. İmza töreninde yapılan konuşmalarda değinilen konular ve verilen mesajlar, bu olumlu havanın oluşmasının en büyük sebebiydi. Yapılan konuşmalarda dikkate değer bir diğer konu da Atatürk’ün bıraktığı ideallere ve mirasa değinilmesi idi.

İmza töreni sonrasında yapılan basın toplantısında Konsey Başkanı Joseph Luns’un kendisine sorulan bir soruya verdiği cevap adeta bundan sonraki dönemde Türkiye ile Avrupa ilişkilerinin izleyeceği seyri özetler mahiyetteydi. Soru şu idi: “*Türkiye hazırlık döneminde başarısız olursa, nasıl bir yol izlenecekti?*”. Verilen cevap “*Türk Hükümeti ile Ortak Pazar temsilcilerinin gereğini, müzakereler suretiyle*” yapacağı idi. Anlaşılacağı üzere bu süreç oldukça zorlu geçecekti. Taraflar bazen birbirlerine yakınlaşacak bazen de uzaklaşacaktı. Ancak ama hep ikili ve heyetler arası görüşmelerde sonuçsuz bir şekilde günümüze kadar gelecekti.

KAYNAKÇA

1- Gazeteler

Cumhuriyet

Hürriyet

Milliyet

Ulus

2- Kitaplar

1920'den 2017'ye Maliye Bakanlığı Albümü, Ankara, 2017.

Avrupa Konseyi, (Hazırlayan: Avrupa Konseyi Basın ve Enformasyon Müdürlüğü), Strazburg, 1986.

DUMOULİN, Daniel, **Atatürk'ten Düşünceler**, Ankara, 2000.

ERKİN, Feridun Cemal, **Dışişlerinde 34 Yıl Anılar-Yorumlar**, I, Ankara, 1987

HASGÜLER, Mehmet – ULUDAĞ, Mehmet B., **Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler**, İstanbul, 2018

Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri (20 Kasım 1961- 27 Ekim 1965), III, (Hazırlayan: İrfan Neziroğlu-Tuncer Yılmaz), Ankara, 2013.

KAZGAN, Gülten, **100 Soruda Ortak Pazar ve Türkiye**, İstanbul, 1970.

MANİSALI, Erol, **Türkiye-Avrupa İlişkilerinde "Sessiz Darbe"**, İstanbul, 2003.

METİNSOY, Murat -Mustafa Eroğlu, **Değişen Dünya ve Türkiye'nin Dış Politika Gündemi**, İstanbul, 2003.

SANDER, Oral, **Siyasi Tarih**, Birinci Dünya Savaşı'nın Sonundan 1980'e Kadar, Ankara, 1989

SEZEN, Lütfi, **İşçi Ailelerinin Gözüyle Batı Avrupa'daki Türkiye: Almanya ve Hollanda'da Yaşayan Türk İşçileri (Yaşam Biçimleri-Eğitim Sorunları-Beklentileri)**, Ankara, 2004.

SOYSAL İsmail, **Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağlıları (1945-1990)**, II, Ankara, 1991

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Kuruluşundan Günümüze Hükümetler, (Hazırlayan: Mükremin Kocataşkın), Ankara 1998.

UÇAROL, Rıfat, **Siyasi Tarih (1789-2010)**, İstanbul, 2010.

3- Makaleler

CANBOLAT, İbrahim S., “Avrupa Birliği ve Türkiye”, **Türk Dış Politikası**, (Editör: İdris Bal), Ankara, 2004, s.185-228

ERTAN, Temuçin Faik, “Avrupa Birliği Üyeliği Atatürk’ün Kurduğu Ulus-Devlet’in Sonu mu?”, **Avrupa Birliği: Çağdaş Uygarlığın Yolu mu, Ulusal Egemenliğin Sonu mu? 8-9 Kasım 2004**, (Editör: Mustafa Yılmaz, Yonca Anzerlioğlu, Yasemin Doğaner), Ankara, 2005, s.228-237.

EYYUPOĞLU, İsmail, “Yunanistan’ın Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatı’na Kabulü Ve Türkiye’nin Reddinin Basındaki Yansımaları (1959-1961)”, **Atatürk Dergisi**, VI, S.2, (Aralık-2017), s.19-39.

HATIPOĞLU, M. Murat, “Avrupa Birliği Üyeliği Atatürk’ün Gösterdiği Çağdaş Uygarlığın Yolu mu?”, **Avrupa Birliği: Çağdaş Uygarlığın Yolu mu, Ulusal Egemenliğin Sonu mu? 8-9 Kasım 2004**, (Editör: Mustafa Yılmaz, Yonca Anzerlioğlu, Yasemin Doğaner), Ankara, 2005, s.59-69.

SOFUOĞLU, Adnan, “Avrupa Birliği: Bağımsızlık ve Egemenlik”, **Avrupa Birliği: Çağdaş Uygarlığın Yolu mu, Ulusal Egemenliğin Sonu mu? 8-9 Kasım 2004**, (Editör: Mustafa Yılmaz, Yonca Anzerlioğlu, Yasemin Doğaner), Ankara, 2005, s.71-80.

4- Elektronik Kaynaklar

<http://www.efta.int/about-efta/the-efta-states> Erişim Tarihi: 11.10.2018

https://www.tbmm.gov.tr/TBMM_Album/Cilt2/index.html Erişim Tarihi: 11.11.2018

http://www.mfa.gov.tr/sayin-feridun-cemal-erkin_in-ozgecmisi.tr.mfa Erişim Tarihi: 11.11.2018

<https://www.robert-schuman.eu/en/robert-schuman-s-life-history> Erişim Tarihi: 11.10.2018

https://www.ab.gov.tr/siteimages/2017_08/kronoloji.pdf (Erişim Tarihi: 11.11.2018)

EKLER

ii. 1963 TÜRKİYE İLE AVRUPA EKONOMİK TOPLULUĞU ARASINDA BİR ORTAKLIK YARATAN ANLAŞMA(*)

(Accord créant une Association entre la Turquie et la
Communauté Economique Européenne)

Ankara, 12 Eylül 1963

Bir yandan,
Türkiye Cumhurbaşkanı,
Öte yandan,
Majeste Belçikalılar kralı,
Federal Almanya Cumhurbaşkanı,
Fransa Cumhurbaşkanı,
İtalya Cumhurbaşkanı,
Altes Ruayal Lüksemburg Büyük Düşesi,
Majeste Hollânda Kraliçesi,
ve Avrupa Ekonomik Topluluğu Konseyi,

Türk halkı ile Avrupa Ekonomik topluluğu içinde bir araya gelmiş halklar arasında gittikçe daha sıkı bağlar kurmaya kararlı olarak;

Türkiye ve Avrupa Ekonomik Topluluğundaki yaşam koşullarının, hızlandırılmış bir ekonomi ilerleyişi ve uyumlu bir alışveriş genişlemesi ile sürekli olarak iyileşmesini, böylece Türkiye ekonomisi ile Topluluk Üyesi Devletlerin ekonomileri arasındaki arayı azaltmayı sağlamağa kararlı olarak;

Türk ekonomisinin kalkınmasının ortaya koyduğu özel sorunları ve belli bir sürede Türkiye'ye bir ekonomik yardım yapılması gerekliliğini gözönünde bulundurarak;

Türk halkının yaşam düzeyini iyileştirme çabasına, Avrupa Ekonomik Topluluğunun getireceği desteğin, ilerde Türkiye'nin Topluluğa katılmasını kolaylaştıracağını kabul ederek;

Avrupa Ekonomik Topluluğunu kuran Andlaşmanın esinlendiği ülküyü birlikte izleyerek, barış ve özgürlük güvencesini pekiştirmeye kesinlikle kararlı olarak;

* TBMM. tarafından 4 şubat 1964 günü 397 sayılı Yasa ile onaylanan bu Anlaşma için bkz. Düstur, Ter. V., C. 4/1, s. 42; onu yürürlüğe konulmasına yetki veren Bakanlar Kurulu kararı: 22 ekim 1964, sayı 6/3820, Resmi Gazete, 17 Kasım 1964, Sayı 11858

E.1: 12 Eylül 1963'te imzalanan Ankara Antlaşması

(Kaynak: SOYSAL İsmail, Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağlıları (1945-1990), II, Ankara, 1991)

FOTOĞRAFLAR

F.1: TBMM Şeref Salonunda Ankara Antlaşması'nın İmza Töreni

(Kaynak: <https://www.eraysarikaya.com.tr/ankara-antlasmasi-ile-ingiltere-vizesi-nasil-alinir/>)

F.2: Cumhurbaşkanı İsmet İnönü AET Temsilcileri İle

(Kaynak: Cumhuriyet, 12 Eylül 1963)

Makalenin Geliş Tarihi: 18.12.2018
Kabul Tarihi: 20.12.2018
Makalenin Türü: Araştırma-İnceleme

**ESKİŞEHİR'DE ISLÂH-I AHVÂL VE AHLAK KOMİSYONU KURMA
ÇABASI VE SONUCU (1919)**

**IN ESKISEHIR IMPROVEMENT OF STATUS AND ETHICS COMISSION
THE EFFORT OF INSTALLATION AND THE RESULT (1919)**

Doç. Dr. Asaf ÖZKAN*

ÖZ

Mondros Mütarekesi'nden sonra başlayan işgaller çerçevesinde Anadolu'da demiryolları hatlarının kavşak noktalarından biri olan Eskişehir de İtilaf Devletleri tarafından kontrol altına alındı. Gerek uzun savaş yıllarının, gerekse yaşanan işgalin bir sonucu olarak Eskişehir'de de diğer Anadolu şehirlerinde olduğu gibi ciddi toplumsal sorunlar ortaya çıktı. Gayrimüslim ve Müslüman ahali arasındaki soğukluk ve İslam ahalinin içine düştüğü manevi çöküntü sonucunda yaşanan zührevi hastalıklar gibi problemler nedeniyle harekete geçen şehrin yönetici ve ileri gelenleri Islah-ı Ahvâl ve Ahlak Komisyonu'nu kurdular. Bu komisyonun kurulma gerekçesini içeren Esbâb-ı Mucibe Layihası ve komisyonun Nizamnamesi Dâhiliye Nezaretine sunuldu. Dâhiliye Nezareti, tayin ettiği mülkiye müfettişinin yaptığı değerlendirme sonucunda komisyonun kurulmasını reddetti. Bu ret kararına rağmen, hazırlanan nizamname ve konu ile ilgili yazışmalar mütareke döneminde yaşanan toplumsal sorunların anlaşılması açısından oldukça önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Eskişehir, Mondros Mütarekesi, Islah-ı Ahvâl ve Ahlak Komisyonu, Dâhiliye Nezareti.

ABSTARCT

Within the framework of the occupations that started after the Armistice of Mondros, Eskişehir, which is one of the junction points of the railway lines in Anatolia,

* Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Öğretim Üyesi:
asaf.ozkan@atauni.edu.tr

was controlled by the Entente States. As a result of both the long war years and the occupation, serious social problems emerged in Eskişehir as in other Anatolian cities too. As the result of coldness between non-Muslim and Muslim people and the moral collapse experienced by the Islamic population due to problems such as venereal diseases, the rulers and dignitaries of the city has established the Improvement of Status and Ethics Commission. Memorandum of Statement of Reasons including the reason for the establishment of this commission and the regulations of the commission were submitted to the Ministry of Internal Affairs. The Ministry of Internal Affairs refused the establishment of the commission as the result of the assessment made by the Property Inspector they appointed. In spite of this rejection decision, the prepared constitution and correspondence related to the subject are very important in terms of understanding the social problems experienced during the armistice period.

Keywords: Eskişehir, Armistice of Mondros, Improvement of Status and Ethics Commission, Ministry of Internal Affairs.

GİRİŞ

İnsanlık tarihinin bütün dönemlerinde topluluklar ve devletlerarasındaki problemler çoğunlukla savaşlara neden olmuştur. Bu nedenle tarihin önemli bir kısmı savaşların tarihi olarak anlatılagelmiştir. Genellikle savaşan tarafların asker sayılarını veren istatistiki bilgiler, kazananlar, kaybedenler, esirler, mütarekeler, barış antlaşmaları, toprak kazanımları veya kayıpları gibi genel bilgiler kapsamında değerlendirilen savaşların aslında çok daha tahrip edici toplumsal sonuçları vardır. Dolayısıyla savaşların sonuçları sadece cephede kaybedilen asker sayısı ile açıklanamaz. Bunun yanında sıradan halkın içine düştüğü durumun da değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu açıdan I. Dünya Savaşı'nın gerek kaybedenler gerekse kazananlar açısından çok büyük acılara ve toplumsal bunalımlara yol açtığı bilinmektedir.

Başlangıçta Büyük Savaş ya da Harb-i Umûmî (Genel Savaş) olarak adlandırıldığı halde 1939'da aynı boyutta yeni bir savaş çıkınca sıra numarası verilerek I. Dünya Savaşı olarak adlandırılan savaş, 1914-1918 yılları arasında kesintisiz olarak devam etmiş ve dolaysız olarak üç kıtaya, dolaylı olarak beş kıtaya yayılmıştı. Toplam nüfusları 1.170.735.000'i bulan savaşan tarafların seferber ettiği 66.038.810 kişilik askeri kuvvetin 22.850.000'i İttifak Devletlerine, 43.188.810'u İtilaf Devletlerine aitti. Toplam 39.000.000'u bulan kayıpların 22.000.000'u İtilaf Devletleri, 17.000.000'u İttifak Devletleri tarafından verilmişti. Bu askerî istatistiklerin yanı sıra I. Dünya Savaşı

ekonomik olarak da devasa boyutlara ulaşan bir bilançoya sahipti. Savaşın toplam ekonomik maliyeti, 60 milyar doları İttifak Devletleri, 126 milyar doları aşan kısmı İtilaf Devletlerine ait olmak üzere 186 milyar dolara ulaşmaktaydı¹. Bahsedilen rakamlar o güne kadar insanlık tarihinin görmüş olduğu en büyük savaşın boyutlarını açık bir şekilde göstermektedir.

1914 yılında savaşa giren Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918’de savaştan çekilinceye kadar 975.919 (ölu, yaralı, kayıp) kayıp verdi. Dönemin şartları düşünüldüğünde ulaşılan bu istatistiğe oldukça ihtiyatlı yaklaşılması gerektiği kabul edilirse, kayıpların bundan daha fazla olduğu değerlendirilebilir. Ayrıca Osmanlı Devleti’nin savaş giderleri de 1 milyar 430 milyon dolar olarak hesaplanmaktadır ki doların o dönemdeki alım gücü dikkate alındığında bu meblağın zayıf Osmanlı ekonomisi için yarattığı yıkım daha da vahim boyutlara ulaşmaktadır².

30 Ekim 1918’de imzalanan Mondros Mütarekesi, uzun yıllardır devam eden savaşı sona erdirmesi nedeniyle Osmanlı kamuoyunda sevinçle karşılanmış olmasına rağmen, zaman geçtikçe savaşın yıkıcı etkisi kendisini göstermeye başladı. Tarımsal nüfusunun önemli bir kısmını cephelerde kaybetmiş ülkede savaşın yaralarını sarmak için artırılan vergilerin yükünü çekmek zorunda kalan kesimler açısından asıl savaş aslında savaştan sonra başlamıştı. Diğer taraftan mütarekenin hemen ertesinde başlayan işgal süreci toplumun içinde bulunduğu kaosu daha da derinleştiriyordu. İstatistik verilerine dayanan yıkımın yanında manevi yıkım ölçülemez boyuttaydı. Yerinden yurdundan edilmiş muhacirler³, cepheden veya esaretten dönen askerler, salgın hastalıklar, kıtlık, açlık gibi problemler doğal olarak kaotik bir ortam yaratmıştı. Bu tür kaotik ortamların, bunalımların, toplumsal değerlerin yozlaşmasına ve manevi çöküşe zemin hazırlaması kaçınılmazdır. Osmanlı Devleti’nin mütareke dönemi diye adlandırılan yılları da tam anlamıyla böyle bir maddî ve manevî çöküşün yaşandığı dönemdi. Gerek dönemi yaşamış kişilerin hatıralarında, gerekse edebî eserlerde

¹ Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi, 1. Kitap, İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe**, 2. Baskı, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 52.

² Ş. Turan, **Türk Devrim Tarihi, 1. Kitap**, s. 52, 347. 19 Şubat 1919 tarihli İstiklâl gazetesini, henüz 1918 yılı tam olarak hesaplanmadığı için 1914-1917 yılları arasında Osmanlı Devleti’nin kayıplarını Harbiye Nezareti’nin verdiği bilgiye dayanarak şöyle vermektedir: Ölü: 436.974; Yaralı: 410.802; Kayıp ve Esir: 100.701 olmak üzere toplam 948.477. (**İstiklâl**, 19 Şubat 1335/1918, s. 4.)

³ Muhacirler sadece savaş nedeniyle göç etmek zorunda kalan Osmanlı tebaası değildi. Bu iç göçlerin yanı sıra mütareke döneminde çok sayıda Rus da ülkede yaşanan Bolşevik devrimi ve bu devrimden sonra yaşanan iç savaş nedeniyle Osmanlı ülkesine göç etmek zorunda kalmıştı. Rus muhacirleri ağırlıklı olarak İstanbul’da olmakla birlikte Anadolu’nun çeşitli bölgelerinde yerleşmişler ve ülkenin sosyal hayatına çok ciddi etkide bulunmuşlardı. Rusya muhacirleri hakkında geniş bilgi için bkz: Bülent Bakar, **Esir Şehrin Misafirleri: Beyaz Ruslar**, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2015².

bahsedilen çöküşü açık bir şekilde görmek mümkündür⁴. Genellikle İstanbul merkezli anlatılan bu hatıralar, edebî ve araştırma eserlerde görülen karaborsacılık, rüşvet, yolsuzluk, hırsızlık, fuhuş, zührevî hastalıklar gibi toplumsal yapıyı derinden sarsan meseleler⁵ elbette ki Anadolu'ya da rahatlıkla genişletilebilir.

Bu makalede mütareke döneminde özellikle demiryollarının kavşak noktasında bulunduğu için İtilaf Devletleri tarafından kontrol altına alınan Eskişehir'de yaşanan toplumsal bunalımları aşmak üzere bir çözüm önerisi olarak kurulmaya çalışılan “*İslâh-ı Ahvâl ve Ahlak Komisyonu*” ve nizamnamesi değerlendirilecektir.

1- Komisyonun Kurulma Gerekçesi ve Nizamnamesi

Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra İtilaf Devletleri savaş döneminde yaptıkları gizli anlaşmalar çerçevesinde mütarekenin 7. ve 15. maddelerini gerekçe göstererek Anadolu'nun çeşitli yerlerini işgale giriştiler. Mütareke'nin 15. maddesi Osmanlı ülkesinde bulunan bütün demiryolu hatlarının İtilaf Devletleri tarafından kontrol altına alınmasını öngörüyordu. Eskişehir de gerek İstanbul-Ankara, gerekse Konya, İzmir, Afyonkarahisar, Kütahya demiryolu hatlarının kavşak noktalarından biri olması nedeniyle 22 Ocak 1919'da şehre gönderilen bir İngiliz birliğinin istasyonu işgali ile kontrol altına alındı. İstanbul Hükümeti, halkın tepkisini engellemek için bunun bir işgal olmadığını, sadece demiryolu hattının denetim altına alınması olduğunu ifade etmesine rağmen, İngilizlerin davranışları Eskişehir ahalisini rahatsız etmekte gecikmedi⁶.

Eskişehir'de başta İstanbul olmak üzere Anadolu'nun her tarafında hissedilmeye başlanan mütareke sonrasındaki siyasi, sosyal, ekonomik problemler bu işgal süreciyle birleşince gerek genel ahlaka aykırı fiil ve davranışlarda, gerekse Gayrimüslim azınlıklarla Müslüman ahali arasındaki problemlerde artış göze çarpmaya başladı. İstanbul'daki merkezî hükümetin yanı sıra taşradaki mülkî idare de yaşanan

⁴ I. Dünya Savaşı sırasında yaşanan sosyal çöküntüyü anlatan edebî eserlerin en iyi örneklerinden birisi için bkz: Selahaddin Enis, Zaniyeler, **Orhaniye Matbaası**, İstanbul, 1340. II. Meşrutiyet yılları ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında yapılan müstehcen yayınların ve bu yayınlar kapsamında ülkede yaşanan manevi çöküşün boyutları hakkında geniş bilgi için bkz: Zafer Toprak, “*Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Müstehcen Avam Edebiyatı*”, **Tarih ve Toplum**, S. 38, (Şubat-1987), ss. 25-28.

⁵ Mütareke dönemindeki sosyal çöküntüyü İstanbul merkezli olarak ele alan çalışmalara örnek olarak bkz: Bilge Criss, **İşgal Altında İstanbul, 1918-1923**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007⁶; Mehmet Temel, **İşgal Yıllarında İstanbul'un Sosyal Durumu**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2008; İlbeyi Özer, “*Mütareke ve İşgal Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Görülen Sosyal Çöküntü ve Toplumsal Yaşam*”, **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM**, XIV/14, 2003, ss. 247-271.

⁶ Ali Sarıkoyuncu, Selahattin Önder, Mesut Erşan, **Millî Mücadelede Eskişehir**, Eskişehir, 2002, s. 7; Zafer Koçlu, “*Eskişehir Mutasarrıfı Mustafa Hilmi Bey'in Öldürülmesi*”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi**, S.46, Güz 2010, s. 429-430.

sıkıntıları aşmak üzere çeşitli yöntemler denemek zorunda kaldılar. Bunlardan birisi de Eskişehir Livasında “İslâh-ı Ahvâl ve Ahlak Komisyonu” adı altında kurulmak istenen komisyondur.

Kurulması düşünülen komisyon için hazırlanan Esbâb-ı Mûcibe Layihası ve Nizamname 3 Mayıs 1919’da Eskişehir Mutasarrıfı Mehmet Bey imzasıyla Dâhiliye Nezaretine sunulmuştu. Mutasarrıf Mehmet Bey’e göre; Büyük Savaşın zorunlu sonucu olarak milletin içine düştüğü ahlaksızlık hastalığı, toplumsal yaşama en yıkıcı salgın hastalıklardan daha fazla zarar vermektedir. Zira ülkenin içinde bulunduğu sefaletin sebebi her şeyden önce genel ahlaktaki ve özellikle Müslüman ahalinin maneviyatındaki bozulma idi. Diğer taraftan Mutasarrıf’a göre; Eskişehir’deki diğer bir önemli sorun Müslüman ve Gayrimüslim ahali arasında başta önemsiz gibi görünmesine rağmen zaman içerisinde üzücü olaylara sebebiyet vermeye başlayan soğukluk ve nifaktı. Osmanlı coğrafyasının tamamında görülen bu türden problemlerle ilgili hükümetin aldığı genel önlemlerin yanında yereldeki mülkî idarecilerin de bir takım önlemler alması gerektiğini düşünen şehrin ileri gelenleri, ahalinin kişisel özgürlüğüne ve yürürlükteki kanunlara aykırı olmamak şartıyla İslâh-ı Ahvâl ve Ahlak Komisyonu kurulması gerektiği kanaatine varmışlardı⁷.

Eskişehir Mutasarrıflığı tarafından hazırlanan İslâh-ı Ahvâl ve Ahlak Komisyonu Nizamnamesinin Esbâb-ı Mûcibe Layihası şöyleydi:

“Bir memleketin terakkisi, o memlekette sakin olanların terakkisiyle mümkündür. Evvela insanlar terakki etmelidir ki o memleket terakki edebilsin. Vatanımızın diğer memâlik-i ecnebiyeye nazaran pek geride kalması ve terakki edememesinin esbâbı hayli zamandan beri bir meşguliyeti mücbere teşkil ediyordu. Yapılan uzun tetebbuât ve ahvâl-i ruhiye hakkındaki tetkikat neticesinde bunun başlıca esbabı olarak: ahlaksızlık, itikadât-ı hakikiyede za’fiyet, ahalinin hakâyık-ı diniyelerine vakıf olamayarak kuvve-i maneviyenin sükûtu, ahval-i içtimâiyede adâb-ı muaşeret-i insaniyenin adem-i takarrürü olduğu anlaşıldı. İtikadât-ı hakikiyedeki za’fiyet ile kuvve-i maneviyedeki sükûtun esbâb-ı izalesini tehyie ve ahaliyi irşad etmek vazifesi doğrudan doğruya makam-ı meşihat-ı ulyaya aid bir keyfiyet olduğundan bu cihetten bahsetmek hariç-üz vazifedir. Binaenaleyh memleketimizde bütün kuvvetiyle tahripkar bir surette intişar eden ahlaksızlık ile ahalimizin adâb-ı muaşeret-i insaniyede olan vukufsuzluğu ve bu yüzden tahaddüs eden ve ahvâl-i içtimaiye ve iktisadiyemize (...) islah(?) ve

⁷ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (COA), Dahiliye (DH), Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti (EUM), Asayiş (AYŞ), 66/55-3; 66/55-23.

terakkiyâtımıza mani olan fenalıkların kavânin ve nizamât-ı mevzua dairesinde bertaraf edilebilmesi için merbut nizamname kaleme alınarak neşr ve ilan edilmiştir. Bu mesele kanuni olmaktan ziyade ahlaki ve içtimaidir. Bu nokta-i nazarla tetkik edilecek olursa ancak bu kadar yapılabilir. Çünkü kavânîn-i hazıra-i mevzua dairesinde bundan daha fazla bir şey yapmak mümkün değildir. Bu hususta nizamnamenin tesirinden ziyade bunu alakadarân-ı vatanın vicdanî bir vazife telakki ederek işe ciddiyetle sarılmaları ve bu suretle memleketin kurtulacağına ve mevcûd fenalığın ref-i izale edileceğine hakiki bir imanla inanmaları ve bunu en büyük bir ibadet kabilinden olarak ad ve kabul etmeleri en mühim şarttır. Binaenaleyh memleketimizin vatanımızın hakiki tahripkârı ve bütün sefalet ve zilletlerimizin menşei olan şu manevi hastalıkların kal'-u kam'ını(?) ezcân-ü dil çalışmak en mühim vazife-i beşeriye ve ahlakiyemiz olduğunu her an hatırımızdan, fikrimizden çıkarmayarak çalışalım. Ve minellahi Teyfik''⁸.

18 maddeden oluşan Nizamname'nin ilk dört maddesi kurulması planlanan komisyonun kuruluş ve işleyişiyle ilgili ilkeleri kapsıyordu. Buna göre liva merkezi ve kazalarda ve gerekli görülen nahiye merkezlerinde üyeleri fahri olmak şartıyla müftü veya belediye reisinin riyaseti altında en az haftada bir kere belediye dairesinde toplanmak üzere Islah-ı Ahvâl ve Ahlak Komisyonları kurulacaktır (Md-1). Belediye müftüsü, belediye reisi, maarif müdür veya memuru, jandarma bölük kumandanı, gayrimüslim cemaatin ruhanî reisi, belediye tabibi ile meclis-i idare tarafından seçilecek ahaliden iki kişi bu komisyonun tabii üyeleri olarak belirlenirken belediye başkatip ve katipleri katiplik ve defter tutma konusunda görevlendirileceklerdi. Komisyonun kırtasiye giderleri ise belediye bütçesinden karşılanacaktı (Md-2). Her bir kazada kurulacak olan komisyon bağımsız olup bir üst komisyona tabi olmayacaktı (Md-3). Komisyonların müzakere usulü meclis-i idare ve belediyenin tabi olduğu usule göre düzenlenecekti (Md-4).

Nizamname'nin 6-17. maddeleri komisyonun görev alanına giren konuları ve alınacak önlemleri belirliyordu. Buna göre Komisyon; yürürlükteki kanun, yönetmelik ve emirlere aykırı olmamak şartıyla Osmanlı uyuğunda bulunan çeşitli unsurlar arasında barış ve iyi geçinmenin sağlanması için ahali arasında ortaya çıkabilecek kardeşliğe aykırı durumları ortadan kaldırmaya yönelik gerekli girişimlerde bulunacak ve gerekirse tarafları barıştırmaya gayret edecekti (Md-6). Osmanlı uyuğu olan unsurların, insanlığın ilerlemesine engel olmayacak surette kabul edilmiş geleneğinin

⁸ COA, DH, EUM, AYS, 66/55-8.

korunması için gerek dine gerekse geleneğe, özellikle genel ahlaka aykırı durum ve hareketleri duyulanlara veya veli ve vasilerine haber gönderilerek bahsedilen durum ve hareketlerini terk ile durum ve ahlakını düzeltmesi tembih ve tavsiye edilecekti (Md-7). 7. maddede zikredilen tembih ve tavsiyeyi ciddiye almayarak genel ahlakı bozucu hareketlerine devam edenlerin kendileri, veli veya vasileri çağrılarak komisyon huzurunda yeniden nasihat edilecek. Şayet yine bir sonuç alınmaz ise haklarında yürürlükteki ceza kanunları çerçevesinde cezalandırılmaları için mutasarrıf veya kaymakamlara mazbata yazılacak, ardından da bunlar vasıtasıyla ilgili mahkeme tarafından yargılanmaları ve cezalandırılmaları takip edilecekti (Md-8). Fuhuş ve ahlaksızlığı meslek haline getirmiş olanların bu ahlaksızlıklarından ve bundan doğabilecek frengi, bel soğukluğu gibi bulaşıcı hastalıklardan halkın korunması için bu konudaki nizamname gereğince belirlenmiş bir yere toplanmaları ve kayıt altına alınmaları konusunda hükümet katında girişimde bulunulacaktı. Ayrıca kaza ve liva merkezlerinde bu konudaki yönetmelik gereğince birer “*fuhuşhane*” açılması ve fahişelerle onları ziyaret edenlerin tıbbî muayeneden geçirilmesi sağlanacaktı (Md-9). Mahallelerde ve köylerde muayeneye tabi olmaksızın fuhuş yapanlar tespit edilirse hükümete müracaat edilerek öncelikle bunların engellenmesi, bu mümkün olmaz ise kontrol altındaki fuhuşhanelere sevk edilmeleri sağlanacaktı (Md-10). Yaşı küçük olan gençlerin meyhane, kumarhane, fuhuşhane gibi yerlere gittikleri tespit edildiği takdirde yukarıda zikredilen usullere göre muamele edilecekti (Md-11). Genç kızlar ve Müslüman kadın ve erkeklerden gelenek ve İslam ahlakına aykırı giyinerek tesettüre dikkat etmeyenlerin mümkünse kendilerine, değilse veli veya vasilerine, yok ise oturduğu mahallenin imam ve ihtiyar heyetine söylenerek gerekli öğütlerde bulunulması sağlanacaktı. Buna rağmen, bahsedilen halleri devam edenlerin isimleri komisyonun tutacağı ahlaksızları içeren deftere kaydedilerek polis ve jandarmaya bildirilecek böylece bu gibilerin ahlaksızlıklarının başkalarını etkilemesine engel olmak için gerekli önlemler alınacaktı (Md-12). Davranış ve ahlakını düzelterenlerin isimleri bahsedilen defterden silinecek, fakat tekrarlanması halinde bir daha silinmemek üzere isimleri yeniden kaydedilecekti (Md-13). Komisyon kurulduğu idari bölgedeki memurların da davranış ve ahlakını tetkik etmekle sorumlu olup bunların yukarıda bahsedilen halleri görüldüğü takdirde dini ve milli haysiyet ve namusu muhafaza etmeleri hususu kendilerine gizli olarak yazılacak eğer aynı durum devam ederse bu kez durum memurun amirine bildirilecekti (Md-14).

Komisyunun Nizamname dâhilindeki hususlar hakkındaki müracaatları yerel idare tarafından layıkıyla değerlendirilmediği takdirde en üst makama kadar müracaat etme hakkı vardı (Md-15). Kaza ve nahiyelerde komisyonların kurulması konusunda en üst mülkî idareci sorumlu tutulmuştu (Md-16). Nizamname’de değişiklik veya ekleme yapılmasını gerektirecek durumlarda komisyon üyelerinin üçte ikisi tarafından karar verilecek ve bu karar en büyük mahalli idareciye arz edilecek, meclis-i idare ve belediye heyetleri öneriyi müzakere ederek üçte iki çoğunlukla olumlu veya olumsuz karar verecekti. Şayet üçte iki çoğunluk mümkün olmaz ise komisyon tarafından verilen üçte iki kararı nahiyelerde ise kazalara bildirilecek kaza komisyonları meclis-i idare ve belediye heyetleriyle toplanarak müzakere edecek; karar merkez kazada alınmış ise mutasarrıflığa sunulacak ve aynı şekilde müzakere edilerek çoğunluğun tercihi Nizamnameye yansıtılacaktı. Nizamname’de yapılan değişiklikler Şûrâ-yı Devletin onayından geçtiği takdirde yürürlüğe girecekti (Md-17). Bu şekilde hazırlanan nizamname bilgilendirilmek üzere Dâhiliye Nezaretine arz olunmakla beraber onay beklenmeden hemen uygulamaya geçirilecekti (Md-18)⁹.

2- Nizamname Hakkında Yapılan Muamele Ve Verilen Karar

Eskişehir Mutasarrıflığı tarafından değerlendirilmek üzere Dâhiliye Nezaretine gönderilen Nizamname Dâhiliye Nazırı adına Müsteşar imzasıyla 18 Mayıs 1919’da Şûrâ-yı Devlet tarafından incelenmek üzere Sadrazamlığa arz edildi¹⁰. Fakat Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi tarafından yapılan inceleme sonucunda başvurunun gerekli usullere uygun olmadığına karar verildi. Çünkü Şûrâ-yı Devlet sadece nezaretler tarafından hazırlanan layihaları incelemekle yetkili idi. Dolayısıyla Şûrâ-yı Devletin kararına göre; Eskişehir Mutasarrıflığından gönderilen bu teklif ve nizamnamenin öncelikle Dâhiliye Nezareti tarafından incelenmesi, gerçekten böyle bir komisyona ihtiyaç varsa nezaretin buna uygun bir layiha hazırlayarak Şûrâ-yı Devlete sunması gerekiyordu¹¹.

Şûrâ-yı Devletin bir anlamda iade kararı üzerine Dâhiliye Nezareti Eskişehir’de mutasarrıflığın kurduğu komisyona gerçekten ihtiyaç olup olmadığını yerinde incelemek üzere bir Mülkiye Müfettişi görevlendirdi. Mülkiye Müfettişi Eskişehir’de gerekli incelemeleri yaptıktan sonra Dâhiliye Nezaretine görüşlerini sundu.

⁹ COA, DH, EUM, AYŞ, 66/55-7.

¹⁰ COA, BEO, 4580/343485, 3-1.

¹¹ COA, BEO, 4580/343485-2.

Mülkiye Müfettişi 26 Temmuz 1919 tarihli görüş raporunda, Eskişehir’de yaptığı incelemede esasen mutasarrıflık tarafından teklif edilen komisyonun kurularak işe başlatıldığını, fakat geçen zaman içerisinde sadece bir kere toplanabildiğini ifade etmektedir. Bu toplantıda da umumhanelerin birleştirilmesi için kasaba dışında 20 evin inşasına ve inşa bedelinin de ahaliden toplanacak yardımlarla karşılanmasına karar vermişti. Ancak yardım toplama konusunda başarısız olan komisyon bir daha toplanmayı başaramamıştı. Halbuki müfettişe göre memleketin ahlaken kurtuluşu olabilecek böyle bir girişime yönelik bu tür yardım toplama işleri “*Cem-i İânât Nizamnamesi*” çerçevesinde gerçekleştirilirse daha faydalı olabilirdi ki bu durum bile komisyonun gereksizliğini gösteriyordu. Diğer taraftan nizamnamenin 6. maddesindeki unsurlar arasındaki soğukluğun giderilmesine yönelik faaliyetlerin mülkî bürokrasinin görevleri arasında yer aldığını belirten müfettişe göre; idarecilerin bu tür durumlarda tam bir tarafsızlık ve adaletle davranarak sorunları halledebileceğini savunuyordu. Diğer maddelerde zikredilen hususların bir kısmının polis teşkilatının görevleri kapsamında; frengi, bel soğukluğu gibi salgın hastalıkların ise Emrâz-ı Zühreviye Nizamnamesi ve yürürlükte olan Ceza Kanunu ile belirlenmiş çerçevede değerlendirilebileceğini ifade etmekteydi. Ayrıca bütün bu sorunların ve bunlara karşı alınacak tedbirlerin mülkî bürokrasinin vazifesi kapsamına girdiğini belirten müfettişe göre; kurulan komisyonlardan beklenen faydanın sağlanması mümkün olmadığı için mevcut kanun ve nizamnamelerin hakkıyla tatbik edilmesi yeterli idi. Yalnız memleketi şiddetli bir biçimde tehdit eden frengi hastalığının engellenmesi veya en azından sınırlandırılması için yürürlükte olan kanunlar kapsamında gerekli önlemlerin alınma çabasının muvafık, hatta lüzumlu olduğunu öne sürüyordu¹².

Dahiliye Nezareti, Mülkiye Müfettişinin görüşleri üzerine 11 Eylül 1919’da Eskişehir Mutasarrıflığına Eskişehir Islâh-ı Ahvâl ve Ahlak Komisyonu ile alakalı bir müzekkere yazdı. Müzekerede komisyonun kurulması çeşitli gerekçeler öne sürülerek reddediliyordu. Öncelikle hazırlanan nizamname ve Esbâb-ı Mucibe Layihası’nda ülkenin içinde bulunduğu manevi çöküntünün izalesi ve ahaliyi irşad etme vazifesinin Şeyhülislamlık makamının görevleri arasında olduğu, komisyonun sadece ahlaksızlık ile toplumdaki adab-ı muaşerete mugayir hareketleri engellemek üzere kurulduğu zikredilmekte ve farklı inançların ruhani liderlerinin de komisyonun doğal azası olduğu belirtilmesine rağmen, nizamnamenin ağırlıklı olarak İslam ahaliye yönelik olduğu

¹² COA, DH, EUM, AYS, 66, 55-17.

ifade edilmektedir. Halbuki Dahiliye Nezaretine göre; İslam ahalinin dinî terbiyesi için geçmişten beri birçok müessese kurulmuş son olarak da bu vazife Meclis-i Meşayih'e bırakılmıştı. İslam ahlakının yaygınlaştırılması vazifesi de Dâr-ül Hikmet-ül İslamiye'nin görevleri arasına dâhil edilmiş ve bu kurum mütarekeden sonra taşrada teşkilatlanmaya başlamıştı. Diğer taraftan nizamnamede halkın adab-ı muaşeret konusundaki eksikliğine çare olabilecek hiçbir tedbir nizamnamede zikredilmediği gibi ahlaksızlık kavramı da bir anlamda genel ahlaka aykırı hareketler sonucunda oluşabilecek zührevi hastalıklar kapsamında ele alınmıştı. Bu tür hareketlerin ve zührevi hastalıkların engellenerek kontrol altına alınması için Emrâz-ı Zühreviye Nizamnamesi ve Polis Nizamnamesi'nin yürürlükte olduğunu, Ceza Kanunu'nda da bu konularda gerekli cezaların tespit edildiğini belirten Dâhiliye Nezareti; kurulan komisyonla hiçbir milli fayda temin edilemeyeceğini ifade etmişti. Dolayısıyla Eskişehir Mutasarrıflığı tarafından teklif edilen komisyonun nizamnamesi Eskişehir Mutasarrıflığına iade edilmişti¹³.

¹³ COA. DH. HMS. 4, 1, 1-74,1-1.

SONUÇ

I. Dünya Savaşı ve mütareke sürecinin ağır etkileri ile karşı karşıya kalan şehirlerden birisi olan Eskişehir’de mutasarrıf ve şehrin ileri gelenlerinin öncülüğünde kurulan Islâh-ı Ahvâl ve Ahlak Komisyonu, Dâhiliye Nezareti’nden gerekli oluru alamadığı için faaliyete geçememişti. Dâhiliye Nezareti, ret gerekçesi olarak, komisyon için hazırlanan Nizamname’nin kapsamına aldığı konuları tam anlamıyla ele alamamış olmasını ve bu konuların mevcut kurum, kanun ve nizamnamelerin görev alanına girmesini göstermişti.

Eskişehir Mutasarrıflığının kurduğu komisyonun onaylanmamasına rağmen bu komisyon için ileri sürülen gerekçe ve hazırlanan nizamname, savaş yıllarının dönemin Osmanlı toplumuna etkisini göstermesi açısından önemli bilgiler vermektedir. Her şeyden önce çok daha derin siyasi ve iktisadî nedenleri olmasına rağmen, ahlaksızlık ve buna bağlı gelişen zührevî hastalıkların bile çoğunlukla maneviyat eksikliğinden kaynaklandığının değerlendirilmesi dönemin zihniyetine ışık tutmaktadır. Değerlendirme bu yönde olunca tedbirin de genellikle nasihat ve dinî bilgilendirme ile sınırlandırılmış olması normal görünmektedir. Diğer taraftan Müslüman ve Gayrimüslimler arasındaki nifakın da Osmanlı ülkesindeki azınlıkların işgalci güçlerle işbirliği yaparak millî devletlerini kurma amaçları göz ardı edilerek sadece nasihat ve bilgilendirmeyle aşılabacağına dair safdil düşünce yine dönemin Osmanlı yönetici ve aydınlarının olayları değerlendirme biçimlerini açığa vurması açısından oldukça önemlidir.

KAYNAKÇA

1- Arşiv

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi

2- Süreli Yayınlar

a) Gazeteler

İstiklâl

3- Kitaplar

BAKAR, Bülent, **Esir Şehrin Misafirleri: Beyaz Ruslar**, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2015².

CRİSS, Bilge, **İşgal Altında İstanbul, 1918-1923**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007⁶.

ENİS, Selahaddin, **Zaniyeler**, Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1340.

SARIKOYUNCU, Ali, ÖNDER, Selahattin, ERŞAN, Mesut, **Millî Mücadelede Eskişehir**, Osman Gazi Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2002.

TEMEL, Mehmet, **İşgal Yıllarında İstanbul'un Sosyal Durumu**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2008.

TURAN, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi, 1. Kitap, İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe**, 2. Baskı, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2004.

4- Makaleler

KOYLU, Zafer, “*Eskişehir Mutasarrıfı Mustafa Hilmi Bey'in Öldürülmesi*”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S.46, (Güz 2010), ss.425-455.

ÖZER, İlbeyi, “*Mütareke ve İşgal Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Görülen Sosyal Çöküntü ve Toplumsal Yaşam*”, **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM**, XIV/14, 2003, ss. 247-271.

TOPRAK, Zafer, “*Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Müstehcen Avam Edebiyatı*”, **Tarih ve Toplum**, S. 38, (Şubat-1987), ss. 25-28.

EK:

Islah-ı Ahvâl ve Ahlak Komisyonu'nun Suret-i Teşkil ve Vazife ve Selahiyetine Aid Nizamnamedir:

1- Merkez liva ve kazada ve lüzumu tahakkuk eden nevâhi merkezinde azası fahri olmak şartıyla müftü veya belediye reisinin riyaseti altında lâ-akal haftada bir defa belediye dairesinde içtima etmek üzere Islah-ı Ahval ve Ahlak Komisyonu teşkil olunacaktır.

2- İşbu komisyon aza-yı tabiiyesi müfti-i belediye, belediye reisi, maarif müdür veya memuru, merkez memuru, jandarma bölük kumandanı, cemaat-i gayr-i müslime rüesa ve ruhaniyyesi, belediye tabibi ile mezlis-i idare tarafından intihab edilecek ahaliden iki azadan mürekkebe belediye başkatib ve katipleri kitabet vazifesini ifa ve defatir ve dosyalarını tutarak kırtasiyesi belediye bütçesinden verilecektir.

3- Her kazada teşekkül eden Islah-ı Ahval ve Ahlak Komisyonları müstakil olup mafevkine tabi değildir.

4- İşbu komisyonların usul-ı müzakeresi meclis-i idare ve belediyenin tabi olduğu usul dairesinde olacaktır.

5- İşbu komisyonun rüyet edebileceği mesail bervechiatidir:

6- Kavânîn ve nizamât ve evamir-i mevzua-i devlete muhalif olmamak şartıyla tabiiyet-i Osmaniyede bulunan anasır-ı muhtelif beyinde hüsn-i vifak ve âmizişin teminine ve efrâd-ı ahali arasında zuhur edecek nifak ve mugayir-i uhuvvet hâlâtın izalaesi zımınında icra-yı nesayih ve teşebbüsât-ı lazimedede bulunmasına ve hîn-i hacette tarafeyni celb ile barıştırmak için gayret edecektir.

7- Her milletin, terakkiyât-ı beşeriyeye mani olmayacak surette kabul edilmiş olan ananesi muhafaza ve tenmiye edilmek için gerek edyana ve gerek ananeye ve alelhusus ahlaka muhalif hal ve hareketleri tevâtür derecesinde şüyu bulanlara veya veli ve vasilerine haber göndererek işbu haş ve hareketlerini terk ile ıslah-ı hal ve ahlak etmesi hususu tenbih ve tavsiye edilecektir.

8- Ananât-ı makbule ve ahlak-ı umûmiyeyi müteessir edecek surette hal ve hareketleri görülüp de icra edilen tenbihat ve tavsiyeyi de ısga etmeyenler kendileri ve veli ve vasileri bilcelb komisyon huzurunda tekrar nesayih-i lazime icra edilecek ve yine bir semere görülemezse bu misillüler haklarında kavanîn ve nizamât-ı mevzua-i cezaiye dairesinde tecziyeleri için mutasarrıf veya kaymakama ba-mazbata bildirilecek ve anlar vasıtasıyla aid olduğu mahkemede tahdid-i cezaları iddia ve takip edilecek ve ileride bu hususa dair kavanin-i cezaiye vaz'edilemsine teşebbüs olunacaktır.

9- Fuhşiyat ve ahlaksızlığı sanat-ı mahsusaya ittihaz etmiş olanların ahire de sirayet etmemesi ve frengi ve bel soğukluğu misillü sair emrâz-ı sariyeden umumu muhafaza zımında bunları olbabdaki nizamnamesine tevfikân bir daire-i mahdûde dahiline alarak haklarında takayyüdât-ı lazimedede bulunulması zımında hükümet nezdinde teşebbüsatta bulunacak kaza ve liva merkezlerinde nizamname-i mahsusuna tevfikân birer fuhuşhane küşad edilmesi ve fahişelerle zâirleri sıkı muayene-i tibbiyeye tabi tutulmaları temin edilecektir.

10- Mahallât arasında ve kurrada gizli olarak muayeneye tabi tutulmaksızın icra-yı fuhşiyat edenler bulunursa bunların meni esbabına tevessül edilmek üzere hükümete müracaat ederek men veya kontrol altında bulunan fuhuşhanelere sevk ettirecektir.

11- Henüz fail-i muhtar olmayan veya şâbb-ı emred olan gençlerin meyhane, kumarhane fuhuşhane gibi ve sarhoşluk edilebilecek mahallere gittikleri ve sarhoş oldukları ve kumar oynadıkları görülecek olursa bâlâda beyan olunan usul tatbik edilecektir.

12- Genç kızlar ve nisavân-ı İslamiye ve zükûrdan ananât ve ahlak-ı islamiyeye mugayir tesettür veya vaziyet gibi mugayir-i ahlak haller görülecek olursa mümkün ise kendilerine değil ise veli veya vasilerine yok ise sakın olduğu mahallenin imam ve heyet-i ihtiyariyesine söylenerek nesayih-i lazimedede bulunulması hususu tenbih edilecektir. Şayet yine ısga etmeyerek usul-i sabıkasında devam edecek olurlarsa komisyonun olbabda tutacağı ahlaksızların esamisini mübeyyin deftere isimleri kaydedilerek keyfiyeti makama ve polis ve jandarmaya bildirecek ve hükümet tarafından bu gibilerin ahlaksızlıkları ahire de sirayet etmemek üzere takayyüdat-ı lazimedede bulunulacaktır.

13- Komisyonca ıslah-ı hal ve ahlak ettikleri tahakkuk edenlerin isimleri mezkur defterden silinecek tekerrürü halinde artık ismi ibka edilecektir.

14- Komisyon dairesi dahilindeki memurinin de ahval ve ahlakını tetkik ve tahkik etmekle de mükellef olup bunların bâlada muharrer mevadda mugayir bir hal hareketleri görüldüğünden namus ve haysiyet-i milliye ve diniyeyi muhafaza etmesi hususu kendisine hafiyen yazılacak eğer yine ıslah-ı ahval ve ahlak etmeyecek olursa keyfiyet mafevkine arz olunacaktır.

15- İşbu nizamname dahilindeki mevad hakkında komisyonun müracaatları hükümet nezdinde layıkıyla kabul ve takip edilmeyerek akim kalacak olursa komisyonun en büyük makama kadar müracaata hakkı olacaktır.

16- Her kazada ve lüzum görülen nevahide işbu komisyonu teşkil etmek hususunda en büyük mülkiye memuru mecburdur.

17- Şerait-i muharrere dairesinde ahval-i mahalliye icab ettirdiği hususatin mevadd-ı nizamiyeye idhal edilebilmesi için komisyon aza-yı mevcudesinin ekseriyet-i sülüsânı tarafından karar verilerek mahalli en büyük mülkiye memuruna arz olunur ve meclis-i idare ve belediye heyetleri ve komisyon azaları toplanarak be-tekrar icra-yı müzakere olunarak yine sülüsân-ı ekseriyetle karar verilir. Şayet sülüsân-ı ekseriyet hasıl olamazsa komisyon tarafından verilen sülüsân-ı ekseriyet kararıyla ikinci surette verilen ekseriyet kararları nevahide ise kazaya bildirilerek kaza komisyon ve meclis-i idare ve belediye heyetleriyel müçtemian mesele-i mebhüs-ı anhayı bilmüzakere merkez-i kazada tahaddüs etmiş ise keza olbabda verilen kararları da makam-ı mutasarrıfiye bildirerek merkez livada dahi aynı suretle müzakere olunarak ekseriyetle hangi tarafın kararı kabul edilirse nizamnameye dercedilmek üzere komisyonlar teşekkül etmiş diğer nevahi ve kazaya tamim edilerek aynı suretle bilmüzakere kararları bildirilmek üzere beyan-ı keyfiyet edilir. Diğer taraflardan da gelen kararlar neticesinde ekseriyet hangi kararı kabul etmiş ise liva dahilindeki komisyonların nizamnamelerine idhal ve bu babda veirlen her karar hakkında aynı muamele ifa edilir ve eğer nizamname Şurâ-yı Devletçe bilkabul irade-i seniyyeye iktiran etmiş ise keyfiyet bera,yı malumat Dahiliye Nezaretine de arz olunmakla beraber mezkur kararlar hiçbir merasim-i resmiyeye tabi olmaksızın meri-ül icra olur.

18- İşbu nizamname bera-yı malumat Dahiliye Nezareti'ne de arz olunmakla beraber icra-yı ahkamına mübaşeret olunacaktır.

Makalenin Geliş Tarihi: 20.12.2018
Kabul Tarihi: 25.12.2018
Makalenin Türü: Araştırma-İnceleme

AVRUPA'DA İŞ SAĞLIĞI VE GÜVENLİĞİ'NİN ORTAYA ÇIKMASI VE TÜRKİYE'DEKİ UYGULAMALARI

THE EMERGENCY OF OCCUPATIONAL HEALTH AND SAFETY IN EUROPA AND ITS IMPLEMENTATIONS IN TURKEY

Dr. Mehmed Gökhan POLATOĞLU*
Selçuk SİNCAR**

ÖZ

Sanayi Devrimi ile el işçiliğinin yerini makinenin alması iş kazalarının ve hastalıklarının artmasına ve çalışma ortamının güvenliğinin sorgulanmasına neden oldu. Bu durum karşısında işçi-işveren arasında yaşanan sorunları çözmek ve iş sağlığı ve güvenliğini sağlamak için çeşitli kanunlar yayımlandı. Sanayileşme hareketlerinin geç yansıdığı Osmanlı Devleti'nde ise iş sağlığı ve güvenliği hususunda ilk yasal düzenleme 1865'te Dilaver Paşa Nizamnamesi ile gerçekleştirildi. Cumhuriyet Dönemi ile birlikte artan sanayileşme faaliyetleri beraberinde işçi sayısının artmasına neden oldu. Bunun üzerine iş sağlığı ve güvenliği hakkında birçok yasal düzenlemeler yapıldı. Bu çalışma ile Avrupa'da ve Türkiye'de iş sağlığı ve güvenliği uygulamalarının tarihsel süreci ele alınarak değerlendirilmeye çalışıldı.

Anahtar kelimeler: Avrupa, Osmanlı, Türkiye, işçi, iş sağlığı ve güvenliği.

ABSTRACT

The use of machine instead of manuel labor with industrial revolution caused the work accidents to increase and the security of the work enviroment to be questioned. In this situation, various laws were published in order to solve the problems between the employer and the employee and to establish occupational health and safety. In the Ottoman State where the industrialization movements are reflected late the first legal

* Dr., gokhanpolatoglu@hotmail.com

** Atatürk Üniversitesi, Erzurum Meslek Yüksek Okulu Öğretim Görevlisi: ssincar@atauni.edu.tr

arrangement on occupational health and safety was carried out with Dilaver Pasha in 1865. Increasing industrialization activities along with the Republic Period led to an increase in the number of workers. For that reason many legal regulations were established. With this study considering the historical process of work health and safety practices in Europa and Turkey, this subject has been tried to be assessed.

Keywords: Europa, Ottoman, Turkey, employee, occupational health and safety.

GİRİŞ

İş sağlığı ve güvenliği işçilerin iş kazalarına ve meslek hastalıklarına maruz kalmalarını önlemek için alınması gereken önlemlerin genel bir bütünüdür¹. İş sağlığı ve güvenliği çalışmalarının amacı; çalışanları rahat ve güvenli bir ortam içinde iş kazaları ve meslek hastalıklarına² karşı ruhen ve bedenen korumak, üretim ve işletme güvenliğini sağlayarak işgücü ve iş verimini arttırmaktır³.

Avrupa’da iş ortamında yaşanan sağlık ve güvenlik sorunlarına ilk olarak XVI. yüzyılda Georgius Agricola⁴ tarafından dikkat çekildi⁵. Daha sonra XVII. yy’da işyeri hekimliği yapan ve iş sağlığının kurucusu olarak kabul edilen Bernardino Ramazzini⁶ “Çalışanların Hastalıkları” kitabını yayımladı⁷.

İlk kez İngiltere’de başlayan sanayileşme hareketi ve bunun sonucunda XVIII. yy’da yaşanan Sanayi Devrimi⁸ ile artan işçinin iş ortamındaki koşullarını düzenlemek için çalışmalar yapıldı. Bu amaçla İngiltere’de ilk kez 1819-1891 döneminde çıkarılan

¹ Sadun Kurt, “İşçi Sağlığı ve İş Güvenliğinin Türk Mevzuatındaki Yeri”, **Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi**, S.24, (1972), s.137.; M. Sinan Başar-Selçuk Sincar, **İş Sağlığı ve Güvenliği Bilgi Sistemi**, Ankara, 2014, s.15.

² Meslek Hastalığı, 506 Sayılı “Sosyal Sigortalar Kanunu”nun 11. Maddesi’nin B Bendine göre: “Sigortalının çalıştırıldığı işin niteliğine göre tekrarlanan bir sebeple veya işin yürütüm şartları yüzünden uğradığı geçici veya sürekli hastalık, sakatlık veya ruhi arıza halleri” olarak tanımlanmaktadır. **T.C. Resmî Gazete**, S.11766, (29 Temmuz 1964), s.2.

³ M. Rıfki Aktekin, “İşçi Sağlığının Önemi ve Temel Özellikleri”, **İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Sempozyumu 4-10 Mayıs 1991**, Ankara, 1992, s.78.

⁴ Georgius Agricola, 24 Mart 1494’te Saksonya’daki Glauchau’da doğdu. Saksonya’da 1533’te şehir doktoru olarak görev yaptı. 21 Kasım 1555’te burada öldü. (Herbert Clark Hoover-Lou Henry Hoover, **Georgius Agricola De Re Metallica**, New York, 1950, s. III-XI.)

⁵ Rana Güven, “İşyeri Hekimliği”, **İş Sağlığı ve Güvenliği Dergisi**, S.1, (Mayıs-Haziran 2001), s.24.

⁶ Bernardino Ramazzini 4 Ekim 1633’te İtalya’nın Modena kenti yakınlarındaki Carpi’de doğdu. Felsefe ve tıp alanında eğitim aldı. İşçi sağlığı üzerine yaptığı çalışmalar sonucu 1700 yılında “*De Morbis Artificum Diatriba*” adlı eserini yayımladı. 5 Kasım 1714’te öldü. (G. Franco, “*Ramazzini and Workers’ Health*”, **The Lancet**, Vol. 354, September 4, 1999, p. 858.)

⁷ R. Güven, “İşyeri Hekimliği”, s.24.

⁸ Sanayi Devrimi, James Watt’ın 1765’te buhar gücünü sanayide kullanması ile başlamış ve ilk dönem “*Buhar Çağı*” ile anılmıştır. Bu dönem 1750’den 1890’a kadar devam etmiştir. (Server Tanilli, **Uygurlık Tarihi**, İstanbul, 2000, s.119.)

kanunlarda “işçi sağlığı” ve “iş güvenliği” kavramına yer verildi. Ardından 1839’da Almanya’da, 1840’da İsveç’te, 1841’de Fransa’da ve 1877’de ABD’de yayımlanan kanunlarda işçi sağlığı ve iş güvenliği konusu ele alındı¹⁰. Dünyanın ilk milli zorunlu sağlık sigortası ise Şansölye Otto von Bismarck tarafından Haziran 1883’te Almanya’da tüm sanayi işçileri için uygulanmaya konuldu. Bunun dışında 1884’te sanayide kaza sigortası ve 1889’da yaşlı ve sakatlar için emeklilik sigortası yürürlüğe girdi¹¹.

Çalışma güvenliğinin esaslarını belirleyen ilk uluslararası kongre 1890’da yapıldı. 1913’te ABD’de Ulusal Güvenlik Konseyi (NSC) teşkil edildi¹². İngiltere’de Kraliyet Dairesi’nin bir bölümü olarak iş kazalarının önlenmesi amacıyla 1945’te Mesleki Sağlık ve Güvenlik Enstitüsü denilen “*Institution of Occupational Safety and Health*” kuruldu¹³. İlk kez İtalya’da Kazalardan Korunma Kongresi 1955’te toplandı. Almanya’da 1972’de İş Güvenliği ve Kaza Araştırma Merkezi faaliyete geçti¹⁴. Finlandiya’da işteki verimliliği arttırmak ve güvenli bir iş ortamı oluşturmak için İş Sağlığı Bakım Kanunu 1979’da yürürlüğe girdi¹⁵.

Türkiye’de ise iş sağlığı ve güvenliği ile eş değerde kabul edilecek uygulamalar eski dönemlere kadar uzanmaktadır. Çalışanların iş hayatı boyunca yaşayacağı olaylara karşı güvenliği sağlamak için zorunlu esnaf birlikleri olan lonca teşkilatı ile dayanışma sandıkları kuruldu. Osmanlı Devleti Dönemi’nde dayanışma sandıklarına “*Orta Sandığı*” veya “*Teavün Sandığı*” denilmekteydi. Bununla; hastalanan, ileri yaş nedeniyle iş bırakan ve muhtaç duruma düşen ustalar ile tedavisi mümkün olmayan bir hastalık ve sakatlık nedeniyle iş göremez halde olan usta, kalfa ve çıraklar gibi bütün meslek mensuplarının geçimlerini sağlamak, muhtaç esnaf ve ailelerine yardım etmek, fakir üyelerin ve aile fertlerinden birinin ölümü durumunda cenaze işlemlerini yapmak, esnafa ödünç para vermek gibi destekler verilmekteydi Tüm bunlar dikkate alındığında yardım sandıkları, sosyal sigortaların öncüsü olarak kabul edilebilir¹⁶.

Türkiye’de iş sağlığı ve güvenliğine dair ilk düzenlemeler diğer ülkelerde olduğu gibi XIX. yy’ın ikinci yarısından itibaren madencilik üzerinden yapılmaya

⁹ İş güvenliği, İşverenlerin işçilerin işleri nedeniyle karşılaşacakları tehlikelere karşı alacakları önlemlerin tümüne denir. (Orhan Hançerlioğlu, **Ekonomi Sözlüğü**, İstanbul, 1972, s.123.)

¹⁰ S. Kurt, “*İşçi Sağlığı ve İş Güvenliğinin Türk Mevzuatındaki Yeri*”, s.138.

¹¹ Ivan T. Berend, **20. Yüzyıl Avrupa İktisat Tarihi**, İstanbul, 2013, s.300.

¹² Ercüment N. Dizdar, **İş Güvenliği**, Trabzon, 2008, s.94.

¹³ **İş Sağlığı ve Güvenliği Dergisi**, S.2, (Temmuz-Ağustos 2001), s.21.

¹⁴ E. N. Dizdar, **İş Güvenliği**, s.94.

¹⁵ Makbule Tokur, “*İş Sağlığı Hemşireliği*”, **İş Sağlığı ve Güvenliği Dergisi**, S.5, (Ocak-Şubat 2002), s.12.

¹⁶ Sait Dilik, **Türkiye’de Sosyal Sigortalar İktisadî Açından Bir Tahlil Denemesi**, Ankara, 1971, s.6-8.

başlanmıştır. Bu çalışmalardan ilki, kömür ocaklarındaki çalışma koşullarının ağırlığı ve çoğu işçinin akciğer hastalığına yakalanması sonucu üretimde yaşanan düşüş üzerine Maden-i Hümayun Nazırı Dilaver Paşa¹⁷ tarafından 1865'te yüz maddelik bir nizamnamenin hazırlanması ile başlamıştır. Bu aynı zamanda iş sağlığı üzerine hazırlanan ilk yasal belge idi¹⁸.

1869'da ise Maadin Nizamnamesi yayımlandı. Bu, iş sağlığı ve güvenliği konusuna yaklaşımı bakımından Dilaver Paşa Nizamnamesi'ne göre daha kapsamlı ve gelişmiş bir yapıya sahipti. Nizamname ile işveren; işçinin çalıştığı ortamdaki güvenliğini sağlayacak, kaza ile sonuçlanan olaylarda tazminat ödeyecek ve maden sahasında sağlık teşkilatı kuracaktı¹⁹.

Cumhuriyet Dönemi ile birlikte Türkiye'de kalkınmaya yönelik yoğun bir faaliyet sürecinin yaşandığı görülmektedir. Bu amaçla yurt içinde olduğu kadar yurt dışındaki teşkilatlarla da irtibata geçildi. Bunlar arasında Uluslararası Çalışma Örgütü de (ILO) yer almaktaydı. Türkiye tarafından onaylanan ILO sözleşmeleri arasında; 21 Nisan 1938'de yer altı işlerinde kadınların çalıştırılması, 27 Aralık 1946'da meslek hastalıklarının tazmini ve sanayi işletmelerinde hafta tatili, 14 Temmuz 1950'de iş ve işçi bulma servislerinin kurulması, 5 Mart 1951'de sanayi ve ticarete iş denetimi, 29 Eylül 1959'da deniz iş kollarında çalıştırılacak çocukların asgari yaş sınırı, 29 Mart 1961'de zorla çalıştırmanın kaldırılması, 13 Kasım 1967'de makinelerin koruyucu teçhizatla donatılması, 15 Ocak 1968'de işçilerin iyonizan radyasyonundan korunması, 25 Haziran 1974'te Türk vatandaşlarına ve yabancılara sosyal güvenlik konusunda eşit muamelede bulunulması, 2 Kasım 1984'te gençlerin sağlık muayenesi, 12 Temmuz 1993'te sanayi işlerinde çalıştırılacak çocukların asgari yaş sınırı, 26 Haziran 2000'de sakatlanan işçilerin rehabilitasyonu ve istihdamı, 25 Ocak 2001'de çok kötü şartlarda çocuk işçiliğinin önlenmesi yer almaktaydı²⁰.

Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 20 Haziran 2012'de kabul edilen 6331 Sayılı "*İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu*" ile işyerlerinde iş sağlığı ve güvenliğinin

¹⁷ Dilaver Paşa Tunus'ta doğdu. 1855'te Tunus'tan İstanbul'a geldi ve Tersane-i Amire'de görev yaptı. 1861'de Bahriye Livası (Deniz Tuğamiral) oldu. 1865'te Maden-i Hümayun Nazırlığı'na atandı. Bu görevi esnasında Egerli kömür ocaklarında Bahriye İdaresi'ni kurmakla görevlendirildi. 1876'da ferik (Tümamiral) rütbesiyle İstanbul Liman Reisliği'ne atandı. 1897'de emekli oldu. 1899'da İstanbul'da öldü. (Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, I, İstanbul, 2008, s.377, 378.)

¹⁸ *İş Sağlığı ve Güvenliğinin Değişen ve Gelişen Yüzü İSGGM'nin Son 15 Yılı 2000-2015*, Ankara, 2016, s.3.

¹⁹ *İş Sağlığı ve Güvenliğinin Değişen ve Gelişen Yüzü ...*, s.8.

²⁰ *İş Sağlığı ve Güvenliği Dergisi*, S.6, (Mart-Nisan 2002), s.21, 22.

sağlanması ve mevcut koşulların iyileştirilmesi için işveren ile işçinin hak, yetki ve sorumlulukları düzenlenmiştir²¹.

1- İş Sağlığı ve Güvenliği Politikalarının Avrupa Tarihindeki Yeri

İş sağlığı ve güvenliği konusu ilk olarak Roma ve Yunan medeniyetleri döneminde ele alınmaya başladı. Bilimsel bakımdan ele alınması ise “*işçi sağlığı ve iş güvenliğinin babası*” tabiri ile anılan İtalyan Klinikçi Bernardino Ramazzini tarafından gerçekleştirildi²². Bunun dışında ABD’de Alice Hamilton, SSCB’de Erisman ve Semasho işçi sağlığı ve güvenliğinin ülkelerindeki öncüleriydi²³.

Ortaçağ Avrupası’nda işçilerin çalışma şartları ve yaşam koşulları huzursuzluklara ve isyanlara neden olabilmekteydi. Yaz döneminde on iki ve kışın sekiz saat çalışılmaktaydı. İngiltere’de dokuma işçileri ayaklanarak 1245’te ilk grevin yaşanmasına neden oldular. Bunun etkisinin bir sonucu olarak İngiltere’de 1349’da ilk çalışma yasası çıkarıldı²⁴.

Her biri hekim olan Percival Pott, Thomas Percival, Charles Turner Thackrah, Jon Thomas Arlidge 1802’de yayımlanan Çırakların Bedeni ve Manevi Sağlıkları Hakkında Kanun’un oluşumunda etkin bir rol oynadılar²⁵. İngiltere’de 1833’te yayımlanan Fabrika Yasası ile gençlerin ve çocukların günde ortalama on iki saat çalışması öngörülmekteydi²⁶. Kadın ve çocukların madenlerde çalıştırılması 1842’de yasaklandı. Fabrikalarda işyeri hekiminin bulundurulması 1844’te zorunlu tutuldu²⁷.

İş sağlığı ve güvenliği hususunda İngiltere’de yaşanan gelişmeler dünyanın gelişmiş ülkelerinin bir kısmını da etkiledi. Bunun sonucunda; İsviçre 1840’ta, Fransa 1841’de, Almanya 1849’da ve ABD’de 1877’de iş sağlığı ve güvenliği üzerine kanunlar hazırlandı²⁸.

Avrupa’da genel olarak Sanayi Devrimi’nin etkisiyle bağımlı bir işçi kütlesi ortaya çıktı. Bunların siyasal bir baskı oluşturmasını engellemek için sosyal sigortalar

²¹<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/06/20120630.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/06/20120630.htm> (Erişim Tarihi: 24 Ekim 2018)

²² Zeynel Arıkoğlu, “*İş Sağlığı ve İş Güvenliği Tanımı ve Amacı*”, **İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Sempozyumu 4-10 Mayıs 1991**, s.57.

²³ Gürhan Fişek, “*Çok-Bilimli Eksende İşçi Sağlığı İş Güvenliği*”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, L/3, (1995), s.167.

²⁴ Jean Gimpel, **Ortaçağda Endüstri Devrimi**, Ankara, 2004, s.97, 109.

²⁵ G. Fişek, “*Çok-Bilimli Eksende İşçi Sağlığı İş Güvenliği*”, s.167.

²⁶ Karl Marx, **Kapital: Kapitalist Üretim Eleştirel Bir Tahlili**, (Çev: Alaattin Bilgi), Ankara, 2000, s.271, 277.

²⁷ Halûk Hâdi Sümer, **İş Sağlığı ve Güvenliği Hukuku**, Ankara, 2017, s.13.

²⁸ H. H. Sümer, **İş Sağlığı ve Güvenliği Hukuku**, s.13, 14.

konusu üzerine çalışmaların yapılması gerektiği düşünöldü. Bu amaçla zorunlu sosyal sigortalar üzerine ilk kanun 1883'te Almanya'da İşçi ve Hizmetlilerin Hastalık Sigortası Kanunu ile hayata geçti²⁹. Almanya'daki yasal süreç Avrupa'nın diğer bazı ölkelerini de etkiledi. İsveç'te Alman modelini incelemek için Ekim 1884'te bir kurul oluşturuldu. Danimarka'da Temmuz 1885'te bir kurul toplandı. İsveç'te 1891-1913 döneminde kaza, hastalık ve yaşlılık sigortası uygulamasına geçildi³⁰.

İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Kurulu ilk kez 1892'de İngiltere'de gönüllü bir jüri tarafından "South Metropolitan Gas Company" adlı işyerinde kuruldu. İşçi sağlığı ve iş güvenliği kurulu dünyanın belli başlı ölkelerinden İsveç'te 1912'de, Çekoslovakya'da 1921'de, Meksika'da 1931'de, Almanya'da 1934'te, Hollanda'da 1937'de, Belçika'da 1946'da ve Fransa'da 1947'de zorunlu olarak çalışma mevzuatına dâhil edildi³¹.

Meslek hastalıklarının bazılarının bildirilmesi 1895'te mecburi tutuldu. 1900 yılına gelindiğinde; işe giriş, belirli dönemlerde sağlık muayenesi, tehlikeli işlerde özel muayene, meslek hastalıklarının bildirilmesi, çalışamaz halde ve sakat kalanlar için özel rapor düzenlenmesi öngöröldü³².

Çalışma hayatıyla ilgili düzenlemeler ilk olarak 1919'da Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) Washington'da düzenlediği ilk uluslararası konferansı sonrası yayımlanan altı sözleşmede yer aldı. Sözleşmelerde; sanayide asgari çalışma yaşı, kadın ve genç işçilerin gece çalıştırılması, kadınların doğumdan önce ve sonra işteki durumu hakkında hükümler bulunmaktaydı³³.

Dünyada iş sağlığı ve güvenliğinin gelişiminde Uluslararası Çalışma Örgütü'nün yanı sıra 1946'da "Dünya Sağlık Örgütü" adlı "World Health Organization" (WHO) ve "Avrupa Komisyonu İş Sağlığı ve Güvenliği Ajansı" denilen "European Agency for Safety and Health at Work" (EU-OSHA) önemli bir yer aldı³⁴.

1948'de yayımlanan Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Beyannamesi ile: "Yaşamak, özgürlük ve kişi güvenliği herkesin hakkıdır. Herkesin toplumun bir üyesi olarak sosyal güvenliğe hakkı vardır. Herkesin çalışma, işini serbestçe seçme, adaletli ve elverişli koşullarda çalışma ve işsizliğe karşı korunma hakkı vardır. Herkesin dinlenmeye, eğlenmeye özellikle çalışma süresinin makul ölçülerde sınırlandırılmasına

²⁹ B.C.A., 030.10.0.0.160.167.12.

³⁰ I. T. Berend, **20. Yüzyıl Avrupa İktisat Tarihi**, s.300.

³¹ Mustafa Çetinkaya, "İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Kurulları", **İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Sempozyumu 4-10 Mayıs 1991**, Ankara, 1992, s.98.

³² H. H. Sümer, **İş Sağlığı ve Güvenliği Hukuku**, s.13.

³³ Erdoğan Karakoyunlu, "İşçi Sağlığı ve İş Güvenliğinde Yeni Yaklaşımlar", **İş Sağlığı ve Güvenliği Dergisi**, S.1, (Mayıs-Haziran 2001), s.16.

³⁴ H. H. Sümer, **İş Sağlığı ve Güvenliği Hukuku**, s.14-22.

ve belirli dönemlerde ücretli izne çıkmaya hakkı vardır. Herkesin kendisinin ve ailesinin sağlık ve refahı için beslenme, giyim, konut ve tıbbi bakım hakkı bulunmaktadır” gibi iş sağlığı ve güvenliğine temas eden hükümler kabul edilmiştir³⁵.

Uluslararası Çalışma Örgütü ve Dünya Sağlık Örgütü komitesi tarafından 1950’de belirlenen iş ve işçi sağlığı uygulamalarının amaçları ise genel olarak şu prensipler üzerine inşa edilmiştir: “Çalışanların beden ve ruh sağlığı ile sosyal hayatlarını en üst seviyede tutmak, çalışma ortamındaki aşırı sıcak, soğuk, gürültü, havasızlık, yetersiz aydınlatma, zehirli gaz, buhar, sıvı, toz, duman, mikroorganizma gibi olumsuz durumlara karşı önlem alarak çalışanları korumak, iş ve işçi uyumu için işçi adayının fizyolojik ve psikolojik yeteneklerine uygun bir çalışma ortamı oluşturmak”³⁶.

ABD’de 1970 yılında “Occupational Safety and Health Act” (OSHA) isminde ilk bağımsız İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu kabul edildi. Almanya Dortmund’ta 1972’de İş Sağlığı ve Güvenliği ve Kaza Araştırma Merkezi kuruldu. İngiltere’de ise “Health and Safety at Work Act” adlı iş sağlığı ve güvenliği kanunu 1974’te onaylandı³⁷.

Avrupa’da 1990-1999 döneminde yaşanan iş kazalarının yüzdelik (%) oranları şöyleydi³⁸:

Yıl	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
İngiltere	1.6	1.4	1.3	1.2	1	1.1	0.9	0.9	0.8	-
Danimarka	3	2	2	2	3	3	3	3	3	2
Finlandiya	3.5	4.1	3.5	3.2	3.2	2.6	2.7	3.1	-	-
Almanya	5.07	4.03	4.68	5.03	4.63	4.24	3.96	3.68	3.42	-
İsviçre	5.3	4.5	3.9	3.3	3.7	3.1	3.2	3.4	3.2	-
Yunanistan	4.6	4.8	5.2	5.3	4.4	4.8	4.4	4	4.1	-
Fransa	8.4	7.4	7.1	6	5.6	4.9	5.3	4.8	4.5	-
İtalya	-	11	10	9	8	7	7	7	8	-
İspanya	14.2	13.4	12.1	11	10.6	10.1	9.8	10.1	9.8	9.5
Rusya	12.9	12.8	13.1	13.9	13.3	13.8	15.5	14.8	14.2	14.4
Türkiye	43.5	45.3	46.8	38.1	28.3	20.8	32.2	29	22.5	18.7

Avrupa Birliği çerçevesinde 2000’li yıllar ile birlikte iş sağlığı ve güvenliği üzerine yeni uygulamalara geçilecektir. Bu bağlamda 2007-2012 strateji planında iş

³⁵ https://www.unicef.org/turkey/udhr/_gi17.html (Erişim Tarihi: 23 Ekim 2018)

³⁶ M. R. Aktekin, “İşçi Sağlığının Önemi ve Temel Özellikleri”, s.79.

³⁷ H. H. Sümer, **İş Sağlığı ve Güvenliği Hukuku**, s.14.

³⁸ Ünsal Erdem, “İş Kazası İstatistikleri”, **İş Sağlığı ve Güvenliği Dergisi**, S.3, (Eylül-Ekim 2001), s.6.

kazalarının %25 azaltılması esas alınacaktır. Bunun için mevcut mevzuatların geliştirilmesi, iş sağlığı ve güvenliği için davranış değişikliğinin oluşturulması ve önleyici kültürün geliştirilmesi, bunun için bilgi ve eğitim kalitesinin yükseltilmesi, her bir üye devletin kendi özel uygulamaları kapsamında ulusal stratejilerinin hazırlanmasının teşvik edilmesi amaçlanmıştır³⁹.

2- Türkiye’de İş Sağlığı ve Güvenliği Üzerine Yapılan Çalışmalar

a- Osmanlı Dönemi Uygulamaları

Osmanlı Devleti, Avrupa’da ortaya çıkıp gelişen sanayileşme faaliyetlerini başlangıçta takip edememişti. Genel olarak üretimde küçük el sanatlarının ve tezgâhların ağırlıklı olduğu ülkede XIX. yy’ın başından itibaren modern sanayi işletmelerinin kurulabilmesi için çalışmalara başlandığı görülmektedir. Ancak işletme sayısının ve sanayi bilincinin yeterli seviyede olmaması geniş bir bağımlı işçi kitlesinin oluşmasını engelledi. Bu nedenle işçi-işveren ilişkilerinin düzenlenmesi, işçi haklarının korunması ve işçilerin sosyal güvenlik şartlarının düzenlenmesi gibi konular ele alınmamıştı⁴⁰.

İş sağlığı ve güvenliği uygulamaları üzerine ilk resmi düzenleme madencilik alanında oldu. Bu amaçla 1865’te Ereğli kömür havzası ile sınırlı “*Dilâver Paşa Nizamnamesi*” hazırlandı⁴¹ ve 1869’da Maadin Nizamnamesi yayımlandı. *Dilâver Paşa Nizamnamesi Dilâver Paşa Nizamnamesi*’ne göre; günlük çalışma süresi on saat olacaktır. Madende işçiler için modern yatacak yerler hazırlanacaktı. Hastalanan işçiler madende bulunacak doktor tarafından tedavi edilecekti. Madende çalışmaları durdurmak ve işçileri toplu olarak işten çıkarmak, maden idaresinin iznine bağlı olacaktır. Nöbet sistemi üzerine ücretli çalışma esası kabul edilecekti. İşçi alacakları diğer alacaklara göre öncelikli olacaktır⁴².

Nizamname o dönemin koşullarına göre bazı olumlu yenilikler getirmekle birlikte sosyal politika bakımından yeterli değildi. Aynı zamanda iş kazaları ve meslek

³⁹ Avrupa Birliği’nde İş Sağlığı ve Güvenliği, (Ed: Fazıl Aydın, Haz: Sakine Ovacılı, Tolga Pekiner), Ankara, 2014, s.24.

⁴⁰ S. Dilik, Türkiye’de Sosyal Sigortalar..., s.11.

⁴¹ Nizamname ile ayrıca maden ocaklarının yönetimi, kömür alma ve teslim yöntemi, maden sorunlarının ele alınması, memurların görev ve yetkileri, maden işçilerinin hakları ele alındı. (Nihat Falay, Recep Emre Erişok, “Zonguldak Kömür Havzası’nın Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Yönetimi, Yabancı Sermayesi ve Devletleştirilmesi”, İnsan, Kimlik, Mekân Bağlamında Zonguldak Sempozyumu Bildirileri 16-18 Ekim 2014, Zonguldak, 2016, s.234.)

⁴² S. Dilik, Türkiye’de Sosyal Sigortalar..., s.11, 12.

hastalıklarına karşı işçileri koruyucu önlemler, kaza ve hastalık durumunda tazminat ödemesi gibi zorunlu hükümler yoktu⁴³.

Maadin Nizamnamesi ise işçi hakları ve işçi güvenliği bakımından Dilâver Paşa Nizamnamesi'ne göre; önemli sayılabilecek yenilikler getirmiştir. Buna göre madenlerde işçiler zorla çalıştırılmayacak, işverenler iş kazalarına karşı koruyucu önlemler alacak, madenlerde bir doktor ve gerekli ilaçlar bulundurulacak, maden işletmecileri kazazedelere ve ölüm durumunda ailelerine tutarı yargı organlarınca belirlenecek bir tazminat ödeyecek, ihmal sonucu yaşanan kazalarda işverenler para cezasına çarptırılacaktı⁴⁴.

Çalışma şartlarına ve işçi-işveren ilişkilerine dair hükümler İslam Hukuk'u çerçevesinde 1876'da Mecelle'de yer almıştır. Burada işçinin işverenin emaneti olduğu, işçinin zarar görmesi durumunda işverenin tazminat ödemesi gerektiği gibi hükümler bulunmaktaydı⁴⁵.

24 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası dokuma, yükleme ve demiryolu gibi alanlarda çalışan işçiler, iş koşullarının düzenlenmesi ve ücret artışı için grevler yapmaya başladı⁴⁶. Bunun üzerine Hükümet tarafından 1908'de "*Ta'til-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-u Muvakkat*" yayımlandı. Bu geçici kanun, üzerinde yapılan bir kısım değişiklikler sonrası 1909'da "*Ta'til-i Eşgal Kanunu*" adıyla yeniden çıkarıldı⁴⁷.

Ta'til-i Eşgal Kanunu ile kamuya yönelik hizmetleri yerine getiren kurumlarda sendikalaşma yasaklandı. İhlali durumunda bir hafta ile altı aya kadar hapis veya 1 liradan 25 liraya kadar para cezası uygulanmaktaydı. Bunun dışında kamuya yönelik hizmetlerde greve gidilebilmesi için öncelikle bir uzlaşma yapılması gerektiği belirtilmekteydi. Bu kurala uymadan greve gitmenin cezası ise bir gün ile bir hafta hapis ile 25-100 kuruş para cezası idi⁴⁸.

b- Cumhuriyet Dönemi Uygulamaları

Millî Mücadele yıllarında az sayıdaki küçük işletmelerinde olumsuz şartlar altında yoğun bir işçi kitlesi çalışmaktaydı. İşçilerin çalışma ortamlarını iyileştirmek

⁴³ S. Dilik, *Türkiye'de Sosyal Sigortalar...*, s.12.

⁴⁴ S. Dilik, *Türkiye'de Sosyal Sigortalar...*, s.13.

⁴⁵ H. H. Sümer, *İş Sağlığı ve Güvenliği Hukuku*, s.15, 16.

⁴⁶ Donald Quataert-Erik Jan Zürcher, *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, (Çev: Cahide Ekiz), İstanbul, 1998, s.118.

⁴⁷ A. Gündüz Ökçün, *Ta'til-i Eşgal Kanunu, 1909 Belgeler-Yorumlar*, Ankara, 1982, s.11.

⁴⁸ A. G. Ökçün, *Ta'til-i Eşgal Kanunu, 1909 Belgeler-Yorumlar*, s.10-15.

için ilk olarak 28 Nisan 1921 tarih ve 114 Sayılı “*Zonguldak ve Ereğli Havza-i Fahmiyesinde Mevcut Kömür Tozlarının Amele Menafîi Umumiyesine Olarak Fűrühtuna Dair Kanun*” yayımlandı. Bu Kanun ile Zonguldak ve Ereğli kömür bölgesinde üretim sırasında ortaya çıkan ve ortama bırakılan kömür tozlarının açık arttırma yoluyla satılarak tutarının işçiler yararına kullanılması uygun görüldü⁴⁹.

İktisat Vekili Mahmut Celâl (Bayar) Bey, TBMM’deki müzakerelerde kanunun ele alınmasında bazı önemli nedenlerin olduğunu söyledi. Buna göre; kömür ithal edilen ülkelerdeki madenleri idare ederek yüksek verim sağlayan ve işçilere önem veren yöntemler Türkiye’de de uygulanmak zorundaydı. Yurtdışındaki bazı ülkelerde madenlerde çalışmak için eğitim veren okullar bulunmaktaydı. İşçiler madenlerin yakınında aileleri ile beraber kaldıkları, banyosu olan evlerde kalabilmekteydi. Çalışanlara bakmak ve hastalıkları ile ilgilenmek için hastaneler açılmıştı. Yevmiye ile geçinebilmeleri ve bazı tüketim maddelerini yetiştirebilmeleri için bir iktisat teşkilâtı ve kooperatif şirketleri vardı. Aynı zamanda kaza geçiren işçiye yardım şirketleri destekte bulunmaktaydı. Celal Bey, buna karşın Türkiye’de işçilerin giyim-kuşamlarının kötü olduğunu, bir kısmının on beş gün çalışıp, on beş gün memleketlerine gittiklerini söyledi. İşçilerin bir kısmının yatacak, yiyecek, giyecek ve yakacak sıkıntısı çektiklerini belirtti. Yevmiyenin 80 kuruş olduğunu ancak ekmek bedeli için 40 kuruş kesildiğine dikkat çekti. Üretim sonrası biriken kömür tozlarından elde edilecek gelirin işçiye verilmesi durumunda kendi hayatını düzene sokabileceğini vurguladı ve madenlerin geleceği için madenlerde muntazam bir işçi hayatını oluşturarak belirli bir düzen oluşturmak istediklerini söyledi⁵⁰.

İşçilerin hayat şartlarını iyileştirmek ve işveren ile ilişkilerini düzenlemek için 10 Eylül 1921 tarih ve 151 Sayılı “*Ereğli Havzai Fahmiyesi Maden Amelesinin Hukukuna Müteallik Kanun*” çıkarıldı. Böylece maden ocakları yakınında işçinin ikametgâhı ve sıhhati için konut ve hamam yapılacaktı. Maden işçileri zorla işe alınmayacak ve angaryaya müsaade edilmeyecekti. Maden ocaklarında 18 yaşından küçükler çalıştırılmayacaktı. Yevmiye mesaisi sekiz saat olacaktı. Bunun üzerinde zorla çalıştırılmayacaktı. Ancak iki tarafın rızası ile sekiz saatin üzeri mesai verilirse yevmiye iki kat mukabilinde ödenecekti. Madenciler hasta veya kazazede işçileri ücretsiz tedavi ettirecek, maden ocağı yakınında hastane, eczane kurduracak ve doktor bulunduracaktı. Ölen işçilerin varisleri, İktisat Vekâleti veya Amele Müfettişliği

⁴⁹ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC), 10/I, İ: 2, Ankara, 1921, s.122.

⁵⁰ TBMMZC, 10/I, İ: 2, Ankara, 1921, s.28.

aracılığıyla tazminat davası açabilecekti. İşçiler için tedbir ve yardım sandıkları kurulacaktı⁵¹.

Cumhuriyet Dönemi'nde işçi sağlığı ve iş güvenliğine ilişkin 17 Şubat-4 Mart 1923'te İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi'nde bir takım kararlar alındı. Bunlar arasında; özellikle verem gibi bulaşıcı hastalıklardan işçileri korumak için sanatoryumlar, tecrithaneler ve hastanelerin kurulması, Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun işçinin lehine yeniden düzenlenmesi, sanayi işçilerine verilen bir saat dinlenme süresi dışında sekiz saat mesai hakkının tanınması, maden ocaklarında on sekiz yaşından küçükler ile kadınların istihdam edilmemesi, genel sanat müesseselerinde ve gümrüklerde on iki yaşından küçüklerin çalıştırılmaması veya hafif işlerde en az dört saat çalıştırılması, işçilere haftada bir gün izin verilmesi yer almaktaydı⁵². Ancak bu kararlar uygulamaya konulmadı.

1924 tarihli ve 394 Sayılı “*Hafta Tatili Hakkında Kanun*” ile işçinin altı günden fazla çalıştırılması yasaklanıp haftada bir gün izin verilmesi gerektiği belirtilmekteydi⁵³. 1925'te yayımlanan “*Takriri Sükûn*” yasası ile bütün işçi eylemleri yasaklandı⁵⁴. 22 Nisan 1926'de çıkarılan 818 Sayılı “*Borçlar Kanunu*” ile işveren çalıştırdığı işçinin maruz kaldığı tehlikelere karşı önlem almak zorundaydı⁵⁵. 30 Nisan 1930'da kabul edilen 1593 Sayılı “*Umumî Hıfzıssıhha Kanunu*” ile işverenlerin işyeri hekimi bulundurma zorunluluğu olacaktı. On iki yaşından küçük çocukların fabrika, imalathane ve maden işlerinde amele ve işçi olarak çalıştırılması yasaklandı. 12-16 yaş aralığındaki çocuklar sekiz saatten fazla mesaide bulunamayacaktı. Aynı yaş grubundakiler akşam sekizden, diğer tüm işçiler gece on ikiden sonra, hamileler doğumdan üç ay önce kesinlikle çalıştırılmayacaktı. Yüz ile beş yüz arasında işçi çalıştıran işletmeler bir revir, beş yüzün üzerindeki ise yüz kişiye bir yatak düşecek şekilde birer hastane açmak zorundaydı⁵⁶.

Türkiye'de henüz kapsamlı bir sanayileşme faaliyetinin olmadığı 1930'lardan önce işçilerin çoğu tarım mevsiminde köylere gitmekteydi. Bu durum sosyal sigorta uygulamasını engelleyen bir unsurdur. 1930'lardan itibaren artan sanayi işletmeleri ve

⁵¹ TBMMZC, 12/I, İ: 2, Ankara, 1921, s.176, 177.

⁵² A. Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir Haberler-Belgeler-Yorumlar*, Ankara, 1971, s.430-432.

⁵³ TBMMZC, 4/II, İ: 1, Ankara, 1924, s.183.

⁵⁴ Bakiye Çiçekoğlu, “*Ülkemizde İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Mevzuatı*”, *İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Sempozyumu 4-10 Mayıs 1991*, Ankara, 1992, s.103.

⁵⁵ TBMMZC, 24/II, İ: III, Ankara, 1926, s.629.

⁵⁶ TBMMZC, 18/3, İ: 3, Ankara, 1930, s.222, 223.

sabit işçi sınıfı ile birlikte sosyal sigorta bilinci oluşmaya başladı⁵⁷. Buna bağlı olarak 8 Haziran 1936'da kabul edilen 3008 Sayılı “*İş Kanunu*” yayımlandı. Bu kanun ile birlikte işverenler çalışanlarının sağlığını korumak ve güvenliğini sağlamak ve bunun için bir dâhili talimatname hazırlamak mecburiyetindeydi. İşverenler iş nedeniyle hastalanan çalışanlarını İktisat ve Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti tarafından hazırlanan nizamnameler doğrultusunda tedavi ettirecek ve yevmiyelerinin yarısını ödeyecekti. Sekiz saatten az çalışanlar yarım, sekiz saat çalışanlar bir saat dinlenebileceklerdi. Sanayiye ait işlerde on sekiz yaşında olmayan erkek çocuklar ile her yaştaki kız ve kadınların gece çalıştırılmaları yasaklandı⁵⁸. İş Kanunu ile Türkiye’de sosyal sigortanın kurulmasında bir öncü rol üstlenmiştir⁵⁹. Kanunda dikkat çeken bir başka nokta ise iş sağlığı ve güvenliğinin “*sağlık koruma*” ve “*iş emniyeti*” tabiri ile belirtilmiş olmasıdır.

Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Kâtibi Recep Peker bu kanunun hazırlanması için uzun yıllar çalıştıklarını ve kanunun yeni kurulan Cumhuriyet rejiminin en esaslı noktalarından birisini oluşturacağını söylemiştir. Aynı zamanda liberal devlet düzeni içinde işçi ile patron veya proleter ile burjuva sınıfının iki düşman cephe halinde birbirine karşı olmalarının bu kanunla önleneceğini ve Türkiye’deki iş hayatının yeni rejimin istediği bir şekilde düzenleneceğini belirtmiştir⁶⁰.

Bu süreçte uygulanan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı⁶¹ (1934-1938) ile kurulan fabrikalarda iş sağlığı ve güvenliği üzerine bir takım uygulamalar gerçekleştirildi. Bu amaçla Etibank ve Sümerbank tarafından işçilere ücretsiz yemek ve iş elbisesi verilmekteydi⁶². Salgın ve mesleki hastalıklar ile mücadelede önlemler alınmaktaydı. İş kazaları ve işçi ölümünde ise ailelere çeşitli yardımlarda bulunulmaktaydı⁶³.

İşçilerin sağlıklı ve konforlu konutlarda barınmaları için bazı fabrikaların yakınında işçi mahalleleri kuruldu. Buralarda; konforlu işçi evleri, kadın ve erkek bekâr pavyonları, kreş, ilkokul, çocuk bahçesi, spor alanları vardı. Her işçi evi kendisine ait

⁵⁷ Sait Dilik, *Türkiye’de Sosyal Sigortalar İktisadî Açından Bir Tahlil Denemesi*, Ankara, 1971, s.3.

⁵⁸ **TBMMZC**, 12/V, İ: 1, Ankara, 1936, s.843-850.

⁵⁹ **B.C.A.**, 030.10.0.0.160.167.12.

⁶⁰ **Ulus**, 9 Haziran 1936, s.1.; **Cumhuriyet**, 9 Haziran 1936, s.1, 7.; **Tan**, 10 Haziran 1936, s.6.

⁶¹ Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı İktisat Vekâleti’nin 17 Nisan 1934 tarihli gizli karar ile yürürlüğe konuldu. (Yahya Sezai Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Ankara, 1982, s.355, 356.; Mehmed Gökhan Polatoğlu, **Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin İlk Planlı Dönem Sanayileşme Faaliyetleri (1934-1938)**, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Erzurum, 2018, s.96.)

⁶² **B.C.A.**, 030.10.0.0.167.160.6.

⁶³ **Sümerbank**, Ankara, 1945, s.66.; M. G. Polatoğlu, **Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin İlk Planlı Dönem Sanayileşme Faaliyetleri (1934-1938)**, s.105.

ortalama 250 m²'lik bir bahçeye sahipti. İşçiler burada boş zamanlarını toprakla uğraşarak geçirmekte böylece bedeni ve ruhi yorgunluklarını atmakta ve aynı zamanda yetiştirdikleri ürünleri değerlendirerek bütçelerine katkı sağlamaktaydılar⁶⁴.

İş sağlığı ve güvenliği için sigorta uygulaması önemli bir yer teşkil etmekteydi. Bu amaçla kurulması planlanan işçi sigorta idaresi için Uluslararası İş Bürosu Sosyal Sigortalar Bölümü Şefi Oswald Stein'in Türkiye'ye davet edilmesi İcra Vekilleri Heyeti tarafından 27 Nisan 1939'da kabul edildi⁶⁵.

Türkiye'de 1945'e kadar bir sosyal güvenlik sistemi ise henüz kurulmamıştı. İlk olarak 27 Haziran 1945'te 4772 Sayılı "*İş Kazalarıyla Meslek Hastalıkları ve Analık Sigortaları Kanunu*"⁶⁶, 9 Temmuz 1945'te 4792 Sayılı "*İşçi Sigortaları Kurumu Kanunu*" yayımlandı⁶⁷. 1961 Anayasası'nın 48. Maddesi'nde⁶⁸ ve 1982 Anayasası'nın 60. Maddesi'nde herkesin sosyal güvenlik hakkına sahip olduğu belirtildi⁶⁹.

1945'te Çalışma Bakanlığı'nın kurulması ile iş hayatının düzenlenmesi ve sosyal güvenliğin sağlanması için daha etkin bir teşkilatlanma sağlanmıştır⁷⁰. 1946'da "*Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı*" teşkil edilmiştir. Bakanlığın teşkilat ve görevleri 1985'te çıkan bir Kanun Hükmünde Kararname ile yeniden düzenlenmiştir. Bununla birlikte işçi sağlığı ve iş güvenliğini sağlayacak önlemlerin alınması yetkisi İşçi Sağlığı Daire Başkanlığı'na verilmiştir. Başkanlık; İş Kanunu'nun işçilerin sağlığına ve güvenliğine ilişkin hükümlerini uygulamak, İş Kanunu kapsamı dışında kalan iş yerlerinde çalışanların iş kazaları ve meslek hastalıklarına karşı korunmalarını sağlayacak tedbirleri almak, işçi sağlığı ve iş güvenliği, iş kazaları ve meslek hastalıkları hakkında inceleme, araştırma, eğitim ve mevzuat ile ilgili çalışmalar yapmak gibi görevlerde bulunacaktı⁷¹.

Türkiye'de 1946-1948 döneminde yaşanan iş kazaları, meslek hastalıkları ve toplam sigortalı sayısı şöyleydi⁷²:

Yıl	İş Kazası	Meslek Hastalığı	Sigorta Vakası
1946	4.168	41	6.563
1947	11.379	166	26.313

⁶⁴ **Arkitekt**, S.145-146, (1944), s.9, 10.

⁶⁵ **B.C.A.**, 030.18.01.02.86.36.7.

⁶⁶ **TBMMZC**, 18/VII, T: 2, Ankara, 1945, s.775.

⁶⁷ **TBMMZC**, 19/VII, T: 2, Ankara, 1945, s.833.

⁶⁸ **T.C. Resmî Gazete**, S.10816, (31 Mayıs 1961), s.4704.

⁶⁹ **T.C. Resmî Gazete**, S.17844, (20 Ekim 1982), s.15.

⁷⁰ **B.C.A.**, 030.10.0.0.160.167.12.

⁷¹ Bakiye Çiçekoğlu, "*Ülkemizde İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Mevzuatı*", **İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Sempozyumu 4-10 Mayıs 1991**, Ankara, 1992, s.103.

⁷² **B.C.A.**, 030.10.0.0.160.167.12.

1948	13.609	524	34.412
------	--------	-----	--------

Tablodan da anlaşılacağı üzere iş kazası oranı 1946'ya göre 1947'de %37 ve 1948'de %63, meslek hastalığı 1946'ya göre 1947'de %102 ve 1948'de %539 artmıştır⁷³.

İş sağlığı ve güvenliği uygulamalarını daha etkin bir hale getirmek için 4 Kasım 1957'de 6900 Sayılı “*Maluliyet, İhtiyarlık ve Ölüm Sigortaları Kanunu*” kabul edildi⁷⁴. 24 Temmuz 1963'te 274 Sayılı “*Sendikalar Kanunu*” yürürlüğe girdi. Böylece; işçilerin veya işverenlerin mesleki bilgileri, genel kültürleri, millî tasarruf bilinci ve reel verimliliği arttırılacak, bunun için kurs ve konferanslar düzenlenecek, işçilerin boş zamanlarını iyi bir şekilde değerlendirmeleri için sağlık ve spor tesisleri ve kütüphaneler kurulacaktı⁷⁵.

Bakanlar Kurulu tarafından 17 Temmuz 1964'te kabul edilen 506 Sayılı “*Sosyal Sigortalar Kanunu*”⁷⁶ ile iş kazaları ve meslek hastalıkları durumunda çalışanlara sağlık yardımı yapılacaktı. Geçici iş göremezlik süresi boyunca günlük ödenek verilecekti. Sürekli iş göremezlik durumunda ise çalışanlara belirli bir gelir bağlanacaktı. Protez araç ve gereçleri temin edilerek bunların takılması, onarımı ve yenilenmesi sağlanacaktı. İş kazası⁷⁷ veya meslek hastalığı nedeniyle bedenen veya ruhen zarar gören bir kişi yurt içinde gerekli tedaviyi alamadıysa yabancı bir ülkeye gönderilebilecekti. İş göremezlik derecesinin düşürülebileceği kurum sağlık tesisleri sağlık kurulu raporu ile tespit edilmişse yanında bulunacak kimselerin yol parası, konaklama ve tedavi masrafları ödenecekti. Ölüm durumunda cenaze masrafları karşılanacak ve ölen işçinin hak sahiplerine gelir bağlanabilecekti⁷⁸.

Türkiye'de 1950-1957 döneminde tedavi gören işçi, yatılan gün ve muayene miktarına bakıldığında⁷⁹:

Yıllar	Yatarak Tedavi Gören	Yatılan Gün	Poliklinikte Muayene
--------	----------------------	-------------	----------------------

⁷³ B.C.A., 030.10.0.0.160.167.12.

⁷⁴ TBMMZC, 17/II, İ: 3, Ankara, 1957, s.178.

⁷⁵ T.C. Resmî Gazete, S.11462, (24 Temmuz 1963), s.3.

⁷⁶ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 17/1, T: 2, Ankara, 1964, s.1178.

⁷⁷ İş kazası, Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından: “*Önceden planlanmamış, çoğu zaman yaralanmalara, makine ve teçhizatın zarara uğramasına veya üretimin bir süre durmasına yol açan olay*” olarak Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) “*Belirli bir zarar veya yaralanmaya yol açan önceden planlanmamış beklenmedik bir olay*” olarak tanımlanmaktaydı. (Dilek Baybora, “*Türkiye’de İş Kazaları ve Meslek Hastalıkları ve Sosyal Güvenlik Sistemi İçindeki Yeri*”, **International Conference on Eurasian Economies 2013**, s.328.)

⁷⁸ T.C. Resmî Gazete, S.11766, (29 Temmuz 1964), s.2.

⁷⁹ B.C.A., 030.01.0.0.106.666.1.

1950	1.247	16.922	23.587
1951	12.231	117.926	312.676
1952	16.973	211.579	509.859
1953	23.205	303.786	876.573
1954	25.933	314.063	1.070.381
1955	32.839	359.678	1.195.888
1956	32.000	408.000	1.550.000
1957	35.700	464.000	1.980.000

İlk iş kanununun ardından değişen ve gelişen şartlar itibariyle yeni düzenlemelere ihtiyaç duyuldu. Bu amaçla 28 Temmuz 1967’de 931 Sayılı “*İş Kanunu*” kabul edildi ve 76. Madde ile bir “*İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Kurulu*” teşkil edildi. Kurulun açılması Çalışma Bakanlığı tarafından gerekli görülen işyerlerinde zorunlu olacaktır⁸⁰.

İş Sağlığı ve Güvenliği Genel Müdürlüğü’ne bağlı olarak 26 Mart 1969’da İş Sağlığı ve Güvenliği Merkezi kuruldu⁸¹. Bakanlar Kurulu tarafından “*İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Kurulları Hakkında Tüzük*” 5 Haziran 1969’da⁸², “*İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Tüzüğü*” 22 Aralık 1969’da⁸³ ve “*Yapı İşlerinde İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Tüzüğü*” 10 Kasım 1970’de kabul edilerek yürürlüğe konuldu⁸⁴. Yeni düzenlemeler sonucu 1475 Sayılı “*İş Kanunu*” 25 Ağustos 1971’de kabul edildi⁸⁵. Bununla işveren, işe giren her işçiye en geç on beş gün içinde çalışma ve kimlik kartı verecekti. İşçi ve ailelerinin temel ihtiyaç maddelerini alabilecekleri kantinler açılacaktı. Yüzden fazla işçinin olduğu işletmelerde iki sakat ve iki eski hükümlü istihdam edilebilecekti⁸⁶.

Çalışma Bakanlığı tarafından çıkarılan 31 Ocak 1973 tarih ve 7/5734 sayılı karar doğrultusunda çıkarılan “*İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Kurulları Hakkında Tüzük*” ile işveren, devamlı olarak elli işçi çalıştıran ve altı aydan fazla faaliyette bulunan sanayi işletmelerinde bir işçi sağlığı ve iş güvenliği kurulu açacaktı⁸⁷.

Sosyal Güvenlik Kurumu istatistiklerine göre en çok iş kazası kömür ve linyit ocaklarında yaşanmakta bunu inşaat işleri izlemekteydi. Meslek hastalıklarında ise ilk

⁸⁰ T.C. Resmî Gazete, S.12672, (12 Ağustos 1967), s.10.

⁸¹ İş Sağlığı ve Güvenliğinin Değişen ve Gelişen Yüzü ..., s.3.

⁸² B.C.A., 030.18.01.02.235.42.1.

⁸³ B.C.A., 030.18.01.02.243.82.8.

⁸⁴ B.C.A., 030.18.01.02.259.79.6.

⁸⁵ T.C. Resmî Gazete, S.13943, (1 Eylül 1971), s.2.; Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, LXVI, Ankara, 1971, s.443.

⁸⁶ T.C. Resmî Gazete, S.13943, (1 Eylül 1971), s.6, 7.

⁸⁷ T.C. Resmî Gazete, S.14453, (19 Şubat 1973), s.2.

sırada metal cevheri madenciliği, ardından kömür ve linyit madenciliği ve üçüncü olarak makine ve ekipman kurulumu yer almaktaydı⁸⁸.

Cumhurbaşkanlığının 4-1040 Sayılı tezkeresi ile 17 Kasım 1974'te “*Sosyal Güvenlik Bakanlığı*” kuruldu. Çalışma Bakanlığı ile Sosyal Güvenlik Bakanlığı 13 Aralık 1983'te kabul edilen 184 Sayılı Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın Teşkilatı ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname ile birleştirilerek “*Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı*” kuruldu⁸⁹. Bakanlık teşkilatlanması dâhilinde 4 Ekim 2000 tarihli 618 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile “*Sosyal Güvenlik Kurumu Başkanlığı*” ve “*İş Sağlığı ve Güvenliği Genel Müdürlüğü*” teşkil edildi⁹⁰.

İş Sağlığı ve Güvenliği Genel Müdürlüğü'nün görevleri arasında: İş sağlığı ve güvenliği konularında çalışmalarda bulunmak, mevzuatın uygulanmasını sağlamak, iş kazaları ve meslek hastalıklarının önlenmesi için araştırmalar yapmak, ulusal ve uluslararası kurum ve kuruluşlarla işbirliğinde bulunmak, çalışanlara iş sağlığı ve güvenliği hakkında eğitim verecek teşkilatlanmayı sağlamak yer almaktaydı⁹¹.

Türkiye'de 1980-2000 döneminde sigortalı işçi sayısı, yaşanan iş kazası, hastalık ve ölüm vakasına bakıldığında⁹²:

Yıl	Sigortalı İşçi	İş kazası sayısı	Meslek hastalığı	Ölüm
1980	2.204.807	159.600	528	1.320
1981	2.228.439	165.101	573	1.173
1982	2.264.788	147.118	551	988
1983	2.327.245	145.296	586	1.324
1984	2.439.016	152.650	599	1.096
1985	2.607.865	148.027	653	1.075
1986	2.815.230	150.821	542	1.321
1987	2.878.925	158.836	736	1.149
1988	3.140.071	171.769	695	1.475
1989	3.271.013	159.463	862	1.459
1990	3.446.502	155.857	1.202	1.565
1991	3.598.315	130.278	1.158	1.631
1992	3.796.702	139.464	1.225	1.776
1993	3.976.202	109.563	1.075	1.516
1994	4.202.616	92.087	1.280	1.191

⁸⁸ (Dilek Baybora, “*Türkiye’de İş Kazaları ve Meslek Hastalıkları ve Sosyal Güvenlik Sistemi İçindeki Yeri*”, **International Conference on Eurasian Economies 2013**, s.331.)

⁸⁹ <https://www.csgb.gov.tr/home/Contents/Bakanlik/Tarihce> (Erişim Tarihi: 14 Ekim 2018)

⁹⁰ <https://www.csgb.gov.tr/home/Contents/Bakanlik/Tarihce> (Erişim Tarihi: 14 Ekim 2018)

⁹¹ **İş Sağlığı ve Güvenliğinin Değişen ve Gelişen Yüzü** ..., s.13, 14.

⁹² **İş Sağlığı ve Güvenliği Dergisi**, S.5, (Ocak-Şubat 2002), s.22.

1995	4.410.744	87.960	975	919
1996	4.624.330	86.807	1.115	1.492
1997	5.066.745	98.318	1.055	1.473
1998	5.558.582	93.295	1.400	1.094
1999	5.832.215	77.955	1.025	1.333
2000	5.254.125	74.847	803	1.173

Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne adaylık süreci 10-11 Aralık 1999'daki Helsinki Zirvesi'nden itibaren başladı. 8 Kasım 2000'de Katılım Ortaklığı Belgesi açıklandı. Bununla bağlantılı olarak hazırlanan bir ulusal program 19 Mart 2001'de Bakanlar Kurulu tarafından onaylandı⁹³. 2004 yılı sonuna kadar kısa ve orta vadeli çalışmalar kapsamında ulusal programın sosyal politika ve istihdam bölümünde işçi sağlığı ve iş güvenliği ile ilgili olarak; çocuk işgücü sorununun çözülmesi ve sendikal hakların genişletilmesi gibi hususlara değinilmekteydi⁹⁴.

TBMM'de 20 Haziran 2012'de kabul edilen 6331 Sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu ile işveren, çalışanların işle ilgili sağlık ve güvenliğini sağlamakla yükümlü olup bu kapsamda, mesleki risklerin önlenmesi, eğitim ve bilgi verilmesi dâhil her türlü tedbirin alınması, organizasyonun yapılması, gerekli araç ve gereçlerin sağlanması, sağlık ve güvenlik tedbirlerinin değişen şartlara uygun hale getirilmesi ve mevcut durumun iyileştirilmesini sağlamakla yükümlü kılınmıştır⁹⁵.

Türk Silahlı Kuvvetleri, genel kolluk kuvvetleri ve Milli İstihbarat Teşkilatı Müsteşarlığında görev yapan, afet ve acil durum birimlerinin müdahale faaliyetlerinde bulunan, ev hizmetlerinde istihdam edilen, çalışan istihdam etmeksizin kendi adına mal ve hizmet üretimi yapan, hükümlü ve tutuklulara yönelik infaz hizmetlerinde bulunanlar hariç kamu ve özel sektöre ait bütün işlere ve işyerlerine, bu işyerlerinin işverenleri ile işveren vekillerine, çırak ve stajyerler de dâhil olmak üzere tüm çalışanlarına faaliyet konularına bakılmaksızın uygulanmaktadır⁹⁶.

⁹³ E. Karakoyunlu, "İşçi Sağlığı ve İş Güvenliğinde Yeni Yaklaşımlar", s.16.

⁹⁴ <https://www.mevzuatdergisi.com/2000/11a/01.htm> (Erişim Tarihi: 1 Kasım 2018)

⁹⁵ <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6331.pdf> (Erişim Tarihi: 29 Ekim 2018)

⁹⁶ <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6331.pdf> (Erişim Tarihi: 29 Ekim 2018)

SONUÇ

İngiltere’de XVIII. yy’da buharın bir enerji unsuru olarak makinede kullanılması Sanayi Devrimi’ni beraberinde getirdi. Bu durum fabrikaların, kırdan kentte göçün ve işçi miktarının artışına neden oldu. Zamanla çalışma ortamlarında; angarya yönteminin uygulanması, ücret dengesizliği, barınma ve iâşe sıkıntısı, sağlık ve güvenlik önlemlerinin alınmaması gibi unsurlar işçi-işveren ilişkileri ile çalışma koşullarının yeniden düzenlenmesinin gerekliliğini ortaya çıkardı.

İngiltere’de ilk kez 1819-1891 döneminde çıkarılan kanunlarda işçi sağlığı ve iş güvenliği kavramına yer verildi. Buna mukabil 1839-1877 arasında sırasıyla Almanya, İsveç, Fransa ve ABD’de de işçi sağlığı ve iş güvenliği hakkında kanunlar yayımlandı. XX. yy’a gelindiğinde Avrupa’da iş sağlığı ve güvenliği üzerine daha çok eğitim ve uygulama amaçlı kurumlar açıldı. Bu doğrultuda İngiltere’de 1945’te Mesleki Sağlık ve Güvenlik Enstitüsü, Almanya’da 1972’de İş Güvenliği ve Kaza Araştırma Merkezi faaliyete geçti.

İş sağlığı ve güvenliğinin Türkiye’deki uygulamalarına bakıldığında ise XIX. yy’ın ortalarından itibaren sanayileşme faaliyetlerinin kendisini gösterdiği ve özellikle çalışma şartlarının ağır ve kaza, hastalık ve ölüm oranlarının oldukça yüksek olduğu madencilik işleri üzerine önlemlerin alındığı sonucuna ulaşılabılır. Bu amaçla ilk olarak Maden-i Hümayun Nazırı Dilaver Paşa tarafından 1865’te bir nizamname hazırlandı. Bu aynı zamanda iş sağlığı konusundaki ilk resmî belge niteliği taşımaktadır. 1869’da yayımlanan Maadin Nizamnamesi ise iş sağlığı ve güvenliğine yönelik daha geniş kapsamlı bir içeriğe sahiptir. Nizamnamede işverenin işçiye karşı sorumlulukları, alması gereken tedbirler, madende hekim ve ilk yardım malzemesinin bulundurulması ve tazminat gibi esas teşkil edici hükümler yer almıştır.

Milli Mücadele yıllarında ise işçilerin çalışma ve yaşam koşullarını düzenleyen kanunlar yayımlandı. Bu amaçla çalışma şartlarının ağır ve tehlikeli olduğu maden ocakları üzerine yasal düzenlemeler yapıldı. İlk olarak 28 Nisan 1921’de 114 Sayılı Zonguldak ve Ereğli Havza-i Fahmiyesinde Mevcut Kömür Tozlarının Amele Menafîi Umumiyesine Olarak Fûrûhtuna Dair Kanun ve 10 Eylül 1921’de 151 Sayılı Ereğli Havzai Fahmiyesi Maden Amelesinin Hukukuna Müteallik Kanun yayımlandı. Buna göre maden ocaklarında angarya usulü yasaklanarak, işçinin çalıştırılma yaşı, süresi, yevmiye miktarı belirlendi. Türkiye’de ilk kez çalışma süresi sekiz saat olarak belirtildi. 1926 tarihli Borçlar Kanunu ile de iş kazalarına karşı sigorta yöntemi gündeme alındı.

Özellikle 1930’lu yıllardan itibaren sanayileşme faaliyetlerinin artması sonucu bir işçi kitlesi ortaya çıktı. İş ortamında meydana gelecek kaza ve hastalıkları önlemek için çalışmalar yapılmaya başlandı. 1930’da kabul edilen Umumi Hıfzıssıhha Kanunu doğrultusunda işçilere kaza, hastalık ve analık durumlarında sağlık yardımları yapılacaktı. On iki yaşından küçükler ise işçi ve çırak olarak çalıştırılmayacaktı.

1964’teki İş Kazası ile Meslek Hastalıkları Sigortası ile Sosyal Sigortalar Kurumu’na işyerlerini teftiş, kontrol ve denetleme yetkisi verilerek iş sağlığı ve güvenliğinin sağlanmasına çalışıldı. 1971 tarihli İş Kanunu ile işveren, işyerinde işçilerin sağlığını ve güvenliğini sağlamak için gerekli olanı yapmakla yükümlü olacaktı. İşveren kaza olduğu zaman en geç iki gün içinde kazayı bölge çalışma müdürlüğüne bildirmek zorundaydı. Ağır ve tehlikeli işlerde çalışacakların işe girişlerinde sağlık raporu alması gerekmektedir. Bu hükümlere uymayan işveren hakkında alınmayan her işçi sağlığı veya iş güvenliği tedbiri için en az 30.000 lira para cezası uygulanacaktı. 11 Ocak 1974 tarihli İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Tüzüğü ile ise işyerlerinde bulunması gereken sağlık şartları belirtildi. İşyerlerinde kullanılan alet, makina ve hammaddeler nedeniyle çıkabilecek hastalıklara engel olacak tedbirlerin neler olduğu üzerinde duruldu.

Türkiye’deki çalışma hayatının ve iş sağlığı ve güvenliğinin düzenlenmesi bakımından; 1983’te Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı’nın, 2000’de Sosyal Güvenlik Kurumu Başkanlığı ve İş Sağlığı ve Güvenliği Genel Müdürlüğü’nün kurulması önemli adımlar arasında yer almaktaydı.

Son uygulamalar kapsamında iş sağlığı ve güvenliği üzerine yapılan önceki çalışmalar “*reaktif yaklaşım*” olarak adlandırılan işyerlerinde iş kazası ve meslek hastalığı olmaması için önceden tedbir almak yerine iş kazası ve meslek hastalığı olduktan sonra yapılan uygulamaları kapsamaktaydı. Gerçekleştirilen son çalışmalar sonucu TBMM’de 20 Haziran 2012’de kabul edilen 6331 Sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu ile “*proaktif yaklaşım*” adı verilen işyerlerinde iş kazası ve meslek hastalığı olmaması için önceden tedbir alma ve çalışmalar yapma anlayışı getirilmiştir.

KAYNAKÇA

1- Arşiv

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

2- Resmî Yayınlar

Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi

Millet Meclisi Tutanak Dergisi

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC)

T.C. Resmî Gazete

3- Süreli Yayınlar

a) Gazeteler

Cumhuriyet

Tan

Ulus

4- Ansiklopedi ve Sözlük

HANÇERLİOĞLU, Orhan, **Ekonomi Sözlüğü**, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1972.

Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.

5- Kitaplar

Avrupa Birliği'nde İş Sağlığı ve Güvenliği, (Ed: Fazıl Aydın, Haz: Sakine Ovacılı, Tolga Pekiner), T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Ankara, 2014.

BAŞAR, M. Sinan-SİNCAR Selçuk, **İş Sağlığı ve Güvenliği Bilgi Sistemi**, Sage Yayıncılık, Ankara, 2014.

BEREND, Ivan T., **20. Yüzyıl Avrupa İktisat Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.

DİLİK, Sait, **Türkiye'de Sosyal Sigortalar İktisadî Açıdan Bir Tahlil Denemesi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1971.

DİZDAR, Ercüment N., **İş Güvenliği**, Murathan Yayınevi, Trabzon, 2008.

GİMPEL, Jean, **Ortaçağda Endüstri Devrimi**, Yenigün Matbaası, Ankara, 2004.

HOOVER, Herbert Clark - HOOVER, Lou Henry, **Georgius Agricola De Re Metallica**, Dover Publications, New York, 1950.

İnsan, Kimlik, Mekân Bağlamında Zonguldak Sempozyumu Bildirileri 16-18 Ekim 2014, Zonguldak, 2016.

İş Sağlığı ve Güvenliğinin Değişen ve Gelişen Yüzü İSGGM'nin Son 15 Yılı 2000-2015, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Ankara, 2016.

İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Sempozyumu 4-10 Mayıs 1991, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı İşçi Sağlığı Daire Başkanlığı, Ankara, 1992.

MARX, Karl, **Kapital: Kapitalist Üretim Eleştirel Bir Tahlili**, (Çev: Alaattin Bilgi), Ankara, 2000.

ÖKÇÜN, A. Gündüz, **Ta'til-i Eşgal Kanunu, 1909 Belgeler-Yorumlar**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1982.

_____, **Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir Haberler-Belgeler-Yorumlar**, Sevinç Matbaası, Ankara, 1971.

POLATOĞLU, Mehmed Gökhan, **Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin İlk Planlı Dönem Sanayileşme Faaliyetleri (1934-1938)**, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Erzurum, 2018.

QUATAERT, Donald-ZÜRCHER, Erik Jan, **Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950**, (Çev: Cahide Ekiz), İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

SÜMER, Halûk Hâdi, **İş Sağlığı ve Güvenliği Hukuku**, Seçkin Yayınevi, Ankara, 2017.

Sümerbank, Ankara, 1945.

TANİLLİ, Server, **Uygarlık Tarihi**, Adam Yayınları, İstanbul, 2000.

TEZEL, Yahya Sezai, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Olgaç Matbaası, Ankara, 1982.

6- Makaleler

AKTEKİN, M. Rıfki, "*İşçi Sağlığının Önemi ve Temel Özellikleri*", **İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Sempozyumu 4-10 Mayıs 1991**, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı İşçi Sağlığı Daire Başkanlığı, Ankara, 1992, s.78-80.

ARIKOĞLU, Zeynel, "*İş Sağlığı ve İş Güvenliği Tanımı ve Amacı*", **İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Sempozyumu 4-10 Mayıs 1991**, s.55-64.

BAYBORA, Dilek, "*Türkiye'de İş Kazaları ve Meslek Hastalıkları ve Sosyal Güvenlik Sistemi İçindeki Yeri*", **International Conference on Eurasian Economies 2013**, s.328-336.

- ÇETİNKAYA, Mustafa, “İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Kurulları”, **İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Sempozyumu 4-10 Mayıs 1991**, Ankara, 1992, s.98-102.
- ÇİÇEKOĞLU, Bakiye, “Ülkemizde İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Mevzuatı”, **İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Sempozyumu 4-10 Mayıs 1991**, Ankara, 1992, s.103-109.
- ERDEM, Ünsal, “İş Kazası İstatistikleri”, **İş Sağlığı ve Güvenliği Dergisi**, S.3, (Eylül-Ekim 2001), s.2-6.
- G. Franco, “*Ramazzini and Workers’ Health*”, **The Lancet**, Vol. 354, September 4, 1999, p.858-861.
- GÜVEN, Rana, “İşyeri Hekimliği”, **İş Sağlığı ve Güvenliği Dergisi**, S.1, (Mayıs-Haziran 2001), s.24-26.
- FALAY, Nihat - ERİÇOK, Recep Emre, “*Zonguldak Kömür Havzası’nın Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Yönetimi, Yabancı Sermayesi ve Devletleştirilmesi*”, **İnsan, Kimlik, Mekân Bağlamında Zonguldak Sempozyumu Bildirileri 16-18 Ekim 2014**, Zonguldak, 2016, s.229-244.
- FİŞEK, Gürhan, “*Çok-Bilimli Eksende İşçi Sağlığı İş Güvenliği*”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, L/3, (1995), s.167-172.
- KARAKOYUNLU, Erdoğan, “*İşçi Sağlığı ve İş Güvenliğinde Yeni Yaklaşımlar*”, **İş Sağlığı ve Güvenliği Dergisi**, S.1, (Mayıs-Haziran 2001), s.16-17.
- KURT, Sadun, “*İşçi Sağlığı ve İş Güvenliğinin Türk Mevzuatındaki Yeri*”, **Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi**, S.24, (1972), s.137-158.
- TOKUR, Makbule, “*İş Sağlığı Hemşireliği*”, **İş Sağlığı ve Güvenliği Dergisi**, S.5, (Ocak-Şubat 2002), s.11-13.

7- Elektronik Kaynaklar

- <https://www.csgb.gov.tr/home/Contents/Bakanlik/Tarihce> (Erişim Tarihi: 14 Ekim 2018)
- https://www.unicef.org/turkey/udhr/_gi17.html (Erişim Tarihi: 23 Ekim 2018)
- <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/06/20120630.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/06/20120630.htm> (Erişim Tarihi: 24 Ekim 2018)
- <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6331.pdf> (Erişim Tarihi: 29 Ekim 2018)
- <https://www.mevzuatdergisi.com/2000/11a/01.htm> (Erişim Tarihi: 1 Kasım 2018)

FOTOĞRAFLAR

F.1: İşçi sağlığı ve iş güvenliğinin kurucusu olarak kabul edilen Bernardino Ramazzini

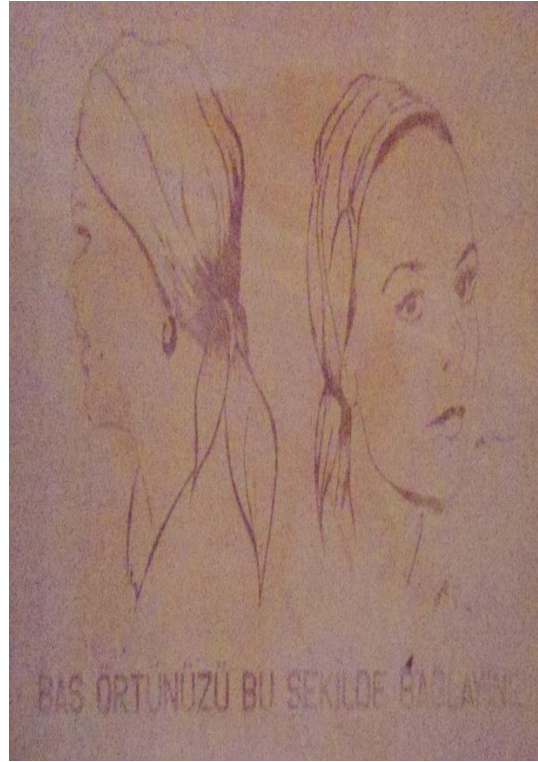
F.2: Türkiye’de İş sağlığı ve güvenliği uygulamaları üzerine ilk resmi düzenlemeyi gerçekleştiren Dilaver Paşa

F.3: Genç ve çocuk işçiler yemek sırasında (Karabük 1940’lı yıllar)

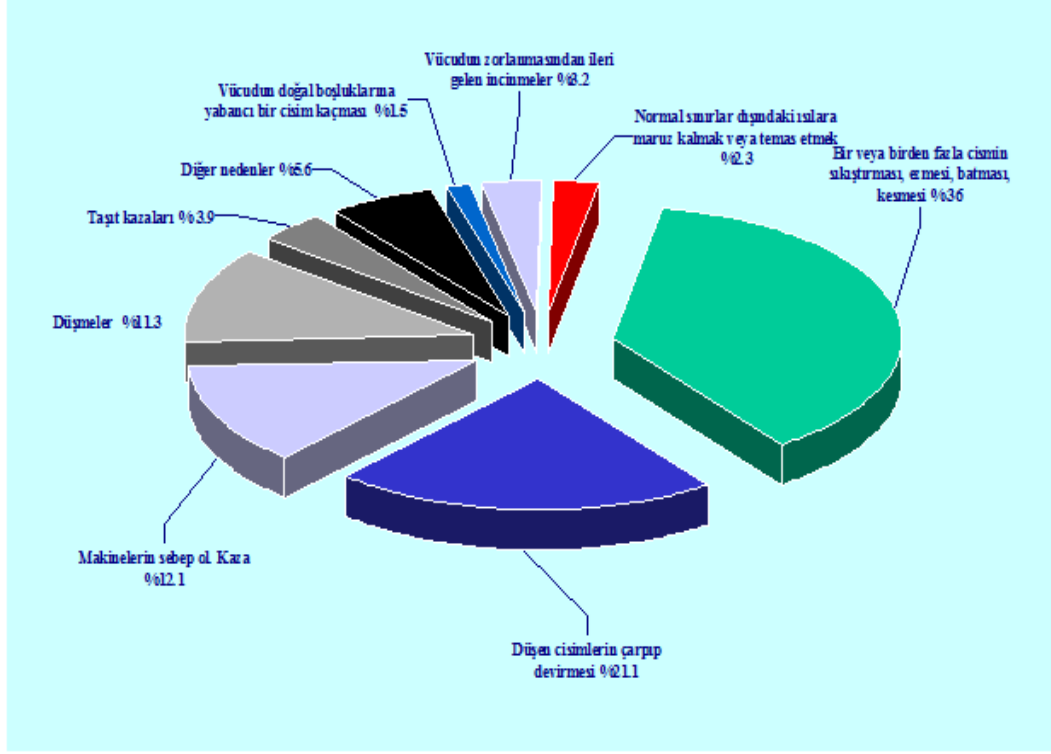

F.4: Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası revirinden bir görüntü
(Kaynak: T.C. Adnan Menderes Üniversitesi Sümer Kampüsü)

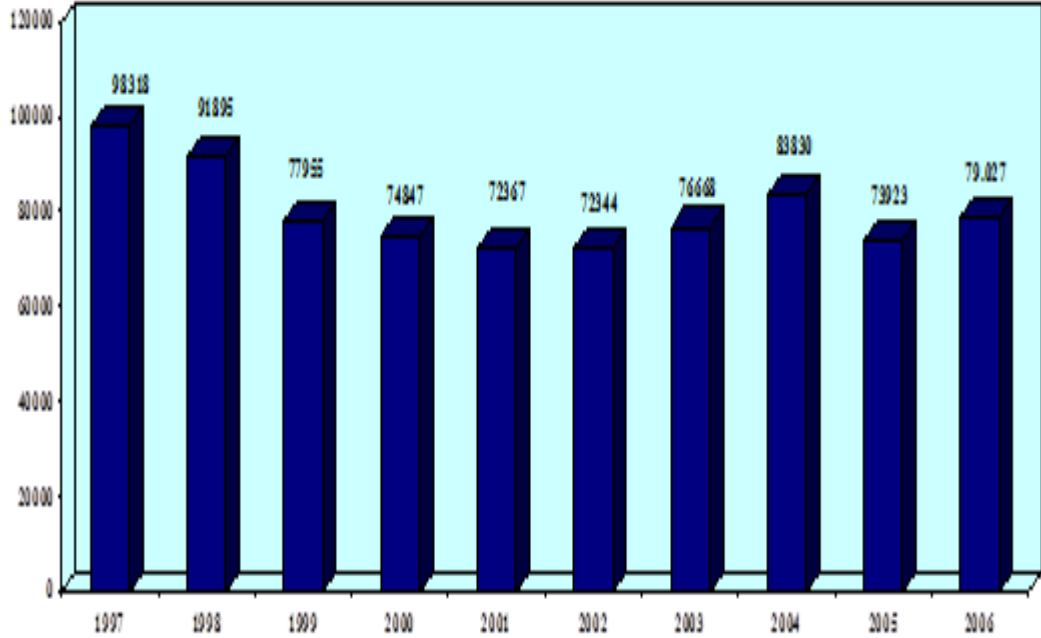

F.5: Bursa Merinos Fabrikası Kadın İşçi Uyarı Levhaları
(Kaynak: Merinos Tekstil Sanayi Müzesi)

GRAFİKLER

G.1: Türkiye’de 2006’da yaşanan iş kazalarının tiplerine göre dağılımı
(Kaynak: Sosyal Sigortalar Kurumu İstatistikleri, Ankara, 2007)

G.2: Türkiye’de 1997-2006 sürecinde yaşanan iş kazası sayısı
(Kaynak: Sosyal Sigortalar Kurumu İstatistikleri, Ankara, 2007)

Makalenin Geliş Tarihi: 23.12.2018
Kabul Tarihi: 26.12.2018
Makalenin Türü: Araştırma-İnceleme

TÜRK SİNEMA TARİHİNE BİR KATKI: TARİHSEL SÜREÇ İÇERİSİNDE MİLLİ MÜCADELE KONULU ÜÇ FİLM

A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF TURKISH CINEMA: THE THREE FILMS RELATED TO NATIONAL STRUGGLE IN HISTORICAL PERIOD

Doğan KOÇAK*

ÖZ

Sinema ilk olarak 1895'te Paris'te ortaya çıktı. Kısa sürede birçok ülkeye yayıldı. Bu ülkelerden biri de Osmanlı Devleti idi. Osmanlı Devleti'nde sinema ile ilgili çalışmalar II. Meşrutiyet'in ilanından sonra arttı. Birinci Dünya Savaşı'nda bir propaganda aracı olarak kullanıldı. Mütareke Dönemi'nde işgalci devletlerin baskılarına rağmen sinema ile ilgili çalışmalar devam etti. Cumhuriyet'in ilanından sonra iyice yaygınlaştı. Atatürk'ün ölümüne kadarki süreçte Milli Mücadele'yi anlatan üç film çekildi. Bu çalışmada Türkiye'de sinemanın başlangıç süreci ve Atatürk Dönemi'nde çekilen Milli Mücadele konulu üç film hakkında bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Sinema, Osmanlı Devleti, Milli Mücadele, Atatürk Dönemi.

ABSTRACT

The Cinema first appeared in Paris in 1895. It was seen in many countries in a short time. One of these countries was the Ottoman State. It was used as a propaganda tool in the First World War. Despite the pressures of the occupying states during the Armistice Period, studies on cinema continued. It became widespread after the proclamation of the Republic. Three films about the National Struggle were filmed in the process from the death of Atatürk. In this study, the National Struggle taken on at

*Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Doktora Öğrencisi:
dogan_kocak25@hotmail.com

the beginning of the process and the Ataturk era of cinema in Turkey will be given about three films.

Key words: Cinema, Ottoman Empire, National Struggle, Atatürk Period.

GİRİŞ

Bu makalenin yazılmasındaki amaç; Türkiye’de sinema üzerine yapılan çalışmalarda Atatürk Dönemi sinema politikası ile ilgili olanların birçoğunun tarih alanı dışında yapılmış olmasıdır. Milli Mücadele’yi anlatan filmler ile ilgili bilgilerin yeterli olmadığı ve ana kaynaklardan yararlanılmadığı da görülmektedir. Bu bağlamda ifade edilen eksiklik giderilmeye çalışılmaktadır. Ayrıca elde edilen yeni bilgiler ile çalışma konusu tarihi kronolojiye uygun bir şekilde ele alınmaktadır.

Sözcük olarak “*Sinema*”, Fransızca “*cinéma*”dan Türkçe’ye geçmiştir. Yunanca’da “*kinêma*” (devinim) ile “*graphein*” (yazmak) sözcüklerinden türetilen “*cinématographie*” (Sinematograf)nin kısaltılmışıdır. Sinematograf ise “*Lumiere Kardeşler*” olarak bilinen Auguste ve Louis Lumiere’in¹ tasarlayıp², 13 Şubat 1895’te Fransa için patentini aldıkları bir aygıt idi³. Bu aygıtın en önemli özelliği görüntüyü kaydederek ekran üzerine yansıtabilmesiydi⁴. Kamuya açık ilk gösteri 22 Mart 1895’te, Bilimler Akademisi Başkanı Astronom Jean Mascart’ın başkanlık ettiği Ulusal Sanayiye Özendirme Derneği üyeleri önünde yapıldı⁵.

Lumiere Kardeşler tarafından Sinematograf ile yapılan diğer başarılı deneme 28 Aralık 1895’te gerçekleşti. Böylece Paris’te, Capucines Bulvarı’ndaki “*Grand Café*” de “*Lumière Sinematografi*” adlı sinema gösterimi kamuoyuna tanıtıldı. Fransa dışındaki ülkelere de gönderilen bu aygıt kısa sürede dikkat çekmeyi başardı. Bu gelişme sinema sektörünü ortaya çıkaran ilk teknolojik ilerlemeydi⁶.

¹ Auguste ve Louis Lumiere kardeşler sırasıyla 19 Ekim 1862 ve 5 Ekim 1864’te Fransa’da doğdu. 1882’de Louis, fotoğraf plakaları yapma yöntemini geliştirdi. 1894’te iki kardeş bu alanda bir fabrika kurdu. Bir süre Thomas A. Edison’un Kinetoscope’unu geliştirmek için çalıştılar. 1895’te film kameraları ve projektörlerin patentini aldılar. İlk film gösterilerini 1895’te seyirciye sundular. Filmin konusu kendi fabrikalarında işi bırakan işçileri anlatıyordu. 1896’da Fransızların günlük yaşamını anlatan kırktan fazla film yaptılar. Dünyadaki ilk haber bültenlerini onlar yaptılar. Ayrıca dünyanın dört bir yanından mürettebat göndererek yeni filmlerini çektiler. Yönetmeni oldukları filmlere ek olarak, Louis iki bin filmin yapımcılığını da üstlendi. Kardeşler ayrıca renkli fotoğrafçılıkta da temel yenilikler yaptılar. Louis 6 Haziran 1948’de, Auguste ise 10 Nisan 1954’te öldü. (**Britannica Concise Encyclopedia**, Britania, 2006, s.1148.)

² Zahir Güvemli, **Sinema Tarihi: Başlangıcından Bugüne Türk ve Dünya Sineması**, İstanbul, 1960, s.9.

³ Nijat Özön, **100 Soruda Sinema Sanatı**, İstanbul, 1984, s.7.;

⁴ N. Özön, **Sinema ve Televizyon Terimleri Sözlüğü**, Ankara, 1981, s.269.

⁵ Gerard Betton, **Sinema Tarihi: Başlangıcından 1986’ya kadar**, İstanbul, 1986, s.6.

⁶ Z. Güvemli, **Sinema Tarihi...**, s.9.

Sinema ile ilgili yapılan ilk çalışmalar Fransa'dan bir sene sonra Türkiye'de de görülmeye başlandı. Bu Babiâli'nin izniyle ve Mösyö Jamin adındaki bir Fransız elçisi aracılığıyla gönderilen bir yazı ile gerçekleşti. Mösyö Jamin'den Osmanlı Hariciye Nezareti'ne gönderilen 17 Haziran 1896 tarihli yazıda, Mösyö Jamin'in sinematografi için gerekli olan lambanın gümrükten geçirilmesine izin verilmesi istenmekteydi. II. Abdülhamit'in elektrikli ve manivelalı aletlere karşı sempatisini bilen Sadrazam Halil Rıfat Paşa, Hariciye Nezareti'nin kendisine iletildiği bu yazı üzerine adı geçen aletin ne olduğunun araştırılması için gerekli çalışmaları başlattı. Bu durum 20 Eylül 1896 tarihli bir raporla Sadrazam'a bildirildi. Raporla “*sinematograf adı verilen aletin ilmi yönden insanlık için faydalı*” olduğu belirtiliyordu. Yaşanan gelişmeler ülkemizdeki sinema faaliyetlerinin başlamasında etkili oldu⁷.

Türkiye'de sinema üzerine yapılan çalışmalar başlangıçta yabancılar tarafından gerçekleştirilmekteydi. 1896'da Fransa'dan Türkiye'ye gelen Alexandre Promio⁸ İstanbul ve İzmir'de kısa filmler çekmeye başladı. Yine aynı yıl ilk film gösterisi, taklit yapan Bertrand adındaki Fransız bir hokkabaz tarafından Yıldız Sarayı'nda yapıldı. Bu kişi her sene Padişah'ın izniyle Fransa'ya giderek “*gönlü eğleyecek yenilikler*” ile dönmekteydi. O, bu dönüşünden birinde saray salonunda bir perde kurdurarak, padişaha ve saray halkına sinemayı tanıttı⁹. Böylece Osmanlı Devleti'nde sinema ile karşılaşan ilk kişi Padişah II. Abdülhamit oldu¹⁰.

Halka açık ilk film gösterisi ise 1896'da Romanya uyruklu bir Polonya Yahudi'si olan Fransız Pathe Film Şirketi'nin İstanbul temsilcisi Sigmund Weinberg¹¹ tarafından yapıldı. Beyoğlu-Galatasaray karşıındaki Hammalbaşısı sokakta, Avrupa

⁷ Ali Özuyar, **Sinemanın Osmanlıca Serüveni**, Ankara, 2008, s.11.

⁸ Jean Alexandre Louis Promio 9 Temmuz 1868 Fransa'da doğdu. Kendisi bir Fransız film fotoğrafçısı ve yönetmeniydi. Ailesi İtalyan olan Promio, bir süre Lyon'da bir gözlükçünün yanında asistan olarak çalıştı. 1895'te Lumiere kardeşlerin yaptığı ilk film gösterimine katıldıktan sonra 1896'da onlarla çalışmaya başladı. İlk sinematograf operatörlerini yetiştirdi. Lumiere kardeşlerin yanında yaptığı ilk iş dünyaya sinematografi tanıtmak ve pazarlamaktı. Bu amaçla 1896-1897 yılları arasında çeşitli şehirleri ziyaret etti. 1898'de seyahat etmediği yer kalmadı. 1907'de Pathé Film Şirketi için film çekti. 1914-1915 yılları arasında ise bir asker idi. Birinci Dünya Savaşı'ndaki görevinden sonra Cezayir Hükümeti'nde film fotoğrafçısı olarak çalıştı. Üç bin fotoğraf ve otuz sekiz belgesel film çekti. Daha sonra Fransa'ya döndü. 24 Aralık 1926'da burada öldü. (Jean-Claude Seguin, **Alexandre Promio: ou Nes Enigmas De Le Lumière**, Paris, 1999, s.12,16.)

⁹ **Cumhuriyet**, 20 Kasım 1994.

¹⁰ Âgah Özgüç, **Başlangıcından Bugüne Türk Sinemasında İlkler**, İstanbul, 1990, s.7.

¹¹ Türkiye'de ilk rejisör, kameraman, film dağıtıcısı ve sinema işletmecisi olan Sigmund J. Weinberg 1868'de Romanya'da doğdu. İstanbul'da Pathe Sineması'nın da sahibi idi. Osmanlı Devleti'ndeki ilk belge-film çalışmalarından sonra 1915'te Merkez Ordu Sinema Dairesi'nin başına getirildi. Ancak 29 Ağustos 1916'da Romanya ile yaşanan savaş süreci Weinberg'in bu görevden alınmasına sebep oldu. Yönetmen olarak hayatını devam ettiren Weinberg, Romanya'da 1954'te öldü. (https://tr.wikipedia.org/wiki/Sigmund_Weinberg Erişim Tarihi: 23.11.2018)

Pasajı'nın “*Sponek Birahanesi*” adıyla bilinen salonunda gerçekleştirilen bu gösterim Türkçe, Fransızca, Rumca ve Ermenice basılan ilanlarla halka duyuruldu¹². İkinci gösterim ise 1897’de Şehzadebaşı’ndaki Feyziye Kıraathanesi’nde yapıldı¹³.

1897’de İstanbul’a Cambon adında bir başka Fransız gelerek Varyete Tiyatrosu’nda film gösterimi yapmaya başladı. Onun S. Weinberg’e göre avantajı kullandığı kameranın daha kaliteli ve filmlerin daha uzun olmasından ileri geliyordu. Hem S. Weinberg’in hem de Cambon’un girişimleri halk tarafından “*şeytan icadı*” olarak görülen sinemayı bir eğlence aracına dönüştürdü¹⁴.

1901’de S. Weinberg, Beyoğlu’ndaki Konkordiya salonunda; 1902’de ise Cambon, Varyete Tiyatrosu’nda yaptıkları gösterileri Yıldız Sarayı’nda da II. Abdülhamit’e ve ailesine sundular. Gerek sarayın ve gerekse de halkın sinemaya olan ilgisi 1908’de ilk yerleşik sinema salonu olan “*Cinema Pathe*”nin açılmasıyla sonuçlandı. 23 Temmuz 1908’de II. Meşrutiyet’in ilanı sonrasında sinema faaliyetleri daha da arttı. Pathe Sineması’ndan sonra sırasıyla: 1909’da Beyoğlu’nda “*Eclair*”, 1910’da “*Ori-ental*”, 1911’de “*Cinema Theatre Central*”, 1912’de “*Orientaux*”, 1913’te “*Gaumont ve Lion*”, 1914’te “*Cine Palace*” ve “*Magic*” ile 1915’te “*Variete*” sinemaları açıldı¹⁵.

Yabancılar dışında İstanbul’da Türk iş adamları tarafından açılan sinemalar da vardı. Murat Bey ve Cevat Boyer adlı iki iş adamı bir kiraathaneyi sinema salonu haline getirerek “*Milli Sinema*” adı ile 19 Mart 1914’te açtılar. 27 Mayıs’ta ise Sirkeci’de “*Ali Efendi Sineması*” açıldı. Bu sinemalardan başka Sultanahmet’te “*Askeri Müze*” ve “*Alemdar*”; Sirkeci’de “*Kemal Bey*” ve “*Şafak*”; Şehzadebaşı’nda “*Hilâl*”, “*Yeni Milli*”, “*Ferah*” ve “*Millet*”; Çarşıkapı’da “*Zuhâl*”; Divanyolu’nda “*İstiklâl*”; Kadıköy’de “*Apollon Kuşdili*”, “*Yel Değirmeni*” ve “*Mısırlıoğlu*”; Üsküdar’da “*Doğancılar Hale*”, “*İnşirah*” ve “*İhsaniye*” sinemaları açıldı. Böylece bu kültür Beyoğlu’ndan sonra İstanbul’un diğer bölgelerine de yayılmaya başladı¹⁶.

İstanbul’da açılan bu ilk sinemaların en belirgin özelliği sadece erkekler için olmasıydı. İlerleyen zamanlarda buna kadınlar da dâhil oldu. Ancak salonlarda kapıdan

¹² “*Beyoğlu Galatasaray’ı karşısında Sponeck Salonu’nda İstanbul’da birinci defa olarak Paris ve bütün Avrupa’nın mazhar-ı takdiri olmuş olan canlı fotoğraf lûbiyatı her akşam icra olunur*”. (Mustafa Gökmen, *Başlangıçtan 1950’ye Türk Sinema Tarihi ve Eski İstanbul Sinemaları*, İstanbul, 1989, s.21.)

¹³ M. Gökmen, *Başlangıçtan 1950’ye Türk Sinema Tarihi...*, s.13.

¹⁴ *Cumhuriyet*, 20 Kasım 1994

¹⁵ M. Gökmen, *Başlangıçtan 1950’ye Türk Sinema Tarihi...*, s.15.

¹⁶ M. Gökmen, *Başlangıçtan 1950’ye Türk Sinema Tarihi...*, s.16.

sahneye doğru dikey bir perde ya da paravan ile kadın ve erkekler birbirinden ayrılmaktaydı. Fevziye Kiraathanesi'nde bu ayırım tahta bir paravan ile Askeri Müze Sineması'ndaki salonda ise demir parmaklıkla yapılıyordu¹⁷. Bu ayırım Cumhuriyet'in ilanına kadar devam edecektir.

Yukarıda ifade edilenler doğrultusunda; sinemanın ilk olarak Paris'te ortaya çıktığı ve daha sonra Osmanlı Devleti'nde de görülmeye başlandığı söylenebilir. Ancak Osmanlı Devleti'nde bu sektör yabancılar tarafından sınırlı bir şekilde yürütülüyordu. Bu dönemde açılan sinema salonlarının başlangıçta yabancılar tarafından işletilmesi akla II. Abdülhamit sinema sektörünü kendisi için bir tehdit unsuru olarak gördü mü ve bu alana da müdahale etti mi sorusunu getirmektedir. 1896-1908 yılları arasında sinema salonlarının yabancılar tarafından işletildiği görülmektedir. II. Meşrutiyet'in ilanı Türk sinemalarının ve bu sektördeki Türk girişimcilerinin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. 1910'dan sonra yabancı ve yerli sinema salonlarındaki artış bunun en temel göstergesidir. Bu da meşrutiyet öncesi ve sonrası Türkiye'sinde sinema alanında akla gelen bu soruya cevap niteliğindedir.

A- 1914-1923 YILLARI ARASINDA TÜRKİYE'DE SİNEMA POLİTİKASI

1- Birinci Dünya Savaşı'ndan Mondros Mütarekesi'ne Türkiye'de Sinema Politikası

Türkiye'de Birinci Dünya Savaşı öncesi açılan ilk sinema salonu 19 Mart 1914'te "*Milli Sinema*" adlı salondur¹⁸. Aynı şekilde 6 Temmuz 1914'te Şakir ve Kemal Seden kardeşler ile Fuat Uzkınay tarafından Sirkeci'de gösterime başlayan "*Ali Efendi Sineması*" diğer önemli bir sinema salonuydu¹⁹. Seden Kardeşler, aynı yıl içinde Demirkapı'da "*Kemal Bey Sineması*" adıyla ikinci bir salon daha açtı²⁰.

Türkiye'de sinema ile ilgili bu gelişmeler Birinci Dünya Savaşı ortamında da devam etti. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu veliahdı Franz Ferdinand ve eşinin 28 Haziran 1914'te suikast sonucu öldürülmesinden sonra, 28 Temmuz'da Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Sırbistan'a savaş ilan etti²¹. 2 Ağustos'ta ise Osmanlı Devleti

¹⁷ Cumhuriyet, 14 Ağustos 1984.

¹⁸ Â. Özgüç, *Başlangıcından Bugüne Türk Sinemasında İlkler*, s.10.

¹⁹ Cumhuriyet, 9 Haziran 1938.

²⁰ A. Özuyar, *Sinemanın Osmanlıca Serüveni*, s.13.

²¹ Oral Sander, *Siyasi Tarih: İlk Çağlardan 1918'e, I*, Ankara, 2003, s.344.

Almanya'yla gizli bir ittifak antlaşması imzaladı²². Antlaşmadan üç ay sonra 29 Ekim 1914'te Osmanlı Devleti İtilâf devletlerine savaş ilan etti. Osmanlı Devleti'nin İttifak devletleri yanında savaşa katılması sonucu halk bazı propaganda faaliyetleriyle savaşa hazırlanmaya çalışıldı. Bu doğrultuda çeşitli psikolojik propaganda faaliyetleri yürütüldü. Bunlardan birisi de Ayastefanos'taki Rus Anıtı'nın yıkılması isteği²³. Bu yapının Osmanlı Devleti için “*kötü bir anıtı*” vardı²⁴.

“*Kötü bir anıtı*” olarak değerlendirilen Ayastefanos'taki bu anıtın yıkım çalışmalarının filme dönüştürülmesi önemliydi. Çünkü bu filmi izleyen halk kitlesine İttihat ve Terakki Hükümeti'nin “*kahraman*” olduğu izlenimi verilecekti. Bu doğrultuda 14 Kasım 1914'te Fuat Uzkınay tarafından “*Ayastefanos'taki Rus Abidesinin Yıkılışı*” adlı yüz elli metrajlık bir film çekildi. Bu film Türkiye'de çekilmiş ilk yerli film idi. Filmde Ruslar tarafından bir “*zafer anıtı*” olarak inşa edilen yapının, 1914'te Enver Paşa'nın isteği üzerine yıkımı anlatılmaktaydı. İttihat ve Terakki Hükümeti bu filmin çekilmesi için gereken her türlü desteği veriyordu. Yukarıda da ifade edildiği üzere Hükümet'in sinemaya bakışı kontrollü ve propaganda amaçlıydı. Aslında bu anıtın yıkılışının filme alınması güç gösterisinden ibaretti²⁵. Savaş süresince sinema adına yapılan çalışmalar savaş koşulları sonucu ordu tarafından yürütülmekteydi²⁶.

I. Dünya Savaşı sırasında Almanya'ya 1915'te yaptığı bir gezide Harbiye Nazırı Enver Paşa orduda bir film merkezi kurulmasını istedi. Enver Paşa'nın emriyle 1915'te “*Merkez Ordu Sinema Dairesi*” (MOSD) kuruldu²⁷. Bu kurumun stüdyosunda Ağustos 1915'te “*Anafartalar Muharebesi'nde İtilaf Ordularının Püskürtülmesi*”, Ocak 1916'da

²² Sina Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi I*, İstanbul, 1997, s.110.

²³ Nijat Özön, *İlk Türk Sinemacısı Fuat Uzkınay*, İstanbul, 1970, s.8.

²⁴ 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Devleti yenilgiye uğrayınca iki devlet arasında 3 Mart 1878'de Ayastefanos Antlaşması imzalandı. Ayastefanos Rus Anıtı da, bu savaşın bir hatırası olarak Osmanlı Devleti topraklarında 1895-1898 yılları arasında inşa edildi. (S. Esin Derinsu Dayı, *Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma*, Erzurum, 1997, s.5)

²⁵ Propaganda, insanların duygu ve düşüncelerinin yanı sıra inançlarını da etkileyen ve bunu yapabilmek için de her türlü tekniği kullanan özel bir yöntemdir. İnsanların bilinçlerini etkileme amacı taşıyan bu özel yöntem, devletlerin ortaya çıkışından itibaren kullanılmaktadır. (Doğan Koçak, *İktidar ve Muhalefet İlişkileri Kapsamında "Partizan Radyo" Tartışmaları (1927-1980), Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Erzurum, 2016, s.6-7.)

²⁶ Z. Güvemli, *Sinema Tarihi...*, s.231.

²⁷ Enver Paşa Berlin'deyken buradaki ordu sinemasının bazı savaş cephelerindeki çektiği belge filmleri seyretti. Almanya'da sinema halk üzerinde büyük bir etkiye sahipti. Özellikle okuma-yazma bilmeyen halk üzerindeki etkisinden dolayı İstanbul'a döndüğünde, Osmanlı ordusunda da bir sinema kolunun kurulmasını istedi. Böylelikle başında S. Weinberg'in bulunduğu, Fuat Uzkınay'ın yardımcı olarak atandığı, yedek subay olarak askerde bulunan bazı sinema salonu sahiplerinin de yönetmen olarak katıldıkları bir “*Merkez Ordu Sinema Dairesi*” kuruldu. Bu merkez, Alman ve Avusturyalı yönetmenlerin de işbirliğiyle savaşla ilgili belge-filmleri ve haber filmleri çevirmeye başladı. (Nijat Özön, *Türk Sineması Kronolojisi 1896-1966*, Ankara, 1968, s.13.)

“Çanakkale Muharebeleri” ve “Himmet Ağa'nın İzdivacı”²⁸ ile Ekim 1917’de “Alman İmparatoru'nun Çanakkale'yi Ziyareti” adlı belgesel türde filmler çekildi²⁹. Bu filmlerde rol alan oyuncuların birçoğu “Dârülbedayi”³⁰ mezunuydu³¹.

Başlangıçta MOSD’un Müdürü S. Weinberg idi. Fuat Uzkınay ise müdür yardımcısı idi. I. Dünya Savaşı’nın başlaması Fuat Uzkınay için bir dönüm noktası oldu. Çünkü 27 Ağustos 1916’da Osmanlı Devleti ile Romanya arasında başlayan savaş³², S. Weinberg’in bu görevinin sonlanmasına sebep oldu. Bu durumda MOSD’un başına Fuat Uzkınay getirildi. Fuat Uzkınay’ın müdürlüğü döneminde öykülü filmler yerine I. Dünya Savaşı’nı anlatan belge-filmler çekildi³³.

MOSD’un dışında sinema stüdyosu bulunan diğer bir kurum ise “Müdafaa-i Milliye Cemiyeti” idi³⁴. Bu cemiyet 1916’da “yarı askeri” olarak savaş sırasında gelir kaynaklarını artırmak amacıyla sinema filmi yapımına başlamıştı. Burada çekilen ilk öykülü filmler arasında 1917’de “Pençe” ve “Casus” adlı iki film³⁵ de bulunmaktaydı³⁶.

²⁸ S. Weinberg tarafından tiyatro oyunuyken çekilmek istenmiştir. Ancak oyuncular savaştan dolayı silâh altına alınca film yarıda kaldı. Savaş bittikten hemen sonra Fuat Uzkınay tarafından filmin çekimi tamamlandı. (N. Özön, **Türk Sineması Kronolojisi...**, s.14.)

²⁹ N. Özön, **İlk Türk Sinemacısı Fuat Uzkınay**, s.42-43.

³⁰ İstanbul’da 1913-1914 yılları arasında Belediye Başkanı olan Cemil Topuzlu’nun girişimleri ile açılmıştır. İstanbul’a davet edilen tiyatrocü ve aktör André Antoine’un önderliğinde 27 Ekim 1914’te açılan “Dârülbedayi-i Osmanî” başlangıçta bir konservatuar olarak faaliyet yürüttü. Tiyatro ve müzik olmak üzere iki bölümden meydana geliyordu. “Güzellikler Evi” anlamına gelen Darülbedayi 1916’da profesyonel bir tiyatro topluluğuna dönüştü. 1917’den itibaren tiyatro ağırlıklı çalışmalar yapıldı. 1920’de çıkarılan bir yönetmelikle tiyatro topluluğu görevini üstlendi. 1921’de yöneticiliğine Muhsin Ertuğrul getirildi. 1927’de devlet tiyatrocülüğü fikri benimsendi. 1931’de Şehir Tiyatrosu adını aldı ve 1960’tan sonra açılan semt tiyatrolarıyla da günümüze kadar varlığını sürdürdü. (Metin And, **Başlangıcından 1983’e Türk Tiyatro Tarihi**, İstanbul, 2014, s.122-123.)

³¹ Hakan Aydın, “Sinemanın Taşrada Gelişim Süreci: Konya’da İlk Sinemalar ve Gösterilen Filmler (1910-1950)”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.9, (Konya-2008), s.62.

³² Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi: 1914-1918 Genel Savaşı**, III/3, Ankara, 1991, s.547.

³³ N. Özön, **İlk Türk Sinemacısı Fuat Uzkınay**, s.14.

³⁴ İstanbul Darülfünun’unda 1 Şubat 1913’te kuruldu. Cemiyetin en belirgin özelliği partiler üstü ve tarafsız olmasıydı. Kuruluş amacı ise toplumun fikir dünyasını geliştirmek, toplumsal refahı sağlamak ve I. Dünya Savaşı boyunca orduya her türlü desteği vermektir. Başlangıçta ihtiyaç duyulan parasal desteği çeşitli yöntemlerle elde etmeye çalışmıştır. 1916’da sinema ve belge-film çalışmalarına başladı. Savaş sürecinde Müdafaa-ı Milliye Sineması’nı kurarak buradan elde edilen gelir ile orduya destek verdi. (Erdal Aydoğan, “Paramiliter Bir Kuruluş Olan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti’nin Kuruluşu ve I. Dünya Savaşı’nda Bazı Çalışmaları”, **Atatürk Dergisi**, III, S.3, (Ocak-2003), s.67-68.)

³⁵ Müdafaa-i Milliye Cemiyeti tarafından finanse edilen bu iki filmin yönetmenliğini Sedat Simavi yaptı. Pençe ve Casus Türk sinemasında yarım kalmadan çekilen ilk öykülü filmler oldu. Pençe adlı filmin konusu iki olay üzerinden aktarılmaktadır. Pençe’de; Pertev adlı bir gencin şehvet düşkününü bir kadınla yaşadığı ilişki anlatılmaktadır. Diğer olay ise Pertev’in arkadaşı Vasfî’nin evli bir kadınla yaşadığı yasak aşk ile ilgilidir. Yaşanan bu iki olay insanı yakalayan bir pençeye benzetilmektedir. (<http://www.tsa.org.tr/tr/film/filmgoster/5318/pence> Erişim Tarihi: 11.11.2018); Casus filminde ise Birinci Dünya Savaşı’nda yaşanan bir casusluk olayını konu edinmektedir. (<http://www.tsa.org.tr/tr/film/filmgoster/5319/casus> Erişim Tarihi: 11.11.2018)

³⁶ N. Özön, **Türk Sineması Kronolojisi...**, s.14.

Ayrıca yine aynı stüdyoda I. Dünya Savaşı'ndan bazı savaş sahneleri ile Boğaziçi'nden sahneler belge-filmi olarak hazırlandı³⁷.

1917'de Sedat Simavi Bey Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'ne konulu film çekmek için teklifte bulundu. Bu dönemdeki filmler genellikle Fransa ve İtalya'dan gelmekteydi. Savaş sürecinde bu iki ülkeden film gelmemesi, bu fikrin ortaya çıkmasına sebep oldu. Bu stüdyoda "*Alemdar Vak'ası yahut Sultan Selim-i Sâlis*" adlı bir film çekildi. Fakat 30 Ekim 1918'de yapılan Mondros Mütarekesi sonucu bu cemiyet dağıldı. Montajı yapılamayan bu film bitirilemeden sonlandı³⁸.

1910'dan sonra Türkiye'de sinema salonlarındaki artış halkın psikolojisi üzerinde etkili olmaya başladı. Yani sinema filmleri doğrudan halkı etkileyebilmekteydi. Bunu çok daha önce keşfeden Avrupalı devletler sinema ile kendi milletleri dâhil olmak üzere başka milletleri de etkilemeye başladı. Bu etki Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı bürokrasisi tarafından da fark edildi. Kısa sürede bu durumdan faydalanılmaya çalışıldı. Türkiye'de sinema üzerine yapılan çalışmaların özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti döneminde ve bu cemiyetin desteğiyle ortaya çıktığı görülmekteydi. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nda çekilen filmler savaşın kazanılmasında etkili olmadıysa da, o dönemi anlatması ve birer hatıra olması bakımından önemliydi.

2- Mondros Mütarekesi Sonrası Sinema Politikası

30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra Müdafaa-i Milliye Cemiyeti gibi dağıtılan diğer bir kurum ise MOSD oldu. Bu merkez dağıtılınca Mütareke'nin 20. Maddesi gereği³⁹ düşman eline geçmesin diye buradaki malzemeler, "*Malulîn-i Guzat-i Askerîye Muavenet Heyeti*" ya da "*Malûl Gaziler Cemiyeti*" (MGC)'ne devredildi. Bu kurum 1919'da Divan Yolu'nda bir stüdyo kurdu. Bu stüdyoda çekilen ilk film Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın romanından aktarılan "*Mürebbiye*" adlı eseri⁴⁰. Mürebbiye, Ahmet Fehim'in⁴¹ daha önce sahneye koyduğu

³⁷ Z. Güvemli, **Sinema Tarihi**..., s.232.

³⁸ Z. Güvemli, **Sinema Tarihi**..., s.232.

³⁹ "*Beşinci madde mucibince terhis edilecek kuva-yı Osmaniyyeye ait teçhizat, esliha, cephane ve vesait-i nakliyenin tarz-i istimaline dair ita edilecek talimata riayet olunacaktır*" (Nihat Erim, **Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri**, I, Ankara, 1953, s.523)

⁴⁰ Giovanni Scognamillo, "*Türk Sinemasına Genel Bir Bakış*", **Başlangıcından Bugüne Fotoğraflarla Türk Sineması Dergisi**, İstanbul, 1979, s.2.

⁴¹ Bu filmde Kambur rolüyle oynayan Ahmet Fehim Bey, 1851'de İstanbul-Üsküdar'da doğdu. Babası Abdülkadir Efendi adında tanınmış bir hattat idi. Başlangıçta İdare-i Mahsusa fabrikasında tornacılık yapan Ahmet Fehim Bey bir süre sonra Sanayi Mektebi'nin atölye şefliğine alındı. Bu dönemde

ve oynadığı bir tiyatro yapıtıydı. Film bir Türk ailesinde mürebbiye olarak çalışan ve ailenin bütün erkeklerini birbirine düşüren, ahlakî yönü zayıf bir Fransız kadınının hayatını ele almaktaydı. Filmde konu gereği adı geçen kadının Fransız oluşu İtilaf Devletleri'nce filmin yasaklanmasına sebep oldu⁴².

“Mürebbiye”nin yasaklanmasına sebep olan kişi Mütareke sonrası İstanbul'a tayin edilen Fransız Generali Franchet d'Esperey⁴³ idi. O, filmde “*Fransızlar küçük düşürülüyor*” gerekçesiyle, “*ilk sansür*” uygulamasını getirdi. Bu filmin Anadolu'da da gösterilmesi işgal kuvvetlerinin emriyle yasaklandı. Böylece Türkiye'de sansürlenmiş ilk film oldu⁴⁴.

15 Mayıs 1919'da İzmir işgali sonrası Fuat Uzkınay öykülü film çalışmalarına bir süre ara verip, işgale karşı yapılan protesto mitinglerini filme aldı. Özellikle 15-19 Mayıs'ta İstanbul'da Fatih ve Sultanahmet'teki mitingler filme alınmaya çalışıldı. Sultanahmet'te yapılan protestolarda çekilen film kısa süre sonra bir Amerikan savaş gemisiyle ABD'ye gönderildi. Fuat Uzkınay MGC çalışmaları sona erinceye kadar işgali anlatan belge-filmlere devam etti⁴⁵.

1919 yılında çekilen “*Binnaz*” ise, Ahmet Fehim tarafından çekilen bir film. Yusuf Ziya Ortaç'ın bir sahne oyunundan uyarlanan “*Binnaz*”, sinemasal özelliği bakımından ilk tarihsel film denemesiydi⁴⁶. Bu film Mürebbiye filmi kadar etkili olmasa da, 55.000 bin liralık başarılı bir hâsılat ve dışarıya satılan ilk film olması yönüyle önemliydi⁴⁷.

Gedikpaşa Tiyatrosu'na giderek burada oynanan oyunları seyretti. Tiyatroya ilgisi burada başladı. 1876'da ise “*Çifte Sağırlar*” komedisinde uşak “*Bonifas*” rolü ile sahneye çıktı. 1879'da Bursa'da turnedeiyken Ahmet Vefik Paşa'nın Moliere uyarlamasında rol aldı. Meşrutiyet'te 1908'de ilk kez Nâmık Kemâl'in “*Vatan*” piyesini sahneye koydu. Birinci Dünya Savaşı sonrası sinemada yer aldı. Darülbedayi'de de öğretmenlik yapan Ahmet Fehim Bey, 2 Ağustos 1930'da felç sonucu öldü. Mezarı Büyükkada'da Tepeköy mezarlığındadır. (Hafî Kadri Alpman, **Ahmet Fehim Bey'in Hatıraları**, İstanbul, 1977, s.215-216.)

⁴² Z. Güvemli, **Sinema Tarihi...**, s.234.

⁴³ Tam adı Louis Félix Marie François Franchet d'Esperey idi. 1856'da Cezayir'de doğdu. Babası Afrika'da bir Fransız Subayı olan F. d'Esperey 1876'da Fransız Askeri Akademisi'nden mezun oldu. Birinci Dünya Savaşı'nda Charleroi ve Chemin des Dames Muharebelerinde görev aldı. İşgal Kuvvetleri Komutanı olarak 8 Şubat 1919'da İstanbul'a beyaz bir at sırtında girdi. 19 Şubat 1921'de Fransa Mareşali ve Sırbistan Voyvodası oldu. 1934'te ise Fransız Dili Akademisi Başkanlığına seçildi. 1942'de Fransa'da öldü. (**Hürriyet**, 28 Ocak 2001); https://tr.wikipedia.org/wiki/Louis_Franchet_d%27Esperey Erişim Tarihi: 11.11.2018)

⁴⁴ Â. Özgüç, **Başlangıcından Bugüne Türk Sinemasında İlkler**, s.23.

⁴⁵ N. Özön, **Türk Sineması Kronolojisi...**, s.16-17.

⁴⁶ Ahmet Fehim, filmdeki kahramanlardan birinin rolünü kendi oynadı. “*Binnaz*”, Victor Hugo'nun “*Marion Delorme*”nuna benzetilerek serbest biçimde Lale Devri'ne aktarılışı olan manzum bir oyundan alınmaydı. Lale Devri'ni anlatan bu sessiz filmin konusu, bu dönemin ünlü güzellerinden Binnaz ile onu elde etmek isteyen Hamza ve Efe Ahmet arasındaki rekabeti anlatmaktaydı. (N. Özön, **Türk Sineması Kronolojisi...**, s.14.)

⁴⁷ Â. Özgüç, **Başlangıcından Bugüne Türk Sinemasında İlkler**, s.23.

“Mürebbiye”den sonra işgal kuvvetleri tarafından yasaklanan diğer bir film, Muhsin Ertuğrul⁴⁸ tarafından çekilen “Nur Baba” oldu. Bu film, Yakup Kadri Karaosmanoğlu’nun aynı adı taşıyan romanından uyarlanmıştı. Konusu bir Bektaşî şeyhinin serüvenleri üzerine kurgulanmıştı. Roman olarak Akşam gazetesinde 1922’de yayınlanmaya başlandığında Bektaşî tarikatı çevrelerince büyük bir tepkiyle karşılandı. Filmin çekimi sırasında ise başrolü oynayan Ermeni oyuncu Vahram Papazyan, Bektaşîlerin saldırısı sonucu seti terk etmek zorunda kaldı. Bu nedenle başrolü Muhsin Ertuğrul üstlendi. Filmin çekimine, polis koruması altında devam edildi. Ancak çekimden sonra, bu kez de İşgal Kuvvetleri “Nur Baba”nın gösterimini yasakladı. Bu nedenle de yayımına son verildi. Ancak Cumhuriyet’in ilanından sonra ilk kez İstanbul’da 13 Aralık 1923’te “dinci” çevrelerin tepkilerine yol açmamak için “Boğaziçi Esrarı” adıyla Sirkeci’deki Kemal Bey Sineması’nda halka gösterildi⁴⁹.

Milli Mücadele dönemi sonunda işgal kuvvetleri yenilgiye uğrayınca geri çekilmeye başladı. Bu dönemde MGC’de bulunan ve İstanbul’dan Genelkurmay Başkanlığı’na gönderilen sinema araç-gereçleriyle 1922’de iki belge-film çekildi. Bunlar, Milli Mücadele’yi anlatan “İstiklal” ve “İzmir Zaferi” idi⁵⁰. Aynı yıl içinde yurdumuzun ilk özel yapımevi olan Kemal Film Stüdyosu⁵¹ yapımıcılığa başladı.

⁴⁸ Muhsin Ertuğrul 5 Mart 1892’de İstanbul’da doğdu. Babası Hariciye Nezareti Veznedarı Hüseyin Hüsnü Bey, annesi Alman asıllı Fatma Dilruh Hanım idi. Altı çocuğunun en küçüğü olan Muhsin Ertuğrul ilköğrenimini sırasıyla Tefeyyüz Mektebi’nde, Darüledep’te, Soğukçeşme ve Toptaşı rüştiyelerinde tamamladı. Liseyi ise Mercan İdadisi’nde okudu. Küçük yaşlardan itibaren izlediği meddah, karagöz ve ortaoyunu Osmanlı temsilleri onda tiyatroya karşı ilgisini artırdı. İlk kez 1909’da Erenköy’deki Burhanettin Tiyatrosu’nda sahneye çıktı. 1911’de Paris’e gitti. 1912’de İstanbul’a gelerek yönetmen ve oyuncu olarak çalıştı. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Darülbedayi’nin kurulmasına yardımcı oldu. 1921’de Darülbedayi’de yönetmen oldu. 1921-1924 yıllarında Kemal Film ile çalıştı. 1925’de kurduğu tiyatro topluluğu maddi sıkıntılardan dolayı dağılmca Moskova’ya gitti. 1927’de İstanbul’a dönünce Darülbedayi’de sanat yönetmeni oldu. 1928-1941 yılları arasında İpek Film ile çalışan Muhsin Ertuğrul bu dönemde yirmi film çekti. 1949’da Devlet Tiyatroları Genel Müdürlüğü’ne getirildi. 1951’de istifa etti. 1954’te ikinci kez bu göreve getirildi. 1958’de iktidarla ters düşünce tekrar istifa etti. 1958-1966 yılları arasında İstanbul Şehir Tiyatroları Başyönetmenliği görevine getirildi. 1974’te şehir tiyatrolarının başına Genel Sanat Yönetmeni olarak atandı. 1975’te Berlin ve Paris’e gitti. Türkiye’ye döndükten sonra 1979’da Ege Üniversitesi Senatosu’na kendisine “Fahri Doktor” unvanı verildi. 29 Nisan 1979’da İzmir’de öldü. (Hürriyet, 28 Mayıs 2007)

⁴⁹ Â. Özgüç, **Başlangıcından Bugüne Türk Sinemasında İlkler**, s.31-32.

⁵⁰ Fuat Uzkınay tarafından bu iki belgesel niteliğindeki film özellikle TBMM orduları bünyesinde kurulan Ordu Film Alma Teşkilatı’nın da yardımlarıyla çekildi. Bu iki belgeselin dışında “Dumlupınar Vekayii, İzmir’in İşgali, İzmir’de Yunan Fecayii, Gazi’nin İzmir’e Gelişi ve Karşılması” adlı belgeseller de filme alınmıştır. (N. Özön, **Türk Sineması Kronolojisi...**, s.54)

⁵¹ Türkiye’de kurulmuş ilk özel film şirkettir. Eyüp’teki Feshane Fabrikası’nın dikimevi bölümü kiralanarak 1922’de Kemal ve Şakir Seden kardeşler tarafından kurulmuştur. Kapandığı 1924 yılına kadar altı film ve çok sayıda belge-film çekildi. 1923’te Halide Edip Adıvar’ın “Ateşten Gömlek” adlı romanı filme alındı. Muhsin Ertuğrul ve dikimevinin müdürü ile yaşanan anlaşmazlık sonrası 1924’te kapandı. 1924-1941 yılları arasında sadece salon işletmeciliği yapan Seden kardeşlerden Kemal Seden 1941’de öldü. 1951’e kadar salon işletmeciliğine devam eden Şakir Seden, yeğeni Osman F. Seden’in girişimleri sonucu Kemal Film’i tekrar kurdu. Kemal Film 1951-1972 yılları arasında birçok film çekti. Günümüzde

Böylece Türk sinema tarihinin 1910-1922 yıllarını kapsayan bu “İlk Dönemi” sonlanmış oldu⁵².

Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin yenilgiye uğraması ve sonrasında yaşanan işgal süreci Türk sinema sektörünü de olumsuz etkiledi. İşgal kuvvetleri çekilen filmler üzerinde sansür uygulamaya başladı. Ayrıca İzmir gibi Anadolu’nun çeşitli bölgeleri işgal edildi. Bu işgal çeşitli mitingler ile protesto edilmeye çalışıldı. Ayrıca mitinglerin filme alınması yapılan işgalin duyurulması için de önemliydi. Çekilen filmler ile işgal ABD olmak üzere tüm dünya kamuoyuna duyurulmaya çalışıldı. Bu dönemdeki filmler sadece işgali eleştirmeye çalışmamış, aynı zamanda halkın gözünde değeri yüksek ancak bozulmaya başlamış bazı kurumların iç yüzünü de halka göstermeye çalışmıştır. Bu da ister istemez toplumdaki bazı grupların tepkisini çekmiştir.

B- ATATÜRK DÖNEMİ SİNEMASI VE MİLLİ MÜCADELE’Yİ ANLATAN ÜÇ FİLM ÖRNEĞİ

Türk sinema tarihinde ikinci dönem olarak bilinen “*Tiyatrocular Dönemi*” 1922-1939 yıllarını kapsamaktaydı. 1922-1939 yılları arasındaki bu dönemin “*Tiyatrocular Dönemi*” olarak adlandırılmasının sebebi sinema alanında çalışanların “*Dârülbedayî*” oyuncularını olmasıydı. Bu kurumun başında bulunan Muhsin Ertuğrul da özellikle Atatürk Dönemi sinema çalışmalarında etkin bir rol oynadı. Bu yüzden dönemin sinemasının bir kişi etrafında tekelleştiğini söylemek yanlış değildir⁵³.

Bu dönemde Milli Mücadele’nin zaferle sonuçlanması ve Cumhuriyet’in 29 Ekim 1923’te ilanı her yönden “yenilikçi” bakış açısına sahip modern bir devletin kurulması fikrini kolaylaştırdı. Bu fikir etrafında birçok inkılâp gerçekleştirildi. Yapılan inkılâplar toplumsal alanda birçok yeniliği beraberinde getirdi. Bunlardan birisi de kadının toplumdaki değerinin yeniden gözden geçirilmesiydi. Mustafa Kemal Atatürk İzmir’de 1 Ocak 1923’te eski gümrük binasında yaptığı konuşmada konuyla ilgili şunu ifade etmekteydi: “*Şuna kani olmak lâzımdır ki, dünya yüzünde gördüğümüz her şey*

bu film şirketi çalışmalarını sürdürmektedir. (<http://www.tsa.org.tr/tr/yazi/yazidetay/312/ilk-turk-yapim-sirketi-kemal-film> Erişim Tarihi: 11.11.2018)

⁵² N. Özön, **Türk Sineması Kronolojisi...**, s.15.

⁵³ Nijat Özön bu dönemi şöyle değerlendirmekteydi: “*Böylelikle, yönetmeni, senaryocusu, oyuncu kadrosu, repertuarıyla bir tiyatronun on yedi yıl bir sinema üzerinde egemenlik kurması ve bu egemenliği aynı tiyatrodan yeni yetişenler eliyle daha sonra da sürdürmesi gibi, sinema tarihinde benzeri görülmemiş bir durum ortaya çıktı... Bir bakıma sinemamızdaki bu tiyatro tekelinden doğrudan doğruya Muhsin Ertuğrul’u sorumlu tutmak haksızlık olur; çünkü yurdumuzdaki koşullar el vermeseydi, böyle bir tekel kurulamazdı*”. (N. Özön, **Türk Sineması Kronolojisi...**, s.17.)

kadının eserdir"⁵⁴. 21 Mart'ta Konya'da Hilâl-i Ahmer Kadınlar Şubesi'nde yaptığı konuşmada ise "Binaenaleyh kadınlarımız erkeklerden daha çok münevver, daha çok feyizli, daha fazla bilgili olmağa mecburdurlar" ifadesiyle Türk kadınının toplumdaki yerini vurguladı⁵⁵.

Cumhuriyet öncesi ve sonrası dönemde Türk kadınının gerek sinema alanında ve gerekse de diğer sanat dallarında edindiği yer dikkate değerdı. Cumhuriyet'in ilanından sonraki süreçte Türkiye'nin uyguladığı politika "çağdaş uygarlık" düzeyine ulaşmak olarak belirlendi. Bu doğrultuda da her türlü yeniliğe karşı iyimser bir yol takip edildi. Cumhuriyet'in ilanından önce Müslüman Türk kadınlarının sahneye çıkması yasaktı⁵⁶.

Cumhuriyet sonrası izlenen çağdaşlaşma politikası sinema alanına da yansıldı. Cumhuriyet öncesi Türkiye'sinde film izlemek "günah" olarak görölmekteydi. Sinema sektöründe çalışan kadınlar genellikle Türkiye'de yaşayan azınlıklardan seçilmekteydi. Ancak Türk kadınının sinema ve tiyatro alanında sahneye çıkmasının yasak olduğu bu dönemde, bu yasağa uymayan bazı Türk kadınları da vardı. Bunlardan en belirginlerinden birisi Afife Hanım idi. 1920'de "Jale" takma adıyla Kadıköy'deki Apollon Tiyatrosu'nda sahneye çıkan Afife Hanım, "umumi ahlaka uygun olmayan davranış" gerekçesiyle mahkemeye verilmişti. Cumhuriyet'in ilanından sonra bunun gibi uygulamalara son verildi. Türk kadınları başta sinema olmak üzere sanatsal her türlü alanda yer almaya başladı⁵⁷.

Sinemanın Cumhuriyet Türkiye'sinde bir sanat dalı olarak gelişmesinde en büyük katkı Mustafa Kemal Atatürk'e aittir. O, başlangıcından beri Türk kadınının toplumsal alandaki gerçek yerini bulmasını istemiş ve bu doğrultuda inkılâplar aracılığıyla bunu gerçekleştirmeyi amaçlamıştır. Cumhuriyet'in ilanı sonrası Türkiye'de sinema alanında Türk kadınının yer almaya nasıl başladığı ve Mustafa Kemal Atatürk'ün sinemaya karşı tavrının ne olduğu sorusunun cevabını, Tarık Dursun K'nın Muhsin Ertuğrul'u konu alan romanında bulmak mümkündür: "Gazi, bir gün Halide Edip Hanımı çağırılmış Çankaya'ya. Ona demiş ki: İstiklal Harbi bitmiştir. Her harp başlar ve biter. Ama önemli olan, biten harbin yaralarını mümkün olduğu kadar çabuk sarmak ve hayatı normal akışına sevk etmektir. Bunun için kitlelerin heyecanını ayakta tutmak mecburidir. Yine bunun için romanlar, hikâyeler, piyesler yazılmalı, filmler çevrilmelidir. Senin o 'Ateşten Gömlek' romanın var. İşte onun filmi yapılmalı.

⁵⁴ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, II, Ankara, 2006, s.286.

⁵⁵ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, II, s.319.

⁵⁶ Â. Özgüç, Başlangıcından Bugüne Türk Sinemasında İlkler, s.33.

⁵⁷ Â. Özgüç, Başlangıcından Bugüne Türk Sinemasında İlkler, s.33.

Halkımız neler çektiğini hiç unutmamalı, hep bilmeli ki, bugünün kıymetini takdir etmeli. 'Ateşten Gömlek' filminde mutlaka Türk kadınları rol almalı ve oynamalı"⁵⁸.

Cumhuriyet sonrası Türkiye'sinde belli bir döneme kadar kadın ve erkeklerin sinemada bir arada film izlemesi de halk tarafından tepkiyle karşılanmaktaydı. Haftada bir gün kadınların sinemada film izlemesine bir yasak yoktu. Ancak kadın ve erkekler birlikte ilk kez 1923'te İzmir'deki Ankara Sineması'nda bir araya geldi. Bunun gerçekleşmesini sağlayan kişi ise Mustafa Kemal Atatürk'tü. Fuat Uzkınay'dan sonra Türkiye'nin ilk sinema kameramanlarından olan Cemil Filmer bunu hatıralarında şöyle anlatmaktadır: "*Ankara Sineması İki Çeşmelik yokuşun başında idi. O yokuş hınca hınç dolmuştu. Araba geldiği zaman bağırmalar, alkışlar göklere yükseldi. Bir yandan kurbanlar kesiliyordu. Kadınlar arabanın camlarına, gövdesine yapışıyor, Atatürk'e coşkun gösteri yapıyorlardı. Öyle ki araba yürüyemez hale geldi. Halk ite ite arabayı yokuşun başına kadar çıkarmıştı. Öyle bir coşku, öyle bir heyecan vardı ki anlatmak imkânsız. Kadın erkek, Gazi'yi görmek için birbirini iteliyor, gözyaşları, alkışlar, haykırmalar birbirine karışıyordu. Gazi'nin arabası durunca kendilerini karşıladım. Doğru hazırladığımız locaya gittik. Gazi, locaya oturduğunda eğilerek alt salondaki seyircilere baktı. Hepsi erkekti. Yine döndü ve Niçin aralarında kadın yok? dedi. Ben, Paşam, sadece salı günleri yalnız kadınlara bir matine yapıyoruz, dedim. Başka gün yasak. Bunu duyunca yaverine Muzaffer, aşağıya in ve dışarıdaki kadınları içeri al, dedi. Yaver gitti ve bir süre sonra sinemanın içi tka basa kadın doldu. Türkiye'de ilk olarak orada, Ankara Sineması'nda kadınlarla erkekler ve Atatürk bir arada film seyrettiler"*⁵⁹.

Cumhuriyet'in ilanını sinemaya önemli bir yenilik daha getirdi. Bu yenilik yayın organları idi. Bunların başında dergiler gelmekteydi. Dergiler Türkiye'deki sinema sektörü hakkında okuyucuya hem bilgi veriyor, hem de okuyucuyu dünyadaki sinema olaylarından ve gelişmelerinden haberdar ediyordu. Bu dergiler önemli olanları şunlardı: Sinema Postası (1923), Sinema Yıldızı (1924), Opera-Sine (1924), Sinema Rehberi (1924), Film Mecmuası (1926) , Sinema Mihveri (1926), Türk Sineması (1927)⁶⁰.

Atatürk dönemi uygulanan sinema politikası Milli Mücadele'yi anlatan filmlerin çekilmesini de kolaylaştırdı. Bu bakımdan önemli bir yere sahip olan 1923'te Kemal

⁵⁸ Tarık Dursun K, **Bağışla Onları**, Ankara, 1989, s.173.

⁵⁹ Cemil Filmer, **Hatıralar: Türk Sinemasında 65 Yıl**, İstanbul, 1984, 125-126.

⁶⁰ A. Özuyar, **Sinemanın Osmanlıca Serüveni**, s.19-47.

Film'in yapımcılığını üstlendiği Halide Edip Adıvar'ın aynı adlı romanından uyarlanarak çekilen “*Ateşten Gömlek*” ilk Milli Mücadele filmidir. Yönetmenliğini Muhsin Ertuğrul'un yaptığı bu filmde başrol oyuncularını Bedia Muvahhit ve Neyyire Neyir (Ertuğrul) idi. Filmde İzmir'in işgali sırasında eşi ve çocuğu öldürülen Ayşe'nin İstanbul'a gelerek işgali protesto mitinglerine katılması ve sonrasında hastabakıcı olarak Anadolu'ya geçip, Binbaşı İhsan Bey ile yaşadığı aşk öyküsü anlatılmaktaydı. Müslüman Türk kadın oyuncularının rol aldığı ilk Milli Mücadele filmi olması bakımından önemliydi. Bu filme kadar Ermeni ve Rum gibi azınlık oyuncularının ve 1917 Ekim Devrimi'nden sonra İstanbul'a gelen beyaz Ruslara verilen roller, Mustafa Kemal Paşa'nın da verdiği destekle Müslüman Türk kadın oyuncularına da verilmeye başlandı⁶¹.

“*Ateşten Gömlek*” filminin çekimi sırasında “*bağnaz*” çevreler, Türk kadın oyuncularının filmde yer almasından dolayı tepki gösterdi. Ancak filmin çekimi bu tepkilere rağmen tamamlanabildi. Bu iki Türk kadını gibi sinema alanında etkin olan üçüncü Türk kadını ise İsmet Sırrı Hanım idi. Milli Mücadele'yi anlatan 1928'de “*Ankara Postası*” adlı filmde İsmet Sırrı Hanım “*Ayşe*” adlı rolde oynayarak, Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde adı zihinlerde yer eden biri oldu⁶².

Muhsin Ertuğrul tarafından çekilen “*Ankara Postası*”, François de Curel'in “*La tere inhumaine*” adlı oyunundan esinlenilerek çekildi. Başlangıçta “*Bir gece faciası*” adıyla Türkiye'de tiyatroya aktarılan bu oyun, “*Ankara Postası*” adıyla filme alınmıştı. “*La tere inhumaine*” I. Dünya Savaşı'nda Alman-Fransız çatışmasını konu almaktaydı. Muhsin Ertuğrul ise “*Ankara Postası*” ile 1920-1922 yılları arasındaki “*Padişahçı-Kuva-yı Milliyeci*” çatışmasını vurgulamaktaydı⁶³.

Atatürk döneminde ele alınan filmlerin çoğunun ana konusu Milli Mücadele'yi anlatmasıydı. Yukarıda ifade edildiği üzere “*Ateşten Gömlek*” gibi bu dönemi anlatan diğer önemli bir film de “*Bir Millet Uyanyor*” idi. Muhsin Ertuğrul tarafından 1932'de çekilmiş bu film kamuoyu tarafından ilgiyle karşılandı. Çünkü yerli Türk filmleri içinde, Milli Mücadele dönemini gerçekçi bir şekilde ele alıyordu. Bu da izleyicinin dikkatini çekmekteydi⁶⁴.

⁶¹ **Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-2000**, I, İstanbul, 2005, s.27.

⁶² Â. Özgüç, **Başlangıcından Bugüne Türk Sinemasında İlkler**, s.35.

⁶³ N. Özön, **Türk Sineması Kronolojisi...**, s.18.

⁶⁴ Z. Güvemli, **Sinema Tarihi...**, s.244.

“*Bir Millet Uyanıyor*”un senaryosu ilk kez sinemayla ilgisi olmayan yazar Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu⁶⁵ tarafından yazıldı. “*Ateşten Gömlek*”ten dokuz yıl sonra İpek Film’in yapımcılığını üstlenmesiyle çekildi. Konusu bakımından Milli Mücadele döneminde Said Molla ve destekçilerine karşı mücadele eden Kuva-yı Milliyeci Yüzbaşı Davut ve emir eri Tilki’nin başından geçen olaylar anlatılmaktaydı. Bu filmde Milli Mücadele’deki gerçek olaylar kurgulanarak aktarıldı. Film karışık anlatımlı olmasına rağmen övgüyle karşılandı⁶⁶. Muhsin Ertuğrul’un Atatürk dönemi çektiği en önemli filmlerinden birisidir. Operatör kameraman ise Cezmi Ar idi. Başrolde oynayan oyuncular Şehir Tiyatrosu oyuncularıydı: Ercüment Behzat (Lâv), Atıf Kaptan, Ferdi Tayfur, Naşit Özcan, Emel Rıza, Muammer Gözalan. Bu film daha sonra çekilecek Milli Mücadele filmleri için ilk örnek olması yönüyle önemliydi⁶⁷.

1932’de çekilen “*Bir Millet Uyanıyor*”un kamuoyu tarafından beğenilmesinden sonra yazar Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu Milli Mücadele’yi anlatan daha ayrıntılı bir film yapımı için Mustafa Kemal Atatürk’e başvurdu. Yazılan senaryo Atatürk’e sunuldu. Atatürk, senaryoyu inceledi ve bu senaryonun filme dönüştürülebileceğini ifade etti. Ayrıca yapılacak film için kendisi ve yakın arkadaşları da dâhil kamera karşısına geçilebileceğini belirtti. Atatürk tarafından senaryoda yapılan değişikliklerden sonra filmin çekimine başlandı. Çekim sırasında önce eski fotoğraflardaki bazı görüntüler hareketli hale getirildi. Filmde Mustafa Kemal Atatürk TBMM’de daha önce yaptığı bir konuşmayı o günkü kıyafetini de giyerek tekrarladı. İsmet İnönü ve Kâzım Özalp Paşalar da konuyla ilgili yardımda bulundular. Ancak filmin çekimi sırasında yaşanan aksilikler, yoğun devlet işleri ve Atatürk’ün sağlık problemleri sebebiyle bu film bitirilemedi⁶⁸. Atatürk’ün ölümünden sonra Türk sinema tarihindeki “*Tiyatrocular Dönemi*” sonlanmış oldu.

Cumhuriyet’in ilanı ile yeni Türkiye’de pek çok şey değişmeye başladı. Atatürk’ün istediği çağdaş ülke modeli her alanda kendini göstermeliydi. Sinema sektörü de bu düşünceden olumlu yönde etkilendi. Kadına toplumsal alanda verilen

⁶⁵ Tepedenlioğlu Ali Paşa’nın torunudur. 1901’de Taşoz Adası’da doğdu. Deniz Harp Okulu, Hukuk Fakültesi, Yüksek Ticaret Okulu, Moskova Üniversitesi’nde öğrenim gördü. 1917’de gazeteciliğe başladı. Milli Mücadele döneminde “*Hâkimiyet-i Milliye*” gazetesinde yazmaya başladı. Ayrıca Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası’nın yayın organı olan “*Yeni Hayat*” dergisinin başyazarlığını yaptı. Derginin 26.Sayısında kendisi tarafından kaleme alınan ve Başbakan Rauf’u (Orbay) Bey’i hedef alan, “*Başvekilin Enseköküne Bir Şaplak*” başlıklı yazı, derginin kapanmasına sebep oldu. 25 Mayıs 1970’te İstanbul’da öldü. (<http://www.toplumsal.org/yeni-hayat-dergileri-ve-turkiye-halk-istirakiyun-firkasi-hamit-erdem/> Erişim Tarihi: 11.11.2018)

⁶⁶ **Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-2000**, I, s.201.

⁶⁷ Z. Güvemli, **Sinema Tarihi...**, s.244.

⁶⁸ M. Gökmen, **Başlangıçtan 1950’ye Türk Sinema Tarihi...**, s.45

değer onun öncekinden farklı görülmesini sağladı. Bu bakış açısı diğer alanlarda olduğu gibi kadın ile sinema arasındaki bağı güçlendirdi. Türk kadınının sinema sektöründe etkin bir şekilde yer almaya başlaması Atatürk'ün aklındaki çağdaş Türkiye modeli için sadece bir örnekti. Atatürk Dönemi'nde çekilmiş Milli Mücadele'yi anlatan Ateşten Gömlek, Ankara Postası ve Bir Milet Uyanıyor adlı filmler, toplumsal alanda halkı bilinçlendirmek ve yaşanan tarihin unutulmasını önlemek için önemliydi. Bu dönemde Atatürk'ün sinema sektörüne sağladığı destek, onun sanat ve sanatçıya verdiği önemi de göstermekteydi.

SONUÇ

Tarihsel süreçte sinema 1895'te Fransa'da ortaya çıktı. Kısa sürede başka ülkelerde de görülmeye başlandı. Bu ülkelerden biri de Osmanlı Devleti idi. Bu dönemde ülke yönetiminde bulunan II. Abdülhamit, bu yeni icada karşı ilgi duydu. Bu ilgisi sarayda çeşitli gösteriler yapan bir Fransız hokkabaz tarafından ortaya çıkarıldı. 1896'da Padişah tarafından verilen izin doğrultusunda bu yeni eğlence aracı başta İstanbul'da daha sonra da İzmir'de görülmeye başlandı. Başlangıçta sadece erkeklerin girebildiği sinema salonlarına ilerleyen zamanlarda kadınlar da dâhil edildi. Bu salonlarda kadın-erkek ayrı bölümlerde oturtulmaktaydı. Bunun sebebi dönemin toplumsal koşullarının bu eğlence sektörü için hazır olmamasından kaynaklanıyordu. Bu durum Cumhuriyet'in ilanına kadar devam etti.

1896'dan Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen sürede yabancıların tekelinde bulunan sinema sektörü 1914'ten itibaren Türk iş adamlarının girişimleriyle el değiştirmeye başladı. 1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması sinemanın bir propaganda aracı olarak kullanılma ihtiyacını zorunlu hale getirdi. Savaşla birlikte yabancı sinema sahipleri ve yönetmenler Türkiye'den ayrılmaya başladı. Bu durum 1914'ten itibaren sinemada Türk yönetmen ve yapım şirketlerinin ön plana çıkmasını sağladı. Savaşı anlatan belgesel ve öykülü filmler çekildi. Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'nda yenilgiye uğrayınca, imzalanan Mondros Mütarekesi ile İtilaf Devletleri ülkeyi işgale başladı. İşgalin sinema üzerinde olumsuz etkileri vardı. Özellikle İtilaf Devletlerinin eleştirildiği filmlerin çekilmesi bu filmlerin yasaklanmasına sebep oldu. Sinemaya olan tepki sadece İtilaf Devletleri tarafından değil, aynı zamanda toplumun farklı dini kesimlerince de gösterildi. Cumhuriyet'in ilanına kadar devam eden bu döneme sinemanın Türkiye'de İlk Dönemi adı verilmektedir.

Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte Türkiye'de sinema başka bir özellik kazandı. Oyuncular, yönetmenler ve işlenen konular öncekinden farklıydı. Artık sinema oyuncularında Türk kadın oyuncularını da görmek mümkündü. Oyuncular genellikle tiyatrocularardan seçilmekteydi. Ayrıca sinema salonlarında kadın ve erkeklerin ayrı bölümlerde oturtulması uygulaması da kaldırıldı. Bundaki en büyük etken Atatürk oldu. O, toplumsal anlamda her türlü gerici zihniyetin değiştirilmesinden yanaydı. Bunun sinemaya da yansımaları istemekteydi. Bu dönemin diğer bir özelliği Milli Mücadele'yi anlatan üç önemli filmin çekilmesiydi. Bunlar; Ateşten Gömlek (1923), Ankara Postası (1928) ve Bir Millet Uyanıyor (1932) filmleri idi. Bu üç film

başka belge-filmler de çekilmeye çalışıldı. Ancak yaşanan maddi sıkıntılar ve Atatürk'ün ölümü bu çalışmaların tamamlanamamasına sebep oldu. Türk sinema tarihinde Atatürk Dönemi'nde ortaya çıkan bu ikinci döneme Tiyatrocular Dönemi adı verildi.

Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün sinemanın dünyada yeni yeni ortaya çıkmaya başladığı bir dönemde bu sektöre ilgi duyması ve destek vermesinin sebebi vardı. O'na göre bu yeni icat ile dünya değiştirebilirdi. Konuyla ilgili yaptığı şu değerlendirme, onun ne kadar ileri görüşlü olduğunu ve sinemanın günümüzdeki gücünü göstermesi bakımından önemlidir: *“Sinema, gelecekteki dünyanın bir dönüm noktasıdır. Şimdi bize basit gibi gelen eğlence olan radyo ve sinema, bir çeyrek asra kalmadan yeryüzünün çehresini değiştirecektir. Japonya'daki kadın, Amerika'daki zenci, Eskimo'nun ne dediğini anlayacaktır. Tek ve birleşik bir dünyayı hazırlamak bakımından sinema ve radyonun keşfi yanında, tarihte devirler açan matbaa, barut, Amerika'nın keşfi gibi olaylar oyuncak nispetinde kalacaktır”*.

KAYNAKÇA

1- Resmi Yayın ve Tutanaklar

TBMM Albümü 1920-2010

2- Gazeteler

Cumhuriyet

Hürriyet

3- Ansiklopediler

Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-2000, I, İstanbul, 2005

Britannica Concise Encyclopedia, Britania, 2006

4- Araştırma Eserler

AKŞİN, Sina, **Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi I**, İstanbul, 1997.

ALPMAN, Hafi Kadri, **Ahmet Fehim Bey'in Hatıraları**, İstanbul, 1977.

AND, Metin, **Başlangıcından 1983'e Türk Tiyatro Tarihi**, İstanbul, 2014.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, II, Ankara, 2006.

BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi: 1914-1918 Genel Savaşı**, III/3, Ankara, 1991.

BETTON, Gerard, **Sinema Tarihi: Başlangıcından 1986'ya kadar**, İstanbul, 1986.

DERİNSU DAYI, S. Esin, **Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma**, Erzurum, 1997.

DURSUN K, Tarık, **Bağışla Onları**, Ankara, 1989.

ERİM, Nihat, **Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri**, I, Ankara, 1953.

FİLMER, Cemil, **Hatıralar: Türk Sinemasında 65 Yıl**, İstanbul, 1984.

GÖKMEN, Mustafa, **Başlangıçtan 1950'ye Türk Sinema Tarihi ve Eski İstanbul Sinemaları**, İstanbul, 1989.

GÜVEMLİ, Zahir, **Sinema Tarihi: Başlangıcından Bugüne Türk ve Dünya Sineması**, İstanbul, 1960.

KOÇAK, Doğan, **İktidar ve Muhalefet İlişkileri Kapsamında "Partizan Radyo" Tartışmaları (1927-1980)**, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2016.

ÖZGÜÇ, Âgah, **Başlangıcından Bugüne Türk Sinemasında İlkler**, İstanbul, 1990.

ÖZÖN, Nijat, **100 Soruda Sinema Sanatı**, İstanbul, 1984.

- ÖZÖN, Nijat, **İlk Türk Sinemacısı Fuat Uzkınay**, İstanbul, 1970.
- ÖZÖN, Nijat, **Sinema ve Televizyon Terimleri Sözlüğü**, Ankara, 1981.
- ÖZÖN, Nijat, **Türk Sineması Kronolojisi 1896-1966**, Ankara, 1968.
- ÖZUYAR, Ali, **Sinemanın Osmanlıca Serüveni**, Ankara, 2008.
- SANDER, Oral, **Siyasi Tarih: İlk Çağlardan 1918'e, I**, Ankara, 2003.
- SEGUİN, Jean-Claude, **Alexandre Promio: ou Nes Enigmas De Le Lumière**, Paris, 1999.

5- Makaleler

- AYDIN, Hakan, “*Sinemanın Taşrada Gelişim Süreci: Konya’da İlk Sinemalar ve Gösterilen Filmler (1910-1950)*”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.9, (Konya-2008), s.61-74.
- AYDOĞAN, Erdal, “*Paramiliter Bir Kuruluş Olan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti’nin Kuruluşu ve I. Dünya Savaşı’nda Bazı Çalışmaları*”, **Atatürk Dergisi**, III, S.3, (Ocak-2003), s. 67-75.
- SCOGNAMİLLO, Giovanni, “*Türk Sinemasına Genel Bir Bakış*”, **Başlangıcından Bugüne Fotoğraflarla Türk Sineması Dergisi**, İstanbul, 1979, s.1-42.

6- Elektronik Kaynaklar

- <http://www.toplumsal.org/yeni-hayat-dergileri-ve-turkiye-halk-istirakiyun-firkasi-hamit-erdem/> Erişim Tarihi: 11.11.2018
- <http://www.tsa.org.tr/tr/film/filmgoster/5318/pence> Erişim Tarihi: 11.11.2018
- https://tr.wikipedia.org/wiki/Louis_Franchet_d%27Espèrey Erişim Tarihi: 11.11.2018
- https://tr.wikipedia.org/wiki/Sigmund_Weinberg Erişim Tarihi: 23.11.2018

FOTOĞRAFLAR

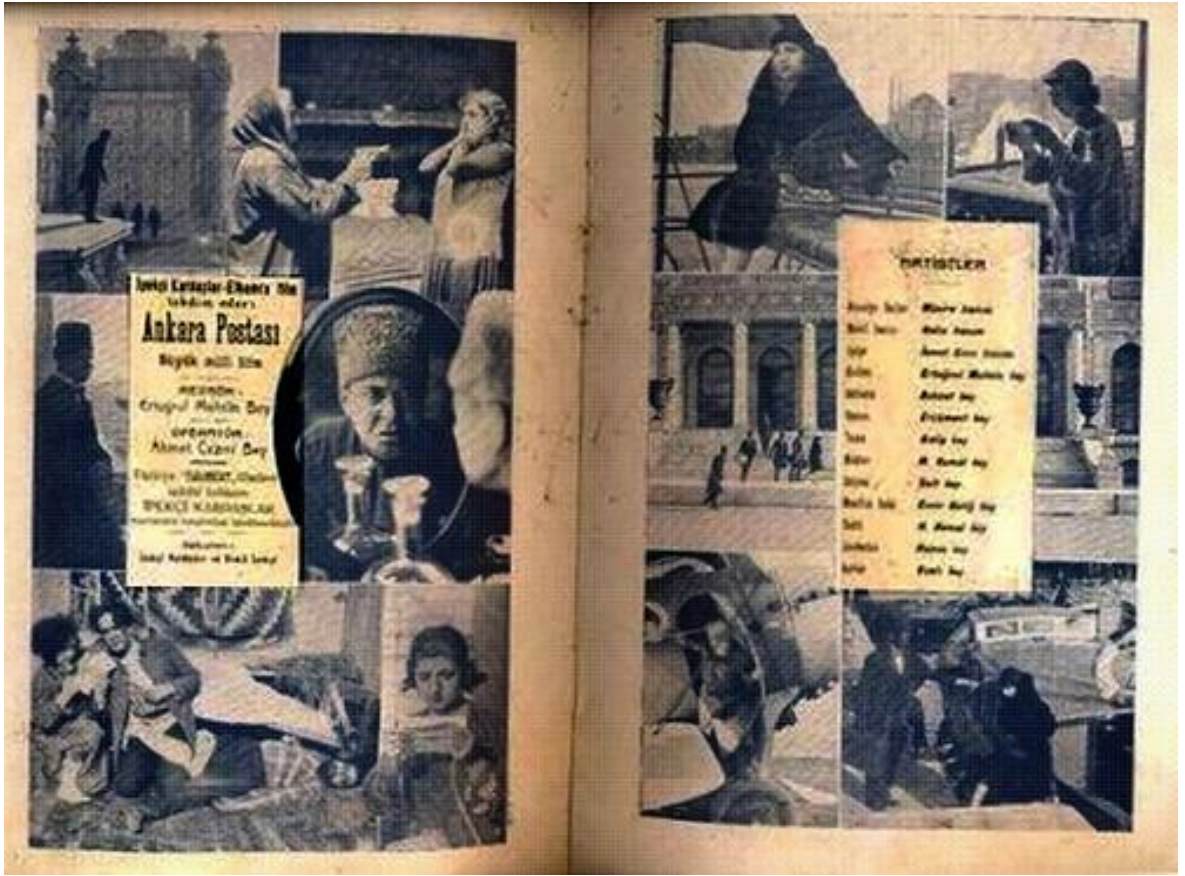
F.1: Auguste ve Louis Lumiere Kardeşler

(Kaynak: <http://www.otekisinema.com>)

F.2: 1923'te çekilen "*Ateşten Gömlek*" filmi setinden bir kesit

(Kaynak: <https://www.imdb.com/title/tt0256622/mediaviewer/rm3031242496>)

F.3: 1928’de çekilen “Ankara Postası” filmi için hazırlanan tanıtım broşürü
(Kaynak: <http://www.sinematurk.com/film/1676-ankara-postasi/>)

F.4: 1932’de çekilen “Bir Millet Uyanyor” adlı filminden bir kesit
(Kaynak: Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-2000, I, İstanbul, 2005, s.201)